

**ERMENİLER HAKKINDA
MAKALELER DERLEMELER**

Institut d'Études de Paris

Institut Kurde de Paris

TUR. 671

LIV. TUR. 671

06/09/2016

1250 BAS ERM

**ERMENİLER HAKKINDA
MAKALELER DERLEMELER**

Institut kurde de Paris

Yayın No : 505

Baskı sayısı : 5000

Birinci baskı : Atatürk Üniversitesi, 1978.

(ikinci baskı, 1982)

DSİ Basım ve Foto - Film İşletme Müdürlüğü — ANKARA

GEÇMİŞİ UNUTAN ERMENİLER

Prof. Dr. Zeki BAŞAR (*)

Ermenilerle, ilişkilerimiz XI. yüzyılda başlamış ve XVI. yüzyıldan itibaren zaman zaman baş gösteren ihtilaflarla sürüp gelmiştir.

XIX. yüzyılda hiç de geçerli olmayan sebeplerle, bazıları kanlı bir şekilde (1897 başkaldırması gibi) bastırılan birçok isyanlar yapmışlardır. Bütün bunlarla yetinmeyen Ermeniler, 1860'da kurdukları örgütler aracılığı ve dış kışkırtmalarla ayaklanmaya başlamışlardır.

Ermeni örgütlerinin en aşırı amaçlı olan Hınçak (Çan Sesi) komitesinin merkezi İsviçre'de idi. İstanbul'da aşırı eylemli bir şubesi vardı. 1890'da, terörist ve Rus yanlısı olan Taşnaksutyon adlı bir diğer dernek kurulmuştur. Bunlardan başkaları da vardır.

Bilindiği üzere 1877 Türk - Rus savaşı yenilgimizle sonuçlanmıştır. Plevne barajını aşan Ruslar İstanbul'un önüne kadar gelmişlerdir. İmzalanan Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması aleyhimize çok ağır şartları kapsıyordu. Yine o yıl içerisinde yapılan Berlin Antlaşması (1878), Ayastefanos'un şartlarını biraz hafifletmiş görünüyordu. Bununla beraber Anadolu'da Ermenilerin yaşadığı yerlerde reformun öngörülmesi, esasen taşkınlık yapan Ermenileri çok daha azgınlaştırmıştı. Gerçekte aralarında birlik, beraberlik olmadığı anlaşılmaktadır.

{*} Atatürk Üniversitesi Tıp Fakültesi öğretim üyesi

Maalesef kışkırtmaların etkisi altında doğru yoldan sapmışlardır. Yine o yıllarda yani 1877 savaşı sırasında Ermeni asıllı Mebus Hamazasp'ın Osmanlı parlamentosundaki konuşmasının da olaylara ve onlara ters düştüğü görülmektedir. Konuşmanın metni şöyledir :

«Senelerden beri Rusya Hıristiyanları korumak vesilesiyle meydana çıkmıştır. Giriştiği desiseler malumdur. Fakat biz Hıristiyanlar, halimizden memnun olup asla himayeye ihtiyacımız yoktur. Şu kadarını beyan ederim ki, Ermeni milleti 500 seneden beri Osmanlı Devleti'nden tam bir himaye ve asayiş görmüştür. Ben, Erzurum mebusu bir Ermeniyim. Bundan 48 yıl önce bin türlü hile ile kandırılıp Rusya'ya göçtürülen 100.00 Ermeni orada hakikati gördükten sonra tekrar anavatana dönmek mecburiyetinde kaldılar. Ve burada yeniden şefkat ve himaye görmüşlerdir. Ben, Osmanlı Devleti denilen bir babanın evladıyım ki, şimdi bu mecliste, millet mebusluğu sıfatı ile şerefelenmiş bulunuyorum. Şimdi Erzurum'da Ermeniler her türlü fedakârlıkta buldukları gibi, Ermeni gençleri de Müslüman kardeşleriyle beraber silah elde taburlar teşkil etmekte ve müşterek düşmana karşı koşmaktadırlar.»

Mebus Hamazasp Efendi kendi açısından samimi olabilir. Fakat söyledikleri gibi, 1877'de her türlü fedakârlıkta bulunmuş ve hele Ermeni gençleri Müslüman kardeşleriyle ortak düşmana karşı savaşmış değıllerdir. Tersine olarak Aziziye'ye gece baskını yapan Ruslara klavuzluk yapmışlar ve yardımlarda bulunmuşlardır.

Bilindiği üzere daha Fatih zamanında Ermenilerin patriklik kurmalarına müsaade edilmişti (1462). Bunun gibi ekonomik, sosyal ve kültürel haklarına da daima saygı gösterilmiştir. Bu müsamahadan yararlanarak şirketler vücuda getirmişler, okullar açmışlar, dernekler kurmuşlardır. Bu cümleden olarak;

Merzifon'da kurmuş oldukları din okulunu bitirenlerin vücudunda getirdikleri komitelerle, 1862'den beri bir millet halinde birleşme amacıyla olduklarını belirlemiş ve bu amacın gerçekleşmesine durmadan çalışmışlardır.

Değinen çabaları, II. Sultan Abdülhamit'in siyasi hatıralarında açıkça görülmektedir. Ayrıca Anglo Amerikan misyonerler

yalan - yanlış telkinlerle kışkırtılarda bulunmuşlardır. Bütün bunlar, Atina'daki devrimci Ermeni komitelerini isyan çıkarmak için tertiplere iten önemli birer sebep olmuşlardır (1891).

Halbuki biz, Ermenilerin çok eski tarihte (1462) Patriklik kurmalarına müsaade ettiğimiz gibi sosyal, kültürel, ekonomik haklarına yer vermiş ve hele yüksek makamlara oturarak millet kaderinde söz sahibi olmalarında dahi bir sakınca görmemiştir. Ayrıca milletvekillikleri, bakanlıklar (Dışişleri, Maliye, Bayındırlık, Posta - Telgraf) meclis ikinci başkanlıkları (Ohannes Allahverdi), paşalıklar, mareşallıklar (Ohannes Kuyucuyan) vermiştik. Bütün bunlar içtenliğimizin ve iyi işlemimizin birer göstergesi sayılabileceklerdir elbet!...

Bizim tarih boyunca Ermenilere, ne denli içten ve insancıl bir gözle bakarak gerçek yurttaşlık işlemi yaptığımız, bizimle kaynaşmalarından ve kültürümüzü benimsemiş olmalarından anlaşılmaktadır. 1835'lerde ordumuzda görev alan ve Nizip savaşına katılmış olan Feld Mareşal Von Moltke, görüşümüzü doğrularcasına şunları söylemektedir.

«Ermenilere aslında Hıristiyan Türkler demek mümkündür. Onlar bu hakim milletin âdetlerinden hatta dilinden o kadar çok şeyler almışlardır ki...» (1).

Ermeniler kendilerine verilen bütün bu hak ve şerefli makamlarla birlikte saymakla bitmeyecek kadar çok olan iyilikleri ve iyi işlemleri unutarak, 1914'lerde azgın çete örgütleriyle yapmadıklarını bırakmamışlardır. Çok daha acı olanı, bu çetelerin başında Osmanlı parlamentosunda milletvekilliği yapmış olan Hamparsun Boyacıyan, Karakin Pastırmacıyan, Vaham Papazyan ve benzerleri gibi millet kaderinde söz sahibi kişilerin geçmiş olmalarıdır.

Değindiğimiz gibi Ermeniler I. Dünya Savaşı yıllarında (1914 - 1918) yapmadıklarını bırakmamışlardır. Doğu, güney-

(1) Feld Mareşal Von Moltke, **Türkiye Mektupları**, s. 5.

doğu ve kısmen güneyde kötülüklerin en kötüsünü, hiyanetlerin en adisini ve cinayetlerin en kanlısını yapmaktan geri durmamışlardır.

Örneğin Erzurum'da 11 Mart 1918 tarihinde katliâmlar yapmak, konaklar dolusu insanlarımızı yakmak suretiyle 12 bin kişimizin canına kıymışlardır. Ayrıca Yanıkdere'de yalnız bir gecede 3.000 Türk'ü akla gelmedik işkencelerle öldürmüşlerdir. Tüm bunları yapan sanki Ermeniler değillermiş gibi, şimdi de «İntikam» günleri düzenliyorlar...

Bazı konularda kendilerine hak vermek insafını gösteren II. Sultan Abdülhamit'in dedikleri gibi :

«Ermeniler büyük devletlerin arkasına gizlenip en ufak bir sebeple yaygara koparan, duymadıkları acı için ağlayan insanlardır». Alışkanlıklarından vazgeçmiş görünüyorlar.

Değindiğimiz gibi geçmişini unutan ve gerçekten duymadıkları acı için ağlayan Ermeniler, her fırsatta özellikle her yıl belli bir tarihte düzenledikleri intikam günlerinde biz Türkleri eleştirip saldırılarda bulunmaktadırlar. Bunlardan birisini de geçen yıl (Haziran 1975), Birleşik Amerika'nın Boston şehrinde yer aldıkları bir televizyon programında tekrarlamış ve bizleri kendilerine özgü bir dille yermişlerdir (2).

Amerika'daki öğrencilerimiz, yerinde bir ilgi ve heyecanla düzenledikleri açıkoturumda, Ermenilerin olayları abartmalarına karşılık gerçekleri gözler önüne sermekte kusur etmemişlerdir. Bir Türk ile iki Amerikalıdan oluşan bir ekip arasında yapılmasını sağladıkları açıkoturumda Türkler adına Osman Kadıroğlu konuşmuş ve haklı olarak şöyle demiştir :

«Altmış yıl önce geçen bir olayda sadece Ermeniler değil, Türklerden de birçok ölenler olmuştu. Böyle olduğu halde suçun neden Türkiye Cumhuriyeti'ne yüklendiğini anlamıyoruz»

(2) 5 Haziran 1975 tarihli **Milliyet** gazetesi.

sözünü bitirirken de nefret, kin yerine insanların birbirini sevmeye çaba harcamalarını istemiştir.

Aynı zamanda Amerika'da doğup büyüyen Edvard Taşçı adlı bir Ermeni'nin cumhurbaşkanımıza sunduğu 17 Ekim 1965 tarihli mektubundan parçalar okunmuştur :

«Sayın Başkan;

Bütün Ermeniler, bütün Türklerden nefret etmiyorlar. Buradaki toplumdaki olup da birbirlerine karşı sevgi ve saygı besleyen pek çok kişiler vardır. Bazı Ermeniler, olaylar sırasında pek çok sivil ve asker Türk'ün de öldüğünü kabul etmiyorlar. Neden bu nefret ve kin duygularını körükleyenler var?

Türkler aleyhine gösteri yapanlardan öğreniyorum. Bütün bu eylemlerin aşırı bir grup olan Taşnaksagan örgütü tarafından yapıldığını bildirmek isterim. O karanlık günlerde Taşnaksaganlar Türkler kadar Ermenileri de dehşet içinde bırakmışlardı.

Amerikalı konuşmacılardan Dr. Renold Newburgh'un şunları söylediği görülüyor :

«Osmanlı İmparatorluğu döneminde geçen bir olayı Türkiye Cumhuriyeti'ne yüklemek doğru bir hareket değildir. Ermenilerin ileri sürdükleri katliam, elli yıl evvel yani 1925'de değil, altmış yıl önce Osmanlılar döneminde (1915) gerçekleşmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti bu olaya kurban edilmek isteniliyor. Halbuki Atatürk'ün Osmanlı İmparatorluğu ile mücadele ettiğini, Churchill'in Atatürk için (20. yüzyılın en büyük kişilerinden biridir) dediği hatırlardadır».

Diğer Amerikalı Dr. Stuart Rosenthal, altmış yıl önceki bir olayın hâlâ nefret ve kin yaydığını belirttiikten sonra şöyle konuşmuştur :

«Türkler o sırada Çarlık Rusyası'yla çarpışıyorlardı. Ermeniler içerisinde kanserli grupların olduğunu Türkler öğrenmek-

'tedirler. Türkiye'yi dolaştım, oradaki azınlıklarla konuştum. Buradaki (Amerika'daki) ters duygulara orada rastlamadım. Altmış yıl önce olup bitenleri bugünkü Türklere yüklemek çok hatalıdır.

Amerika'daki bir Ermeni bölümünün bu kin ve nefreti kö-rüklediğine inanıyorum. Torunlarına kötü hisler aşılamanın an-lamı olamaz. Artık altmış yıllık kan davasına son vermenin zamanı gelmiştir».

Türkiye Cumhuriyeti uyruklu Ermeni yurttaşlarımızdan da örnekler verebiliriz : İstanbul Hukuk Fakültesi Öğretim Üyele-rinden Prof. Kevork Acemoğlu'nun 9 Nisan 1970 tarihli **Milliyet** gazetesinde çıkan bir makalesinden söz etmiştik. Yazar bu makalesinde Ermeni asıllı Türklerin kaderlerini, Türkiye'nin kaderine bağladıklarını söyleyerek, aralarında Türkiye'nin fiziki ve manevi bütünlüğüne karşı çıkacak tek kişi bulunma-dığını» âdeta temin etmiştir (3).

1975'de Beyrut'taki Türk Hava Yolları Bürosu'nun dinamitlenmesinden duyduğu nefretle Antuan Doğanalp adlı bir Ermeni yurttaşımız da, soydaşlarına şöyle seslenmişti :

«... Siz yalnız Türklerin değil, Ermenilerin de düşmanısınız. Batsın sizin örgütünüz de, ordunuz da. Türk Ermeniler insanca yaşadıkları bu topraklarda, Türk düşmanlarını lanetle anıyor-lar...» (4).

Dikkat edilirse Antuan Doğanalp, soydaşlarına «batsın örgütünüz de, ordunuz da» demekle Ermenilerin teşkilâtlarına da değinmiş oluyor.

1965 yılında cumhurbaşkanımıza mektup yazan Amerikalı Ermeni Edvard Taşcı «Türkler aleyhine gösteri yapanlardan

(3) 30 Nisan 1970 tarihli **Milliyet** gazetesi.

(4) Erzurum'da çıkan 12 mart tarihli **Milletin Sesi** gazetesi, «Günümüzün Ermenileri ne Diyorlar» başlıklı makale.

iğreniyorum» derken bu işlerin aşırı bir örgüt olan Taşnak-
sağın tarafından yapıldığını açıklamış ve biraz evvel adına
değindiğimiz soydaşını doğrulamış oluyor, demektir.

Açıkoturum konuşmacılarından Amerikalı Dr. Stuart Ro-
senthall, kin ve nefreti körükleyen Amerika'daki küçük bir Er-
meni bölümü olduğunu söylemektedir. Bütün bu sözlerin birer
amacı olmak gerekir.

16 Şubat 1976'da Beyrut'ta öldürülen elçilik başkâtibinin
katillerinin Gizli Ermeni Ordusu örgütünün mensupları ol-
duğu, gazetelerin haber sütunlarında okunmuştu. Olayların
akışlarına bakarak 22 Ekim 1975 günü Viyana Büyükelçimiz
Danış Tunalıgil ile ondan iki gün sonra (25.10.1975) Paris Bü-
yükelçimiz İsmail Erez'in, 9 Haziran 1977'de Vatikan Büyük-
elçimiz Taha Carım'ın öldürülmelerine bu örgütün veya ben-
zerlerinin mensuplarının parmaklarının bulunduğu aklı gel-
mesi herhalde bir kehanet sayılıp yadırganmayacaktır.

Ne şekilde olursa olsun geçmişi unutanların uyanmaları,
başkalarından daha çok kendileri ve özellikle kendi toplumları
için yararlı olacaktır.

GEÇMİŞTEKİ DAVRANIŞLARIYLA TÜRKLER 4 ERMENİLER

Prof. Dr. Zeki BAŞAR

Sovyet Rusya'nın birkaç cumhuriyetinden biri olan Ermenistan doğuda sınır komşumuzdur. Ermeniler, M.Ö. 20. yüzyılda tarih sahnesine çıktıklarını fakat gerçekte M.O. 7-8. yüzyıllarda yaşadıklarına dair bilgi bulunduğunu bildiriyorlar (1).

Ermeniler bu şekilde kendilerinin millet olarak eskiliklerinden söz etmektedirler. Erzurum'a gelip halk eğitim salonunda bir konferans veren ünlü İngiliz tarihçisi Toyinbi'nin değindikleri gibi ömürleri boyunca hem de tampon devlet niteliğinde olmak üzere iki küçük krallık kurabilmişlerdir. Bunlardan biri şimdiki yerlerinde kurulmuş olup M.Ö. 1080'de Selçuklular, Kilikya'da kurulan ikincisi ise XIII. yüzyılda Memlûk Türkleri tarafından ortadan kaldırmışlardır.

Biz Türklerin toplu halde Anadolu'ya yerleşmemiz XI. yüzyıla rastladığı hatırlanacak olursa, Ermenilerle aynı ülkenin insanları olarak yaşamamız bu tarihten itibaren başlamış oluyor demektir. Kendilerine her dönemde iyi yurttaşlık işlemi yaptığımız, özellikle kültür ve sanat yönümüzle bizi benimsemiş, diğer bir deyimle bize benzemeye çabalamış olmalarından anlaşılıyor. Örneğin tiyatromuzda ve klasik müziğimizde ad yapmış olan :

(1) Dr. Karabet Arman, Türk - Ermeni İlişkileri, 4 Nisan 1977 tarihli *Ter-cüman* gazetesi.

Minikyan, Tatyos, Güllü Agop,
Zakarya, Menemencian, Nigos,

ve Artakiler, bunlardan birkaçı olup bizim sanat çevremize girmiş ve genellikle Türk halkına hitap etmişlerdir.

Ayrıca bu durumu doğrulayan bir belge sayarak Feld Ma-
reşal H. Von Moltke'nin **Türkiye Mektupları** adlı eserinde oku-
nan (s. 35) bir cümleyi tekrar vermek isteriz : «Ermenilere
aslında Hıristiyan Türkler demek mümkün. Bu hakim milletin
âdetlerinden, hatta dilinden o kadar çok şey almışlar ki...». Gerçekten bizden ayrıları aradan yıllar geçtiği halde, dünya-
nın birçok memleketlerinde yaşayan Ermenilerden Türk diline
ve âdetlerine bağlı kalanların az olmadıkları görülüyor (*).

Günümüzde genel sayıları 3.749.152 olan Ermenilerden
2.700.000'i Sovyet Ermenistan Cumhuriyeti'nde, geri kalan
1.049.150'si ise dünyanın çeşitli memleketlerinde yaşamakta-
dırlar. Bunlardan 60.000'i lâik Türkiye Cumhuriyeti uyruğu va-
tandaşlarımız olarak aramızda yer almakta ve her dönemde
olduğu gibi eşit işlem görmektedirler.

(*) 1955 - 61 yıllarında Amerika'da bulunmuş olan Prof. Dr. Muzaffer Kürk-
çüoğlu'nun bu alanda bazı gözlemleri vardır. Şahsen bizim de söylenen-
leri doğrulayan bazı görüp işitmelerimiz olmuştur. 1963 yılında Fran-
sa'da bulunduğumuz sırada 2-3 günlüğüne Belçika'ya gitmiştik. Brüksel'
den Paris'e dönmek üzere tren beklerken istasyonda 30 yaşlarında iki
gencin gayet güzel Türkçe konuştuklarına tanık olmuştuk. Kendileriyle
görüştüğümüzde Yunanistanlı olduklarını, Hollanda'da tarım işçiliği
yaptıklarını, Ermeni asıllı olan ailelerinin Kars'tan gittiklerini, evlerin-
de Türkçe konuşmaktan başka genellikle Türk yemeklerini yediklerini
söylemişlerdi.

Fransa'nın güneyine düşen GrènoBLE'da yaşayan, kunduracılık yapı-
rak geçimini sağlayan bir Ermeni ailesinin Türk olduğunu söylediğini,
evlerinde Türkçe konuştuklarını ve her şeylerini Türk âdetlerine göre
yaptıklarını pansiyoneri olduğum «Madam Relave» den dinlemiştim.

Tarih boyunca kendilerine gerçek vatandaş gözüyle baktığımız Ermeniler ilk defa vergi bahanesiyle, hem de Fatih döneminde verdiklerimizi (patriklik, okullar, şirketler kurmaları, sosyal ve ekonomik haklar) unutarak Kanuni zamanında isyan etmek istemişlerdir. Sonraki yüzyıllarda bir yandan Rusya diğer yandan Avrupa devletleri Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamak politikası gütmüşlerdir. Amaçlarına ulaşabilmek içinde çeşitli örgütleri, komiteleri, misyonerleri, konsolosları aracılığıyla Hıristiyan azınlıklarımızı bu sırada Anglo - Amerikan misyonerler özellikle Anadolu'da Ermenileri ve Gürcüleri kullanmışlardır. 1914'de başlayan I. Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'de 17 büyük misyonerlik merkezi bulunduğu ve 174 misyonerin kol gezdiği görülüyor. Bunlara, politik amaçlarını gerçekleştirmek için kurdukları mason localarının eklenmeleri de gerekiyor.

1789 Büyük Fransız Devrimi'nin ektiği tohumun ürünü bol olmuş ve rağbet görmüştü. Bu sebeple 19. yüzyıl ortalarında Avrupa'da iyiden iyiye gelişen milliyetçi akımlar, Romenleri, Rumları, Sırpı, Bulgarları olduğu gibi Ermenileri de örgütlenmeye itmiştir. İmparatorluğu oluşturanların (Arap, Arnavut, Rum, Bulgar, Ermeni) siyasi âdemi merkezietten söz ederek bağımsızlık şarkıları söylemeleri bu sebebe dayanmakta ve bu yıllara rastlamaktadır. Yine bu sıralarda Ermeniler Hınçak (1890), Taşnaksutyon (1890), Ramgar ... gibi terörist fedai örgütleri kurmuşlardır. Bunların siyasi yollardan yaptıkları yetmemiş gibi 1853 ve 1877/78 Türk - Rus savaşlarında düşman tarafını tutmuşlardır. Ermeni Patriği Narses Efendi'nin bağımsızlıkları için Rus çarının ilgilerini istemesi de bu tarihe (1878/79) rastlamaktadır.

Yıllar yılı' ve yüzyıllar boyu kendilerine karşı bu denli insancıl davranıp bağrımıza bastığımız Ermenilere gelince : Her fırsatta biz Türkleri hancerlemeye kalkışmışlardır. Bizim saymakla bitmeyen insancıl işlemlerimize karşılık, Ermenilerin is-

yanlıra başvurmaları az olmamıştır. Meselâ : 1861'de Lübnan'a özerklik verildikten sonra kendilerine pay çıkarmak isteyen Ermeniler, durmadan huzursuzluk yaratmışlardır. 1862, 1867, 1878, 1879...'larda yaptıkları başkaldırmalar gibi. Hatta 1892 noeline Türkiye'deki bütün kiliselerde isyan çağrıları yapacak kadar ileri gitmişlerdir.

İstiklâl Savaşı'ndan önceki yıllarda (1919) Rumlar çetecilik yapmak, mitingler düzenlemek amacıyla Mavrimira örgütünü kurmuşlardır. O günlerin Ermeni Patriği Zaven Efendi de maalesef bu örgütün paralelinde Ermenileri tahrik etmiştir (2).

Doğudaki Hıristiyanların hamisi kesilen Katogi Kosu (doğu Hıristiyan kavimlerinin hamisi.), Rusya'dan, Türkiye'deki Ermenileri himayeleri altına almasını istemiştir. Ruslar bu işde bir taraftan kendi yararlarına göre hareket ederlerken, diğer taraftan Bedirhani Abdülrazak'a para yardımıyla bulunarak Kürdistan prensliği kurmaya çağırmış ve Seyidtiha'yı hükümet aleyhine kışkırtmışlardır (3).

Bizim kendilerine o kadar çok uygar davranıp eşit işlem yaptığımızın önemli belgelerinden bazıları da, kendilerine senatörlük, mebusluk, bakanlık, paşalık, mareşallık gibi vermiş olduğumuz yüksek ünvanlar, mevkiler, makamlar, rütbeler ve payelerdir (4).

Bunlardan birkaç örnek vermek gerekirse, Ermeni bir vatandaşımızın yazdıklarına dayanarak : 21 paşa (general), 22 bakan, 33 mebus, 7 büyükelçi, 11 konsolos, 11 öğretim üyesi (üniversite hocası), 8 doktor paşası ve 41 yüksek dereceli memurlardan söz edebiliriz (5).

(2) Gazi Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, s. 5 - 10, İstanbul, 1927.

(3) Cemal Paşa Bahriye Nazırı ve 4. Ordu Kumandanı, **Hatıralar**.

(4) Prof. Dr. Zeki BAŞAR, **Ermenilerden Gördüklerimiz**, s. 22, Ata. Ün. Yayını, Ankara Basımevi, Ankara 1975.

(5) Dr. Karabet Arman, 4 - 5 Nisan 1977 tarihli **Tercüman** gazetesi.

Yukarıdan beri yazıp bildirdiklerimizi 1878'lerde Osmanlı parlamentosunda yaptıkları konuşmalarla doğrulayan mebuslar vardır. Birçoklarından birisi olan o yılların Erzurum Mebusu Hamazasp Efendi'nin konuşmasını bir önceki yazımızda vermiş bulunuyoruz.

★1912 Balkan Savaşı'ndan yenilgi ile çıkmamız, 1914 - 1918 I. Dünya Savaşı'nda aynı akibete uğramamız doğu ve güneydoğu Anadolu'daki uyrukdaşlarımızı umutlandırıp azgınlaştırmıştı. Savunma gücünde olmayan sivil halka yapmadıklarını bırakmamışlardır.

1915'lerde Anadolu'daki Ermenilerin savaş sonuna kadar Mezopotamya'ya gönderilerek orada tutulmaları kararı uygulanırken bakım - görümleri ve herhangi bir saldırıya uğramamaları için elden gelen her tedbirin alındığı görülüyor. Buna rağmen Doğu Anadolu illerinden nakledilen 1,5 milyon Ermeni'den 600.000 kadarının türlü sebeplerle kayboldukları üzüntü ile ifade olunuyor. Bu konuda elçi Morgithan ile elçilik baş sekreteri Mandetştam'ın yalanlara dayadıkları rapor ve yazılarını kaynak olarak seçerek iddiaya sapacak olanlar, rahmetli Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın eserinde belirttiği gibi aldanmış olcuklardır.

Durum böyle olmakla beraber Ermenilerin, Rus savaşı ve istilası sırasında Van, Bitlis, Erzurum, Trabzon halkından 1,5 milyon Türk'ün kanına girmiş oldukları dünya kamuoyunca gözden uzak tutulmamalıdır (6).

İş burada bitmemiştir. İmparatorluğumuzu parçalamak isteyenler 1878 Berlin Antlaşması'nın gerçekleştirilmesine çalışırcasına Ermenileri koruyup devlet kurmaya teşvik etmekte devam etmişlerdir. Öyleki Loyd George'nin 1920'lerde bile Ermenileri tuttuğu görülüyor. Rus emparyalizmine karşı Ermenistan,

(6) a.g.k.

Gürcistan ile Pontus Cumhuriyeti'nin iyi bir set olacakları kanısını taşıdıkları anlaşılıyor (7).

Mondros Mütarekesi'ni kendi yararlarına çalıştırmak isteyen İngilizler Ermeni davasına da ilgisiz kalmamışlardır. Durmadan ırk, din, mezhep ayrılıkları yaparak kışkırtıcı politikalarını sürdürmüşlerdir. Diğer tarafta Loyd George'in «Hıristiyanlığın muzaffer komutanı» unvanını verdiği Gnl. Allenby'de kurulması tasarlanan büyük Ermenistan için ortam hazırlamaya çalışmıştır.

Ermeniler şimdi de Amerika, Fransa, Lübnan... gibi çeşitli memleketlerde her yılın belli zamanında biz Türklerin aleyhimize günler düzenlemeyi ihmal etmemektedirler. «Ermenistan Gizli Kurtuluş Ordusu» geçmişteki fedai örgütlerini aratacak durumdadır.

Yazımı Sovyet akademisi üyesi Prof. Boris Piatrovskiy'in sözleriyle bitirmek isterim (8).

* «Tarihin çok eski yıllarında bir Ermeni devletinin var olduğunu kanıtlayan eser vardır. Fakat bunlar çok eski yıllarda kalmıştır. Bugün bu devletin sınırlarını canlandırmaya kalkışmak insan aklının alacağı şey değildir». *

(7) a.g.k.

(8) Konuk Prof. Boris Piatrovskiy 27.9.1977 tarihli Milliyet gazetesi.

ABD. KONGRESİ'NE SESLENİŞ (*)

(1975)

Prof. Dr. Zeki BAŞAR

Sayın Başkan,

Bu mektubu, A.B.D. Kongresi'nin Ermenilerle ilgili bir tasarımı kabul etmesi üzerine yazmış ve sunmuş bulunuyorum.

24 nisanın «İnsanın, İnsana Zulüm Günü» ilân edilmesinin, temelde benimsenmeyecek bir tarafı yoktur. Hoşa gitmeyen ve şahsen benim yadırgadığım bir husus varsa, 60 yıl kadar evvel yapılmış olan I. Dünya Savaşı yıllarına dönülmüş olmasıdır. Bu dönüş yapılırken de, dünya milletlerine milyonlarca insan kaybına malolan ve 4 yıl süren koskoca bir savaşın sahnelerinden sadece Türk - Ermeni olayının ele alınmasıdır.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra, yine milyonlarca insanın canına ve milyarlarca maddi kayıplara mal olan II. Dünya Savaşı yapılmıştır. Savaşı yapanların aralarında ve hatta başlarında memleketiniz de bulunmuştur.

Günümüzde, dünyanın dört bir tarafında savaşlar, saldırılar ve öldürmeler, «Güney - Kuzey Koreler, Kamboçya'da ulusal kurtuluş kuvvetleri ile hükümet kuvvetleri, Arap - İsrail, İngiltere - İrlanda...» sürüp gitmektedir.

(*) Amerikan Parlamentosuna sunulan bu yazının İngilizceye çevirisini Doç. Dr. Faruk Memik yapmıştır. Yazıya ilişik olan işkence türleri ise Doç. Dr. Aydoğan Albayrak tarafından İngilizceye çevrilmiştir.

Durum böyle olduğu halde, temsilciler meclisi çoğunluk lideri sayın Milletvekili Thomas O'Neill, I. Dünya Savaşı'nın ve 1915'in kanlı dünyasından söz ederken sadece Türklerin, 600.000 Ermeni'yi öldürdüklerini söylerken, konuyu tek taraflı ele almış ve en azından hissi davranmış olmuyorlar mı? Önce bu 600.000 rakamında ısrar edenlerce, 1,5 milyon Türk'ün canına kıyıldığı kabul olunmalıdır. Sonra da yapılanlardan daha fazlasını Ermenilerin yaptıkları ve yer yer yüz binlerce Türk'ü işkencelerle öldürdükleri unutulmamalıdır.

Tahmin olunur ki gerçeklere bağlı kalan bir görüşle Dışışleri Bakanlığı'nız, tasarıdan Türklerin adlarının çıkarılmasını isteyip sağlamaya çalışmıştır. Bu yoldaki tutumlarından dolayı kendilerine teşekkürlerimi bildiririm.

Aslında «gün» belirlemekle, bir bakıma sayın çoğunluk lideri yeni bir şey yapmış olmuyorlar. Esasen Ermeniler yıllardır, özellikle Lübnan, Fransa, Amerika ve daha başka memleketlerde nisan ayında yaptıkları toplantılarla propagandalarını kendi iddialarına göre değerlendirmeye çalışmaktadırlar.

Gerekli ve yerinde olmamakla beraber tasarı sahibi günün adına «Ermenilerle Türklerin birbirlerini öldürme günü» diyebilirlerdi. Görüldüğü şekilde, tek taraflı kalınmak ve sadece Türklerin, Ermenileri öldürdüklerinden söz edilmekle gerçekler çiğnenmiş ve aynı zamanda 24 nisanın «İnsanın, İnsana Zulüm Günü» adı verilip ilân edilmesinin anlamı kalmamış oluyor demektir.

Kanımızca, 24 nisanın, güdülen insancıl amaca ulaşması için, sözü geçen «gün»'den Ermenilerin ve Türklerin adlarının çıkarılarak tüm dünya milletlerine hitap edilmesi sağlanmış olmalıdır.

Sırası gelmişken müsaadelerinizle, Ermeni konusu üzerinde biraz durmuş olacağım. Bilindiği üzere, biz Türklerin, Ermenilerle ilişkilerimiz başlıca XI. yüzyılda başlamıştır. Asırlar bo-

yunca birlikte yaşamış ve kendilerine çok iyi muameleler yapmışlardır. O kadar ki milletvekilliği, senatörlük, parlamento ikinci başkanlığı, bakanlık, mareşallık ve diğer çeşitten birçok yüksek memuriyetler vermekte bir sakınca görmemişizdir. Diğer taraftan, daha 1461 tarihinde Patriklik kurmalarına müsaade etmekten başka, 1860'da bir de «Ermeni Genel Millî Meclisi» kurmalarına izin vermişizdir.

Bütün bunlara karşılık Ermenilerin neler yaptıklarını biliyor musunuz? Vergi bahanesi ve geçerli olmayan diğer çeşitten sebeplerle durmadan isyan etmek... Ayrıca ihtilâl dernekleri ve fedai örgütleri kurarak milletin huzurunu ve devletin otoritesini bozmak... Bütün bunlara rağmen, Türklerin millet ve devlet olarak yüzyıllarca toleransların en genişini ve en asilini göstermiş oldukları da tarihi gerçeklerdendir.

Bunları yazmakla, geçmiş yüzyıllarda pek çok insancıl ve demokratik davranmanın güzel örneklerini vermiş ve belgelerini arşivlerimize koymuş olduğumuzu söylemek istiyorum.

Bilindiği üzere, 1877 Türk - Rus Savaşı'ndan sonra imzalanan Ayastefanos ve Berlin antlaşmalarıyla Ermeni sorunu yaratılmıştır. Durum böyle olmakla beraber, Türk parlamentosunun o tarihlerdeki Ermeni üyelerinden Mr. Hupen ile Mr. Hamazasp'ın olumlu ve samimi konuşmalarının meclis tutanaklarından okunması enteresane olacaktır. Bu tutanaklar gibi incelenecek diğer tarihi belgelerin de, Ermenileri haklı çıkarıp doğrulamadıkları görülecektir.

Halen Ermeni asıllı bir hukukçu öğretim üyesi olduğumu sandığım Prof. Dr. Kevork Acemoğlu 1970 nisanında yazmış olduğu bir makalede;

«Ermeniler, kendilerini Türklerin kaderine bağlamışlardır. Türkiye'nin fiziki ve manevi bütünlüğüne karşı çıkacak tek kişi yoktur aramızda» demektedir.

Aradan yıllar geçtikten sonra, Antuvan Doğanalp adlı diğ er bir Ermeni yurttaşımız çıkıp 1 Mart 1975 günü şunları söylemiş oluyor :

«Beirut Türk Hava Yolları Bürosu'nu dinamitleyen Türk düşmanı Ermeniler, sizlere sesleniyorum. Siz yalnız Türklerin düşmanı değil, Ermenilerin de düşmanısınız. Batsın sizin örgütünüz de, gizli ordunuz da. Maddi menfaatlar karşılığında yaptığınız bu eylemler, sizlere menfaatlar getirebilir. Ancak tarihi zorlamak ve insanlık dışı kaba eylemlerle birçok insanın huzurunu bozmakta ve yaşamını karanlığa sürüklemektesiniz.

Türk Ermeniler insanca yaşadıkları bu topraklarda, Türk düşmanlarını lânetle anıyorlar. Bunu dost, düşman bilmelidir. Türk aleyhtarı her hareketi nefretle kınıyor. Yeter, yıllarca geçen acılara... Sizin gibi kafasızlar binlerce Türk'ün ve Ermeni'nin ölmesine sebep oldu.

Baykuşlar susun artık düşmanlık ve ölüm getirmeyin. İnsanlara karşılıklı sevgi huzur getirecek çalışmalar yapın».

Ermeni asıllı vatandaşımızın gönlünden ve dilinden kopan bu sözlerin gerçek birer anlamı olmak gerekir.

Tarihi gerçekler ve görüşler bu yoldadır. Daha eskilere giderek Hınçak çetelerinin yapmak istediklerini öğrenmek istemiş olabilirsiniz. Bu taktirde, memleketimizde yıllarca görev yaptığı için Türkiye'yi ve Türkleri iyi tanıyan yurttaşlarınızdan Dr. Hamlin'in çok eski yıllarda (23 Aralık 1873), Boston'da yayınlanmış olan yazılarını lütfen bulup okumalısınız. Ermeni Hınçak çetelerinin neler yaptıklarını ve yapmak istediklerini görmüş ve bunlardan herbirinin, 28 Ocak 1973 tarihinde Los

Angeles'de, iki genç Türk hariciyecisine tuzak kurup canlarına kıyan Ermeni Migırdıç Yanıkyan'dan farksız olduklarına kanaat getirmiş olacaksınız.

Sözü, daha çok uzatmamak için, sayı abartması yapılarak hep öldürüldükleri iddia edilen Ermenilerin, Türklere nice yüz binlerin canlarına kıydıklarını hatırlatmış ve I. Dünya Savaşı yıllarında yaptıkları işkencelerden örnekler vermekle yetinmiş olacağım.

Sadece 15 çeşidini bildireceğimiz bu işkenceler, savaştan ve canice işlenen olaylardan 52 yıl sonra, yani halkın heyecanı söz konusu olmadığı bir tarihte (1967) bizzat tarafımızdan tesbit edilmiştir.

Bunları okumak ve biraz olsun düşünmekle, gerçekleri bir defa daha anlamış olacaksınız. Sadece anlamakla kalmayıp, uygar kişiler olarak pek çok üzüleceğinizi ve vicdanınızın tesellisini hissiliği bırakmakta arayacağınızı umuyorum.

Tasarı sahibi sayın milletvekili ile arkadaşlarınızın ise, zamanın ve tarihin artık iyiden iyiye küllendiği yangınları körüklememelerini temenniye şayan bulunduğumu söyleyeceğim.

Siz Amerikalılar, henüz yeni sayılan tarihinizde iç savaşlar yapmış ve istiklâl için çarpışmışsınızdır. Bugünde özgürlük öncülüğü görevini yüklenmiş olan Amerika'nın sorumlularından itidal, ihtiyat, tarafsızlık ve insan haklarına riayet beklenilmesini anlayışla karşılayacağınızı umuyorum. Ermenilerin işkencelerine ait yazıyı ilişikte sunuyorum. Saygılarımla.

DİKKATLE VE İBRETLE OKUNMALI!

A

Bu kitapta yazılanlar, Ermenilerle ilişkilerimizin, iş ve işlemlerimizin, yaptıklarımızın ve gördüklerimizin sadece bir kısmını vermektedir. Göz atanlar, gerçeklerin ne denli tarafsızlıkla kaleme alındıklarını ve kaynakları verilen belgelerle doğruladıklarını görmekte geç kalmayacaklardır. Bütün bunlara rağmen, Ermeniler Türklerle karşılıklı olarak yaptıklarının cumhuriyetten önceye ait olduğunu unutarak, «Birleşik Ermeni Anma Derneği» ile «Kıbrıs Savunma Derneği»'nin ve «Los Angles Üniversitesi Öğrenci Derneği»'nin gerçekleri tersyüz etme pahasına ne biçim günlük politika ve propaganda yaptıklarını ibretle okuyacaklardır :

«— 24 Nisan 1975 günü, 60 yıl önce mahallî hükümetçe yerlerinden atılan bütün Ermenilerin günüdür.

— Türkler ve Devrim Hükümeti, XX. yılın büyük toptan imhasını Ermenilere karşı yapmıştır.

— 3000 yıllık geçmişi olan Ermeniler, yurtlarından, sistemli bir şekilde sürülmüş, Suriye çöllerinde hayatlarını kaybetmiştir.

— 60 yıldır B.M.'ler nezdinde, burada yaşayan kimseler olarak ne yaptık.

— B.M.'ler, genosid için Türklere yapmadığı gibi, bugünkü A.B.D.'leri hükümetinde, elçi Mr. Henry Morgenthau'dan sonra tepkide bulunmamıştır.

— Her yıl A.B.D.'leri Türkiye'ye 37 - 6 milyon dolar vermektedir. Çünkü, buradan gelen eroin ve afyon trafiğini durdurtmak zorundadır. Afyon'un yetiştiricisi Türklerdir. Kissinger, Türkiye yardımını hâlâ desteklemektedir. Nato'da olmalarına rağmen Kıbrıs'ı istilâ ve işgal etmişlerdir. Bu yüzden Türkiye'ye yardımın kesilmesine kuvvetle inanıyoruz.

— Eyâlet senatörümüze ve kongre üyelerine mektup yazın. Türkiye'nin hareketini anlatın ve öğrenin».

Birleşik Ermeni Kutlama (Anma) Derneği

B

«Aziz demokratlar ve dostlarımız;

— Türkiye küçük Kıbrıs Adası'nı istilâ etmiş ve tahrip etmiştir.

— Onların hareketi, yeni bir yayılma siyasetidir.

— A.B.D.'deki afyonun % 80'ni Türkiye'de yetiştirilir.

— Türkler, Hıristiyanları, Ermenileri ve Yunanlıları yok etmiş ve etmektedir.

— Senatör ve kongre üyelerine; Kennedy, Eagleton, Fullbright, Royball ve Danielson'a başvurarak, Kissinger'in yanlış Kıbrıs politikasını tenkid ediniz.

— Senatör Ttnney ve Cranston'un, daha azimli çalışacağına inanıyoruz.

— Biz bütün iyi niyetli demokratlara sesleniyoruz;

— Türkiye'ye A.B.D.'leri yardımı kesilsin.

— Şimdi Kıbrıs'tan Türk ordusu çekilsin.

— Kennedy ve Eagleton'a yazarak, Kıbrıs ve yardım meselesi, aleyhte desteklenmelidir.

— 250.000 Kıbrıslı, Türk hükümetince yerlerinden sürülmüştür.

— C.I.A. - Senato ve Pentagon'a hâkim olan Kissinger siyasetine son verilmelidir.

Kıbrıs, Şili ve Bangaldeş onun eseridir».

Kıbrıs (Rum) Müdafaa Cemiyeti

C

«Bu yer nedir?

Niçin ıssızdır?

Birçok kimse, geçmişte verimli tarlalar ve bahçelerle çevrili şehirleri hatırlarlar. Burada yaşayanlar, 24 Nisan 1915'de sistematik olarak yerlerinden edilmiş Ermenilerdi.

Bugün Türkiye hükümeti, suçunu kabule yanaşmamaktadır. Eski yaptıklarını haklı göstermek çabasıdadır. Kültürel tahribat, şimdi bile devam etmektedir. Ermeni ve Rum okulları, yetimhaneleri ve kiliseleri de ortadan kaldırılmıştır.

Şimdi Ermeniler adalet istiyor».

**«Los Angeles Üniversitesi
Öğrenci Derneği (*)**

(*) Amerika'da yayınlanan bildirilerden çeviren : Doç. Dr. Enver Konukçu.

ÖNCESİ VE SONRASIYLA ERZURUM'UN KURTULUŞU

Prof. Dr. Zeki BAŞAR

Kurtuluş deyimi, çoklukla bölge bölge, il il hatta ilçe ilçe ülkemizin düşmandan veya düşmanlardan temizlenmesi anlamına geliyor.

Düşman derken, yine yer yer olmak üzere halkımızca çoklukla İngiliz, Fransız, İtalyan, Bulgar, Yunan, doğuda özellikle Ruslar ve Ermeniler hatıra gelmektedir.

Bu görüş, tarihten ve biraz da türlü sebeplerle Kırım, 93, Trablus, Balkan, I. Dünya, İstiklâl savaşlarımızın çok kere çeşitli kalemlerden ve türlü ağızlardan fazlasıyla tekrarlanmış olmasından doğmuş olsa gerektir.

Gerçekte, düşmanlar bu saydıklarımızdan ibaret değillerdir. Bunlara eklendiklerini üzümlere gördüğümüz bir kısım soydaşlarımız, yurttaşlarımız, dindaşlarımız da vardır ki, bunların fert, topluluk ve millet olarak Türklere karşı başvurdukları düşmanca davranışları halkımızın affetmediği görülüyor.

Başımıza Gelenler adlı eseri ile 1877'nin yani 93 savaşının doğu cephesini anlatan merhum Mehmet Arif, sivil halk ve askerlerden bazı hiyanet örneklerine değindiği gibi bir kısım Kürt ve Çerkez aşiretlerinden de yanayakıla söz açmakta geç kalmış olmuyor. 93'den aşağı yukarı 40 yıl sonra çıkagelmiş olan Birinci Dünya Savaşı'nın bazı safhalarını **Türkellerinde Hatıralarım**'da dile getiren Fahrettin Erdoğan, verdiği örnekler ve hatta kişi adlarıyla bir bakıma Mehmet Arif'i doğrulamış bulunuyor.

Örneğin İngilizlerle birleşen Arapların, Arap şeriflerinin ve şeyhlerinin biz Türkleri arkadan vurmaları, hem de yakın tarihimizin bu pek acı gerçeğine tanık olanlar, Teşkilâtı Mahsusa'da çalışanlar, kuşçu başı gibi Lavrens'in karşısında görev alanlar tarafından yazılıp anlatılmaktadır. Bütün bunlardan ve pek acı diye nitelediğimiz gerçekten, çok daha acı olanların örnekleri de Millî Mücadele yıllarında Anadolumuzda, çocuklukla kendimizden olanların ayaklanmalarını tertipleyen ve onlara katılanlar vermiş oluyorlar.

Diğer taraftan o yıllarda 18 - 22 milyon kadar olan nüfusumuzun 4 - 6 milyonunun Hıristiyan olduğu unutulmamalıdır.

1914'lerde yani I. Dünya Savaşı başladığı yıllarda Türkiye'de 174 misyonerin âdeta kol gezdiği ve bunların 17 büyük misyonerliklerinden başka dokuz hastahanelerinin, 426 okullarının (1) bulunması dikkat çekicidir. Bütün bunların gerçek amaçları dışında ve aleyhimize çalıştıkları da muhakkaktır.

Bizimkilerin yıkıcılıklarına gelince :

Bunların başı eylül - ekim 1919'da I. ve II. Bozkır (Konya'nın ilçesi) isyanları ile çekilmiş bulunuyor. Çok geçmeden memleketin şurasında, burasında patlak vermek suretiyle hiyanet teşebbüsleri sıralanmış oluyor. Örneğin ekim 1919'da Zühreden Şeyh Eşref'in Hart «Bayburt'un Bucağı» olayı yahut isyanı ile ekim - kasım 1919'da çıkan ve Karacabey, Gönen - Manyas, Susurluk gibi oldukça geniş bir sahayı kaplayan I. Anzavur isyanı gün farkıyla birbirlerine karışmış ve amaçları bakımından kaynaşmış görünüyorlar.

Sonra da haince davranışların, isyan kıyımlarının arka arkaya eklenip gittikleri görülüyor.

Şubat - nisan 1920'de aynı bölgede II. Anzavur isyanı, nisan - mayıs, ağustos - eylül 1920 I. ve II. Düzce isyanları, ma-

(1) Doğan Avcıoğlu, **Millî Kurtuluş Tarihi**, s. 285.

yıs - ağustos, eylül - aralık 1920 I. ve II. Yozgat isyanları, mayıs - haziran 1920 Zile isyanı, ekim - kasım 1920 Konya isyanı, haziran-eylül Viranşehir bölgesinde Mil'li Aşireti isyanı, mart-haziran 1921'e rastlayan ve Sivas -Erzincan arasını dolduran Koçkiri isyanı ve nihayet Samsun ve Karadeniz kıyılarını içine alan ve Millî Mücadele boyunca devam eden Pontus harekâtı bunlardan birkaç acı örnektir.

Ne yazık ki bütün bu kötü ve acı örnekler, şüphesiz temiz vatandaş kitlelerinin duygularını yansıtırçasına İstiklâl Marşı şairimiz rahmetli Mehmet Akif Ersoy'un «Yarabbi, zafer nasip et, sonra huzuruna davet et» niyazında bulunmasından sonraki yıllara ve günlere rastlamaktadırlar.

Unutulmamalıdır ki zamanımızın gerçekçi görüşü ile düşmanlar, düşmanca teşebbüsler yukarıda saydıklarımızdan ibaret değildirler. Yönü ne olursa olsun sömürüye yol açan, toplumun ahenk ve huzurunu ihlal eden her davranış, milletin birlik ve beraberliğini bozan her teşebbüs, halkın özgürlük ve uygarlığını köstekleyen her tutum, sivriliğe ve aşırılığa sapan her gidiş, maskesinin şekli ve kalınlığının derecesi ne olursa olsun özünde ve iç yüzünde çıkarıcılık ve kandırış saklı olan her hareket bir nevi hiyanettir. Bunların tertipçi, teşvikçi, tatbikçi ve destekleyicileri de herhalde Şeyh Eşreflerden, Anzavurlardan farksız birer hainden başka kimseler sayılamazlar ve değillerdir.

Kurtuluşun genel anlamını belirtmek, dışta ve içte kimden, kimlerden kurtulduğumuzu ve kurtulmamız lâzım geldiğini anlatmış olmak için kısaca bilgi sunup örnekler verdikten sonra konumuza gelmiş bulunuyoruz.

Erzurum, tarih boyunca pek çok karşılaşmış savaştığı Ruslara karşı, her dönemde bir serhat bölgesi olmamış ise de (Daha doğuda Kars var) eski savaşlardaki önemiyle hemen her zaman bir kale şehri olabilmıştır. Gerek bu niteliğinden ve gerekse jeopolitik özelliğinden dolayı kendisine göz dikenler

az olmamıştır. Gerçekten de Bizans'ın, Acemlerin, Arapların, Gürcülerin, Rusların ve Ermenilerin gözleri her zaman Erzurum'un üstünde kalmıştır. Gerçekler böyle olmakla yani milletin gözleri üstünde kalmış bulunmakla beraber, bu şehir ol-
dum olası biz Türklerin elimizde kalmış ve gönlümüzde yer almıştır.

Erzurum'un Türklerin elinde kalması, Sultan Alp Arslan'ın kılıcı ile Türklüğe maledilmiştir. Şah İsmail'i mağlup ederek «M. 1514» Çaldıran'dan dönen Sultan Yavuz'un gücü ile yeniden Türklere veya ülkeye maledilmesi unutulmamalıdır. Aslında dokuz yüz yıldan beri bizim olan Erzurum'un kara günleri az değildir. Sık sık karşısında bulunduğu Rusların elleriyle şehir defalarca yakılıp yıkılmıştır.

Gerçekten 1828, 1856, 1876 - 7 ve 1916'larda arka arkaya tekrarlanmış olan Rus akınlarında Erzurum'un yakılıp yıkılmasına karşılık, Erzurumlu hiçbir zaman yılmamış, paniğe kapılıp yenilgiye uğramamıştır.

1856'daki davranışı ile Hasani Basri Mahallesi, Gâvurboğan oluyordu. Tarihi anlamıyla bu ad halkımızın şehrine, mahallesine ve komşusuna saldıranların paylarını vermesinin ve gerçek hamasetinin hatırası olarak alınmış ve yaşatılmış oluyor demektir.

93 (1877)'nin Aziziyesinde destanlaşan ve her biri yazarlarımızın, ressamlarımızın ve heykeltıraşlarımızın şaheserlerine konu olmayı bekleyen kahraman kızlarımızdan Hürmüzlerimiz, Nenelerimiz, Namelerimiz, Şerifelerimiz, Fatmalarımız, Gülüzarlarımız..., kahraman oğullarımızdan Şükrü Ustalarımız, Hacı Hasanlarımız, Pehlül oğlu Arslanlarımız, Yaşar Emmilerimiz, Ağabeylerimiz vardır. Ve nihayet sadece bir iki günde vermiş olduğumuz 10 - 15 kadın, 450 - 500 erkek şehitlerimizle bu topraklar uğrunda ölmeyi göze aldığımızı, ölmesini bildiğimizi göstermiş ve ispatlamış bulunuyoruz.

1856'da ve 1877'de pek az olan istisnaları ile zamanın valisi İsmail Hakkı'nın imzasını taşıyan bir tel yazısı ile teyid olduğu şekilde halkça göstermiş olduğumuz vatanseverliğin soy ve kan yönü ile biz Erzurumlular için Türklüğe has bir hamaset ve asalet taşıdığımızı bir kere daha ispatladığımızı, 1916-1918'lerdeki davranışlarımızla göstermiş oluyoruz. Hem de:

**«Bu kurtuluş günüdür, Erzurum'un düşmandan,
Et kemikten ayrılmaz, Erzurum'da vatandan»** diyerek.

Ermenilerle koca ülkenin birçok yerlerinde olduğu gibi, genellikle doğuda ve Erzurum ilinde dâhi yüzyıllar boyunca mahalle mahalle, çarşı çarşı, dükkân dükkân ve nihayet köy köy ve tarla tarla yanyana yaşamıştık. Daha bölgeye ve bu yerlere kılıç gücü ile yerleştiğimiz ilk günlerden itibaren haklarına, varlıklarına saygılı olduğumuzu, amanname örneğinde teminatlardan daha geçerli olan insancıl davranışlarımızla her zaman göstermiş oluyorduk. Gösterdiklerimizi biz, bizim olan devletin gücüne ve asırlarca kat kat üstün olagelen kültürümüze ve halkımızın nüfus çokluğuna güvenip dayanmadan sadece uygar bir düşünce ile yapmış bulunuyorduk.

Gerçekten M. 1224 tarihinde Moğollar tarafından halkının kılıçtan geçirilmesi ve arta kalanların sürülmeleri sonucu olarak Erzurum bomboş kalmıştır. Şehrin nüfusu X. yüzyıl başlarında sadece 2810 kişi idi. Yüzyıllar sonra yani XVIII. yüzyılda ancak 24.400'ü bulmuştur. Bu nüfusun 18.000'i Türk, 6.000'i Ermeni geri kalanı da Rum v.s. idi. 1871 tarihinde ilin nüfusu 116.588'i bulmuştur. Bu nüfusun da 86.901'i yine Türk'tü. 1898 tarihinde 669.000'i bulan il nüfusunun 538.422'si Türk olduğuna göre, hemen her zaman Türklerin sayısı, Ermenilerin hatta bütün Hıristiyanların üç, üç küsür ve dört katı kadar fazla olduğu görülmektedir.

Ermenilerin haklarına saygı göstermekle kalmamış, denilebilir ki daha başka haklar da tanımıştık. O kadar ki Meşru-

tiyet idaresine kavuştuktan sonra, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Arman Garo adını alarak bizlere karşı fenalıkların en bayağısını işleyeceklerle buluşan ve birleşen Karakin Pastırmacıyan'ı mebus seçerek İstanbul'a göndermiş oluyorduk. Tıpkı 1877'nin birinci devresinde 4 mebusluk bir ekipte Ahmet Muhtar ile Hacı Rauf'un yanlarında Hamazasyan Hallacıyan ile Taniyel Karacıyan'ları göndermiş olduğumuz gibi...

Ermeniler, emellerinin gerçekleştirilmesi açısından Erzurum'a pek çok önem vermişlerdir. Burasının Rus sınırlarına ne de olsa yakın bulunması, yolların kavşak noktasında olması, kendilerine ait birçok köylerin Rusya'ya doğru güzergâha serpilmiş olmaları verilen önemin başlıca sebepleri arasında sayabilirler. Nasıl ki bu sebeplerden faydalanan Ermeniler, Kafkasya'daki soydaşlarını Türkiye'ye geçirmişler, silahlılar cemiyetini burada kurmuşlar ve Taşnaksutyon bürosunu buraya nakletmeyi kararlaştırmışlardır. Birinci Dünya Savaşı başladığı yıllarda Ermeni İhtilâl Komiteleri Birliği'nin iki hafta süren genel kongresinin Erzurum'da yapılmasının da bu sebeplerle ilgisi olsa gerektir.

Kanunî Sultan Süleyman zamanında vergi bahanesi ile ilk defa isyana kıyam etmiş olan Ermeniler, siyasi amaçlarını gerçekleştirmek için mason locaları dahi kurmuşlardır. Bunlardan biri olan (SER) mason locasının siyasi tarihimizde önemli bir yeri olduğu bildiriliyor (2).

Diğer taraftan, muhtemelen 1789 Fransız İhtilâli'nden ilham alarak 1861 gibi tarihimizin çok nazik bir döneminde özerklik (muhtariyet) sevdasına kapıldıklarını açıklamışlardır. Nihayet 1890 yılında Erzurum'da yapılan silah araştırmasını, şimdiki Atatürk Yapı Enstitüsü'nün yerindeki Sanasaryan adlı ermeni okuluna bayrağımızın asılmasını bahane ederek mahallen isyana kalkışmışlardır. Bundan sonra geçen her yıl hatta

(2) **Masonluk ve Masonlar.**

her ay ve her gün kötülüklerini, şirretliklerini biraz daha artırarak halkımızın huzursuzluğuna yol açmış, devletimizin meşguliyet ve gailelerine zemin hazırlayarak Birinci Dünya Savaşı'na doğru yol almışlardır. 1908 Trablusgarp, 1912 Balkan savaşlarında yenilgiye uğramış olarak çıkmamız Ermenileri pek çok sevindirmiş görünüyor. Bölünecek memleketten bir parça kaçıracaklarını ümit ederek Ruslara katılan Ermeniler, büyük hayaller peşinde koşmuş ve onların zaferlerini sağlama yolunda yardımın ve yardakçılığın her türlüünü yapmakta kusur etmemişlerdir. 1915'lerde doğuda büyük kayıplar vererek sonsuz perişanlıklar içerisinde kalan halkımız, İç Anadolu'ya çekilirlerken, ordumuzu izleyerek Erzurum'a doğru ilerleyen Rus askerlerine, yerli Ermenilerin zafer şarkıları söyleyerek klavuzluk yapmaları da yine bir hayal ve ümitten doğmuş oluyordu.

16 Şubat 1916'da Erzurum'un düşmesi yani Ruslar tarafından işgal edilmiş olması, Ermenileri sevindirmenin ve umutlandırmanın ötesine pek çok şımartmıştı da...

Yapılan savaşta talihimizin yar olmadığını sezip öğrenen halkımızdan özellikle Ermenilerle karışık oturanlarla komşu köylerde bulunanlar başta olmak üzere hemen birçokları yurdumuzun, Anadolumuzun içlerine doğru göç etmişlerdi. Gerilerde ve köylerinde kalan nisbeten az sayıda kimseler ise, çoklukla ilçe merkezlerine ve bazı elverişli köylere toplanmışlardı. Bu durum halkımızın savunma cesaretini artırıp dayanışmasını sağladığından toplu halde öldürülmelerini kısmen önlemiştir.

Nihayet şehre giren Ruslar, mahalle ve sokaklara nöbetçiler dikmekten başka, hem icraatlarını yürütmek ve hem de halka güvenlik vermiş olmak için belli başlı konaklarda asayiş karakolları kurmuşlardır. Bu kuruluşlarda fazla sayıda subay, yeteri kadar Rus erleri ve ayrıca her on - on beş mahalleye bir temsilci olmak üzere Türklerin bulduklarını, o günleri görenlerimizden öğrenmiş bulunuyoruz.

Türk temsilcileri, halkla, mahalle muhtar ve bekçileri ile temasta bulunarak Ermenilerin ve Rus ordusuna mensup olanların yaptıkları fenalıkları ilgililere duyurdukları gibi, yetkililerden alacakları emirleri de halka bildirirlermiş.

Genel olarak yönetim bu şekilde yürütülmekle beraber, özellikle yerli Ermenilerin türlü vaad ve teminatlarla aldatıp yanlarına aldıkları bazı zayıf karakterli aşağılık kimselerle birlikte âdeta iftira ve isnad komiteleri kurarak ihbarlarda bulunmayı da âdet haline getirdikleri öğrenilmektedir (3).

Belirtilen idareyi kurmuş olan işgalci Ruslar, öncüleri Ermenilerin telkin ve tezviri ile ilk iş olarak elleri ve dilleri dolanan kimseleri toplayıp sürmekle kalmamış, bir kısım hemşehrilerimizi, derhal asmak suretiyle öldürmüşlerdir. Bunlar arasında Kumludereli Hasan, Veyisefendili fırıncı Emo, Komisli Ali, Selim oğlu Sabri, Laz Yahya, Cemal Efendi, Evyikan oğlu

- (3) Rahmetli Mehmet Kobaza, daha önceleri Hasanibaşri Mahalleli Mehmet Kaloğlu, ayrıca Gani Kullebi, Aziz Geçikli, Sırrı Çamaşırı ile 1967, 1968 ve 1969'da yaptığımız incelemeleri doğrulamıştır. Bu şekilde hep birbirlerini teyit ederek ve tamamlayarak anlatılanlara bakılırsa bu haince hizmetleri ve isnatları yapanlar arasında çok defa erkek kıyafetine girerek düşmanlarla birlikte gezip varlıklı evleri gösteren fesli kadın ile, daha yaşlıca olan Şöhret adındaki kadından başka (Erzurumlular tarafından öldürülmüşlerdir) şu erkekler de bulunuyorlarmış : Çakmak Köylü Nuri, Tahmisci Hafız, Gâvurboğanlı Kirve Mehmet, Manav Mehmet Ali, Sabuncu Sabri, Gâvurboğanlı Kürt Yusuf, Çırçır Mahalleli Şevket, Bayburtlu Reşit.

Sıvırcık mahalleli Gâvur Ali ve bir de Çil Tayyar'ın oğlu Agâh. Yalnız Agâh, Sonraları Ermenilerin zülüm ve hırsızlıklarına karşı çıkmış ve hatta zorla götürülmek istenilen Murat Paşalı Hacı Tayfur'un gelinini, Ermenilerin elinden alarak namusunu kurtarmıştır.

Adı geçenlerden Çakmaklı Nuri, bizzat Ermeniler tarafından öldürüldüğü gibi, geri kalanlardan bazıları da Cin Ali'nin oğlu Mehmet, Göfeli Cemal ve diğer Erzurumlular tarafından öldürülmüşlerdir. Halkın müsamahasına sığınan birkaçı da zelif bir şekilde yaşayarak ecelleri ile ölmüşlerdir.

Şükrü, Düyunu Umumiye Kâtibi Mümtaz Bey... vb. adlarına yer verilmektedir.

Elbetteki Rusların ilk zamanlarda öldürdükleri, bu birkaç kişiden ibaret değillerdir. İlçelerde ve köylerde öldürülenlerimizin sayısı az olmasa gerektir. Örneğin İspir ilçemizin Varcens, Eşkens, Şeyhmus, Hontus, Mezehrek köylerinde yüzlerce kadın ve erkeğin türlü işkencelerle öldürüldükleri gibi, Türk çetesinin yerini haber vermeyen Mehmet Nuhoglunduda süngüleyerek öldürmüşlerdir. Aynı zamanda 65 Norgâhlı hemşerimizi kurşuna dizmişlerdir.

Rusların merkez komutanlığı emrinde ve asayiş karakollarında görev yapanlar arasında buldukları ve adlarının çoklukla Emrullah, Ataullah, Nurullah olduğu bildirilen Kazanşehirlilerin Türk halkına çok iyi muamele yaptıkları o günleri görenlerimizden memnuniyetle öğrendiğimizi kaydetmek isteriz.

HALKIMIZIN KARŞISINA DİKİLEN ERMENİLER :

Ruslar çekilirken yerlerine geçerek ve kendilerine işgal kuvvetleri süsü vererek halkımızın karşısına dikilen Ermeniler olmuşlardı. Önceleri, işaret ettiğimiz gibi hayal ve ümit peşinde koşan Ermeniler ilk zamanlarda Rusların işlerine pek çok yaramışlardı. Ruslar ise politikaları icabı bunların silahlanmalarını ve her bakımdan donatımlarına önem vermiş görünüyordular.

Böyle bir durumda bulunan Ermeniler, Ruslar çekildikten sonra işi ele alırlarken Hınçak ve Taşnak komitelerinin çabaları ile çok daha donatılmış ve mükemmel bir hale sokulmuşlardır.

1877 - 78 savaşında yenilgiye uğramaklığımız sonucu Ayastefanos Antlaşması'nın ağır şartları kapsamı, bu meyanda büyük Bulgaristan kurulmasını ve Romanya, Sırbistan, Karadağ'ın bağımsızlığına yer verilmiş olmasını göz önünde bulunduran Ermeniler, I. Dünya Savaşı'ndaki yenilgimiz üzerine

muhtariyet isteklerini âdeta gerçekleştirmiş sayıyorlardı. Nasıl ki Erzurum harekâtının başarısına inanan Ermeni Patriği Nersin Varcebetyan tarafından Rus başkomutanı Grandük Nikola'ya müracaat edilerek Ermeni devletinin artık kurulması gereği tekrarlanmıştı.

Doğu Anadolu'da bulunan ve bir hayli donatıldıklarına işaret olunan Ermeni birliklerinin başına geçen Mazmanof, Rus ordusunda yetişmiş bir Ermeni subayı idi. Bunun gibi intikam alaylarının ve Ermeni kuvvetlerinin başkomutanı olan Antiranik de yine Rusya'da yetişmiş müfrit bir komiteci idi.

İşte bunların ve benzerlerinin yönettikleri Ermeni askerleri, çok geçmeden il, ilçe ve köylerde bulunan yerli Ermenilerin yardım ve klavuzlukları ile insanlık dışı bir davranışla kötülükler yapmaya başlamışlardır.

Başta imkânsızlık olmak üzere, türlü sebeplerle göç edemeyen ve aynı zamanda savunma gücüne sahip bulunmayan köylü ve şehirli binlerce, on binlerce Türk'ü hem de çocuk, kadın, ihtiyar demeden canice tertiplerle öldürmüşlerdir.

Rusları takliden yollarda çalışmaya davet ettikleri ve hatta zorlayıp götürdükleri hemşehrilerimizi kitle halinde yok etmişlerdir. Tahtacılardaki Osman Ağa konağı ile Tuzcu Köyü Camii, Konaklı köyündeki Salih Ağa ve Devriş Bey'in evleri örneklerinde olduğu gibi binalara doldurarak yakmışlardır. Veya Tekederesi köyünde Hasan Ağa'nın evinde yaptıkları gibi halkla tıklım tıklım doldurulan yerleri bombalamışlardır.

Bu kara ve kanlı günleri yaşayan Erzurum'un, 12 matta kurtuluşundan kısa bir zaman sonra yani 6 Mayıs 1918'de Erzurum'a gelmiş bulunan merhum tarihçi Ahmet Refik şunları yazıyor (4).

«Yangın yerindeyim. Türklerin bu tarihi ve fedakâr beldesi âdeta bir harabe halinde. Sokaklar ve binalar, camiler mek-

(4) Prof. Dr. Zeki Başar, *Kurtuluş Yazılarımla Erzurum*, 1967, s. 79.

tepler kâmilten harap. Evler insan ölüleri ile dolu. Yanmış yıkılmış evlerin enkazı ayakla dürtüldüğü zaman simsiyah kesilen, dişleri sırtmış insan kafalarına, çocuk başlarına, kol ve bacak, gövde ve ayak parçalarına tesadüf olunuyor...».

Yine bu tarihçimiz yalnız Erzurum sokaklarından toplanan insan ölüsünün 4000'den fazla olduğunu bildirmiş oluyorlar.

Ruslardan sonra Ermenilerin aşağı yukarı bir yıl süren işgalleri sırasında, hele çekilecekleri günlerde en bayağı ve iğrenç şekilde uyguladıkları işkence ve öldürme şekilleri vardır. Bunları maddeler halinde sıralayarak, başvuru insanlık dışı davranışları nefretle ve lanetle bir defa daha gözler önüne sermiş olmak için bazı örnekleri tekrarlamış olacağız (5).

1 — Savunma gücünde olmayan masum kimselerin kafa taslarını parçalamışlar, kılıçla boyunlarını uçurmuşlar. Ağaç budar gibi kollarını ve bacaklarını kesmişler ve bazılarını da parça parça doğramışlardır.

2 — Türlü bahanelerle bir araya topladıkları halkı, sokaklar ortasında öldürmüşler; ayrıca bazılarının vücutlarını süngüleyerek delik deşik etmişler ve gözlerini oymuşlardır.

Yollarda çalıştırmak ve diğer çeşitten tertipler ve türlü teminatlarla kandırıp yuvalarından uzaklaştırdıkları halkı, zulümlerden zulüm seçerek yok edip derelere doldurmuşlardır. Üç binlerin yattığı yanık dere bunlardan birisidir.

3 — Yukarılarda da işaret ettiğimiz gibi köylerde ve şehirde bir kısım halkı toplayarak evlere doldurup yakmışlardır. Tahtacılar caddesindeki Ezirmikli Osman Ağa'nın konağı ile Konaklı Köyünde Salih Ağa'nın, Derviş Bey'in evleri, Teke deresi köyünde Musagilin Hasan ve Ağa'ya ait evler bu şekilde öldürmelere sahne olan yerlerden sadece birkaçıdır. Bunlara eklemek istediğimiz diğer bir yakma olayı, Karayazı ilçesinin Hanik komunda ve pek dramatik olarak şöyle cereyan etmiştir.

(5) Türlü Yönleri ile Erzurum ve Çevresi, 1968, s. 64 - 65.

Yetmiş kadar kadın ve erkek bir ahıra doldurulduktan sonra, ahırda başı boş bir hale getirdikleri mandanın sırtına yorgan bağlamışlardır. Mandanın sırtına Mirza adlı bir vatan-daşı oturtarak sıkı sıkı bağlamışlar ve onunla tepesinden aşağı bir teneke gaz döküldükten sonra hepsine birden ateş vermişlerdir. Yanmaya başlayan hayvan, Mirza'nın çığlıkları ile daha da azgınlaşarak çevresini yıkıp dökmüş ve o yere doldurulmuş olan insanları çiğneyip ateşe vererek öldürmüştür. Bununla da yetinilmeyerek ayrıca tutuşturulan ahır yanıp kül olurken 70 vatandaşın mezarı haline gelmiştir.

4 — İnsafı ve insanlık duygularını bir tarafa iterek, yataklarında yatan hastaları çiğnemek ve başka şekillerde eza vermek suretiyle öldürmüşlerdir.

5 — Çocukları, analarının gözleri önünde koyun boğazlar gibi kesmekle, kuyulara atmakla yetinmemişlerdir. Hınıs'ta olduğu gibi bir ananın göğsünden aldıkları emzikteki yavrusunu, kadıncağızın gözleri önünde kesmiş, yanmakta olan tandırda etini pişirmiş ve kendisine yedirmeye çalışmışlardır.

6 — Kadınların, kızların parmaklarında, kollarında gördükleri yüzük, bilezik gibi... ziynet eşyalarını almak için organlarını yani kollarını, parmaklarını kesmeyi tercih etmişlerdir.

7 — Toplayıp götürdükleri kadınları ve kızları haftalarca yanlarında alıkoymak ırsızlığa sapmış ve bunlar arasında 7-8 yaşlarında çocukları bulundurmamak alçaklık ve namussuzluğunu irtikâp etmişlerdir.

8 — Gebe kadınların karınlarını yararak çıkardıkları bebekleri süngüleri ucunda teşhir etmek vahşetini göstermişlerdir.

9 — Camileri ahır olarak kullanmış ve birçok mezarlıkları tanınmayacak derecede tahrip etmişlerdir.

10 — Zulüm, işkence, kötülük ve adilik adına akla gelen neler varsa, hepsini hem de fazlasıyla yapmışlardır.

Bütün bunları ve daha fazlasını yapan Ermeniler karşısında, halkımızı kurbanlık koyun benzeri durmaktan kurtaranlarımız, teşkilât kuranlarımız, direnmede bulunanlarımız, taaruz geçenclerimiz ve hatta öc alanlarımız az olmamıştır, elbet!

Şehrin düşeceği sıralarda Vali Tahsin Özer, önceden depo haline getirilmiş olan Çifte Minareler ve Kale Mescidi'nin icabına bakılmasını, Meclisi İdare Başkâtibi Hüseyin Çamaşırıcı vasıtasıyla halka duyurulmuş olmasını istemiştir. Valinin bu emri, özellikle Marancı Tefvik Efendi tarafından yerine getirilmiştir (6).

Diğer taraftan Ermenilerin pek gizli tutmalarına rağmen, katliâm yapma hususundaki niyet ve hazırlıklarının, kendileri ile temasta bulunan Türk temsilcileri tarafından sezilerek halka duyurulması da, toplu öldürmelerin nisbeten hafif geçirtilmesine yaramıştır.

Ermeni saldırılarına karşı ilçelerimizde, özellikle İspir, Oltu, Olur, Narman, Tortum... da komiteler kurulmuş, direniş güçleri vücuda getirilmiş, halk arasında memleketsever, cidden cesur, imanlı ve kahraman tipler belirmiştir. Bunlardan her birisi ibretle, hürmetle, rahmetle anılmaya değer örnek hizmetler görmüşlerdir. Yaşadığımız kara yıllardan, kara aylardan ve kapkara günlerden sonra aydınlık günlere ulaşırken :

«Ne mübarek, ne aziz, ne mukaddes şu vatan

Uğrunda göz kırpmadan dökölüyor temiz kan!» demiş oluyorduk. Çünkü; Ermenilerin yılların ötesinde yatan niyetlerinin kötülüğü, kirliliği, bayalığı kadar başvurdıkları, yaptıkları ve daha da yapmak istedikleri aşağılıkların, hiyanetlerin, işledikleri cinayetlerin her türlü bütünü çıplaklığı ile meydana çıkmıştır.

Eski tarihlerde Ermeni komitecilerle bir Amerikalının konuşması bu bakımdan çok anlamlı görünüyor. Konuşmayı yapan Amerikalı Dr. Hamlin'in (İstanbul'daki Amerikan Koleji'nin

(6) Anlatan, Sırrı Çamaşırıcı.

kurucusu ve direktörü) muhaveresini dile getiren 23 Aralık 1893 tarihli mektubu **Boston** gazetesinde yayınlanmıştır.

— Rusların Anadolu'ya girmelerinin yolunu hazırladıklarını söyleyen Ermeni komitecisine, Dr. Hamlin nasıl? diye sorduğunda, komitecinin cevabı şöyle oluyor :

— Bütün imparatorlukta teşkilatlanmış Hınçak çeteleri, Türkleri kesmek, köylerini yıkmak için fırsat arayacaklar. Sonra dağa çıkacaklardı. O zaman deliye dönen Müslümanlarda bölgelerindeki savunmasız Ermeniler üzerine öylesine saldıracaklar!... Öyle bir katliâm olacaktır ki bu vahşet karşısında Rusya, insanlık ve Hıristiyanlık medeniyeti adına harekete geçip Anadolu'yu işgal edecektir.

Amerikalı şaşıyor, dehşete düşüyor :

— Nasıl yaparsınız böyle bir şeyi? Ne korkunç plan, bu! (?)

Görüldüğü gibi yabancı bir Amerikalı'nın bile korkunç bulduğu bir planı uygulamaya kalkışanların karşısına, Erzurumlularla kucaklaşmakla yaptığı güç birliği ile çıkan Türk ordusu işkence ve hiyanetlerin her türlüşünü ve en bayağısını yapanların hakkından gelecek, işkence ve hiyanete uğruyanların öçlerini alacaktır, elbet!...

**«Erzurum'un bu zafer, destan olmuş ünüdür,
Ana, baba gününde, dadaşın düğünüdür.
Vatan borcu ödenmez, bu bir hakikat ama,
Vatan borçlu kalmıştır, Erzurum'a daima...»** (8)

12 Mart 1918 Erzurum Kurtuluşu, 23 Temmuz 1919 Erzurum Kongresi'ne gitmiş, buradan 4 Eylül 1919'da toplanan Sivas Kongresi'ne doğru yol almıştır. Sivas'tan sonra Misakı Milli'den (28 Ocak 1920) geçerek ve güçlenerek 23 Nisan 1920'ye ulaşmıştır. Nihayet 29 Ekim 1923'e kavuşmuş, bu demek oluyor ki CUMHURİYET'in temeline oturmuştur.

(7) 1 Mart 1970 tarihli **Hürriyet** gazetesi, Arjantin'deki son Ermeni komitecileri konulu röportaj, Metin Toker.

(8) Manzum parçalar rahmetli Gl. Dr. Faik Taşcıoğlu'ndan alınmıştır.

«KAFKAS YOLLARI'NDA HÂTİRALAR VE TAHASSÜSLER» DEN

Ahmed Refik ALTINAY

(Tarihçi Ahmed Refik ALTINAY, İstanbul Edebiyat Fakültesi'nde hoca iken, 1918'de Erzincan, Erzurum, Trabzon, Gümüşhane, Kars ve Batum bölgelerinin kurtuluşu sırasında, Rus subayları ve teknik erlerinin de hizmet gördüğü Ermeni Taşnak Komitesi emrindeki Ermeni kuvvetleri ve cetelerinin buralardaki Türkleri, en vahşî usullerle kırıp bitirmek için yaptıkları «Mezâlim» i tesbite gelen Türkiye Kızılay ve Alman-Avusturya Kızılhaç heyeti içerisinde, «Türk Mümessili» olarak bulunmuştur. Gördüklerini, Mondros Mütârekesi'nden sonra, 1919'da İstanbul'da bastırıldığı **Kafkas Yolları'nda Hâtıralar ve Tahassüsler** adı ile, 78 sahife halinde bastırmıştır. Aşağıdaki bölümler, bu kitaptan aynen nakledildi).

TRABZON, 17 Nisan 1918 :

Aylarca (18 Nisan 1916 - 18 Aralık 1918 arasında) Moskof istilâsı altında kalan, aylarca anavatanından uzakta yaşayan bu belde, şimdi bahar çiçekleriyle süslenmiş, pür-şevk ve sürûr, toplarıyla, beşâsetiyle, kendisini mütehassirâne bir hürmetle ziyarete gelenleri selâmlıyor. Fakat bu beşâsette, mecrûh ve perişan bir kalbin acı tebessümleri duyuluyor. Trabzon yaralanmış, Trabzon perişan, Trabzon manen, maddeten bir harâbezâr. Başında zarif çiçeklerle görünen bu kız, güzel ve câzip simâsını ancak, ikilliler içinde mütebessim gösteriyor. Fakat bilseniz, içini bilseniz, vücudunu görseniz, mermilerden, kaatil ellerden, hûnriz parmaklardan ne cerihalar almış, ne darbeler yenmiş, ne felaketler görmüş...

Perişan kıyafetli halk, (18 Aralık 1917'den 24 Şubat 1918 günü kurtuluncaya değin Ermeni ve Rum çetelerinin işgalinde iken uğradığı) feci bir yangından sonra, sönen ocaklarını, yanan evlerini görmeye gelen, çocukluk hâtıralarını muhâfaza eden köşelerin mahvolduğunu acı bir tebessümle seyreden insanlar vaziyetinde. Ötede, önünde bir çuval fındık, fakir bir ihtiyar, duvar diplerinde düşünüyor. Beride ,ufak, sarışın, yalınayak çocuklar kirli yüzleriyle sokağın çamurları arasında koşuşuyor. Pejmürde kıyafetli, yüzlerini sımsıkı örtmüş kadınlar, mini - mini çarşafli kızlarının ellerinden tutmuşlar, yokuşlardan bitâbâne çıkıyorlar.

Kurtulan pek az bina var. Şehrin en muntazam, en eldeğmemiş binaları, kayaların dibinde Rum kilisesi, Rum mektebi Rum mezarlığı ve ekseri Rum evleri. Eski Trabzon, Kahraman Yavuz (Birinci Selim) 'un gençlik zamanlarına şâhid olan mahalleler, Bizans ve Osmanlı surlarının içi kâmilen tahrip edilmiş...

Her şey, her köşe, her ev, her sokak, her türbe tahrip edilmiş. Bu feci yangın enkazı ortasında camiler çıplak minareleri, mezarlıklar kâmilen kırılmış taşları, arabalıklara tahvil edilmiş meydanlıkları ile, kalbe elem veriyor. ... Câmiler, elîm bir halde. Hemen kâffesi de ahura tahvil edilmiş. İçlerinde dört - beş parmak kalınlığında gübre birikmiş. Mihrâbları, minberleri, ahşap kısımları kâmilen yıkılmış, Kelime-i Tevhîdler parçalanmış. Duvarlara yazılan Rusça yazılarla beraber yapılan resimler, pek şeni'! Bu resimlerde Türk kadınlığı tahkir ediliyor. Minarelerden bazıları kırılmış, bazılarının kıymetdâr oymalı şerefeleri parçalanmış. İçkale Câmii, ahurdan başka bir şey değil.

İskele yanındaki mezarlık dümdüz (edilmiş). İçine (ahşaptan) büyük bir tiyatro yapılmış. Belediye bahçesi, cesim bir araba merkezi (park). Çarşı, ıssız ve karanlık. Mağazalar bomboş. Bazılarının kilitleri kırılmış, kasaları sün-gülerle parçalanmış. Her köşede, elîm bir şakaavet eseri var...

Bu tahribat, mezarlıklar ortasındaki mühim türbelere kadar teşmil edilmiş. Bu türbelerden biri de, Gülbahar Sultan Türbesi. Gülbahar Sultan, (Dulkadiroğullarından olup), Yavuz Sultân Selim'in vâlidesidir... Vâlidesi Gülbahar Sultan, Selim-i Evvelin (1512'de) cülûsundan yedi sene evvel Trabzon'da vefat etmiş, İmâret Câmii'nin koyu servileri altına gömülmüştü. Üzerine yapılan türbe, sekiz dıllı zarîf bir bina... Son tahribattan, bu türbe de mütessir olmuş, Türbenin pencereleri, mihrâb mahalli kâmilan parçalanmış. Duvarları kurşunlarla delinmiş, pencerelerinin tel - kafesleri kaldırılmış. Avizelerin ve kandillerin çıplak zincirleri hazîn bir halde sarkıyor. Hattâ mezarda bir define saklı zannetmişler, Yavuz'un muhterem validesinin mezarını bile alt - üst etmekten geri durmamışlar...

Bütün tahribat Kafkas - Ermenileri ile Erzurum, Erzincan ve Van taraflarından (1914'te savaş başlamadan az önceleri) Rusya'ya kaçan, bilâhîre Osmanlılardan intikam almak için (Tiflis'te) Rus ordusuna gönüllü giren Ermeniler tarafından yapılmış. Rus idaresi, hemen ümumun rivayetine göre, mun-tazam imiş ... Fakat, (7 Kasım 1917 günü) Bolşeviklik zuhûr edince, iş değişmiş. Rus neferleri, zâbitlerini dinlememeye başlamışlar. İşte o zaman Ermeniler, serbest kalmışlar. Bolşevikliğe sülûk eden Rus neferleriyle birlikte yağmagerliğe ve bilhassa Türklere zulmetmeye, ortalığı tahrip eylemeye koyulmuşlar. (24 Şubat 1918 günü) Osmanlı ordusu yetişinceye kadar her tarafı yakmışlar, yıkmışlar; ordunun yaklaştığını hisseder-etmez ellerine geçen İslâmları feci bir surette öldürmüşler, en güzel beldeleri harâbezâra çevirmişler. Trabzon, bu tahribatın Karadeniz sâhilinde feci bir nûmunesi. Sokaklarda görülen Rusça yazılar, elîm bir istilânın acıklı kitabeleri gibi duruyor.

ARDASA, 25 Nisan 1918 :

Zıgana Dağlarından yol döne - döne iniyor. Bütün köyler harâp. Halk vatanlarının, evlerini, ata - ocaklarını bırakmışlar, kim bilir nerelere gitmişler, nerelerde ölmüşler! Bu güzel Anadolu bölge miydi? Bir zamanlar bu ocaklardan da dumanlar tüter, bu ovalarda da sürüler otlar, bu evlerde de mesut âileler kanaatle, fakat saâdetle yaşarlardı. Şimdi her köşe bir mezar, her yer bir harâbezâr.

Ardasa'ya geldiğimiz zaman, harabeden başka bir şey görülmüyordu. Rusların tahribatından, Ermenilerin mezâliminden, kalbe dehşet geliyor. İnsan bir fener direği görse, darağacı zannediyor. Ardasa harâp. Câmii içi, mezarlık kâmilen perişan. Câmii ile medrese, ahura tahvil edilmiş. Mezarlığın bir kısmına kahvehane yapılmış. Sokaklar, fişenk kovanları ile dolu. Burada Rus idaresi hengâmında yaşayan Hasan Baba, şehrin bütün menâkıbına vâkıf...

Ruslar, burada pek çok insan öldürmüşler. Ordumuzun Kabaktepe muzafferiyeti, Ardasa'da Rusları çıldırtmış. Birçok Ehli - İslâm, Rumların teşviki yüzünden casuslukla itham edilerek, nâhak yere öldürülmüş. Rumlardan bazıları Ruslara hasbî casusluk etmişler; kendilerini, Moskov idaresi altında ebediyen yaşayacak sanmışlar. Rus Bolşevikliği, İslâmın felâketini bir kat daha arttırmış...

ERZİNCAN, 29 Nisan 1918 :

Ardasa'dan Erzincan'a giden yol üzerinde en güzel, ruha teselli veren yer, Gümüşhane. Gümüşhane'nin bağları, bahçeleri elma, zerdali ve ceziv ağaçları ile dolu. Bahçeler, dar bir vâdide. Yol, vâdinin kenarından geçiyor... Ruslar, en güzel meyve bahçelerini harâp etmişler. Söğütlerin, cevizlerin, kıymetdâr meyve ağaçlarının kesilmiş kökleri, geniş ve beyaz maktaları, öldürülmüş bir insan gibi, yerlerde duruyor... Tekye

köyü, kâmilten harâp: Civarındaki maden suyu, toprakları turuncu renge boyayarak mütemadiyen kaynıyor.

Rusların (Bolşeviklik üzerine) avdetini müteakip Ermenilerin zulmettiği beldelerden biri de, Erzincan. Vaktiyle yirmi bin nüfusu ihtiva eden kasabada, şimdi üç - dört bin kişi bile yok. Rusların istilâsı hengâmında (kaçıp, göçemeyerek) kasabada kalanlar, fakir ve âciz halk. Bunların da yedi yüze yakın kısmı Ermeniler tarafından kesilmiş, öldürülmüş, yakılmış ve kuyulara atılmış. Kasaba, Osmanlı ordusu tarafından 13 şubatta işgal olunmuş. Ölülerin toplanması, hâlâ bitmiyor. Bu feci kan ve sefalet manzarası karşısında karlı dağlar, bahara hazırlanan ovalar, henüz çiçeklenen ağaçlar sâmit ve sâkit...

Her tarafta, müthiş bir istilânın tesiri görülüyor. Geçirilen facialar, herkesin kalbinde unutulmaz bir tesir hâsil etmiş. Belediye dairesinin önü, yüzlerini sımsıkı kapamış, kemersiz çarşafli, yalınayak kadınlarla dolu. Bunlar, açlıktan şikâyet ediyor, Belediyenin merhametine sığınıyorlar. Ötede, iki - üç sarıklı, kuyularda bulunmuş bir na'şî, yüksek bir taş üzerine koymuşlar: ellerinde kazmalar, mezar kazmakla meşguller.

ERZURUM, 6 Mayıs 1918 :

Erzincan, ıssızlığı ile kalbe kasvet veriyor. Bu yangın yerlerinden bir ân evvel kurtulmak, âdeta bir saadet! Yola çıktığımız zaman, açlık manzaraları, sefâletler, Ermeniler tarafından kesilmiş başlar, parçalanmış vücutlar bir türlü gözlerimizin önünden gitmiyor... Bican'da köyün yangın yerlerine girdiğimiz zaman, etrafıma baktım : Ufak bir kız (çocuğu) başı yolun kenarına yuvarlanmış; oyuk gözleri, sırtmış dişleriyle, karanlıklar içinde ağlıyor gibiydi... Bican, ufak ve harap bir köy... Yollar, evlerin içi, hep atılmış fişenk kovanları ile dolu...

Mamahatun'un camii, türbesi, hamamı, hanı, muntazam ve yüksek binaları bile tahrip edilmiş. Cephaneler, câmie 'doldu-

rulmuş. Ermeniler, câmii de behava etmişler. Bu tarihi bina-
nın cesim köşeleri, birer taş parçası gibi bir tarafa atılmış.
Câmii temelinden yıkılmış, mahvolmuş...

Ermeniler, Mamahatun'da yüzlerce insanı telef etmişler.
Parkın yanındaki çukur, Türk na'aşlarıyla dolu...

İlica'ya yaklaştığı zaman, Erzurum müdafaası için ya-
pılan telörgüler görülüyor. Yollar, ıssız. Bazen, kenarlarındaki
hendeklerde kesilmiş başlara, koparılmış ellere ve ayaklara
tesadüf ediliyor. Ya Rabbî, buralarda ne cinâyetler irtikâb
edilmiş! Şimdi, insandan eser görülüyor.

İlica, muntazam ve büyükçe bir köy. Erzurum Ovası, bu-
radan başlıyor. Ovanın solunda kalan köyler, kâmilen harâp...
Ermeniler, en ziyade burada mezâlim yapmışlar. Çoluk - çocuk,
kadın - erkek, köyün sekenesinden birçoğunu öldürmüşler.
Köyde tek bir nüfus bile kalmamış.

ERZURUM, 9 Mayıs 1918 :

Erzurum, Palandöken Dağı'nın eteğinde, muazzam câmi-
leri, lâtif minâreleri, yüksek binaları, karga yuvalarıyla dolu
yüksek kavaklarıyla cesim bir harâbe, zihne durgunluk verecek
bir yangın yeri...

Şehrin mamuriyeti, enkaz ve duvarlarla, kalan binalardan
anlaşıyor. İki kat kârgir evleri, sırf Erzurum'a hâs bir tarz-i
mimârîde. Üst kat, alelekser şehnişin tarzında çıkıntılı yapılmış,
alt kısımları zarif doğramalarla tezyîn edilmiş. Binaların bir
kısmı gayet metîn kârgir, bir kısmı âdî kerpiç. Bazı evlerin
kapıları açılmış, içeridekiler görünmemek için (tırkıç denilen
çitadan parmaklıklı kapıdan ibaret) kafesler konulmuş.

Erzurum ahâlisi, gayet zeki ve mültefit. Sözleri düzgün.
Esnâfı bile irfan sâhibi. Onların, size iltifât için bir :

«Begim, gözüm üstüne gelen»

deyişleri var ki, bu basit cümledeki teslimiyetkârâne ve samimâne edâlarına karşı, Anadolu'nun bu serhad halkına kalben bir hürmet beslememek, gayrikaabil. (16 Şubat 1916 gününden başlayan) Rus istilâsı altında silâhsız yaşayan; Ermeni mezâlimine çocuklarını, erlerini, hattâ kadınlarını kurban veren, işte bu halk...

Erzurum, bir harâbe gibi. Câmiler, ambar vazifesi görmekle kurtulabilmiş. Maamâfih, bunların da müstesnâsı var. Lala - Mustafa Paşa Câmii, Mîmâr Sinan'ın bu güzide eseri, bütün müzeyyenâtından mahrum. Pencerelerinin etrafını süsleyen zengin çiniler bile sökülmiş. Erzurum'un bu kısmı, kâmilen harâp. Hükûmet dâiresi, mirî emâkin, (Ermenilerce yakıldığından) dumandan simsiyah kesilmiş, korkunç bir iskelet hâlinde (Mart 1918'de yakılan vilâyet konağı ve adliye dâiresi, sonradan tamir edilmiştir), dört duvardan başka bir şey değil. Kilise - meydanı civarı, İslâm mahalleleri yıkılmış ve yakılmış. (1887'de Sultan Hamid'in yaptırdığı ve Atatürk Üniversitesi'nin 1957 - 1962 yıllarında yerleştiği, şimdiki Şâir Nefî Ortaokulu) idâdî mektebi, tiyatroya tahvil edilmiş. Çarşı içlerinde Ruslardan kalma üzerlerinde Rusça yazılar, sinema mahalleri var...

(Sivas'a ve daha içerilere göçüp kaçan yerli) ahâli, henüz yerlerine avdet etmemiş. Mevcut nüfus, ancak on bin kişiyi tecâvüz edebiliyor. (Nisan 1915 «Londra Gizli Anlaşmaları» na göre Anadolumuz bölüşülürken, o zamanki geniş Trabzon, Erzurum, Bitlis ve Van vilâyetlerini kendi payına ayırtan Çarlık Rusyası, 1916'da buralara dekovil ve şoseler yaparken, Rus ve Kazak göçmenlerini getirip yerleştirmek için projeler de hazırlayıp, 1917 yazında uygulamak istediğinden ve «Ermeni Muhtariyeti» ni de bir aldatmaca yaptığından) Erzurum, Ruslar tarafından mühim bir üssü'lharekât ittihâz edilmiş. Şehre pek çok emtia getirilmiş. Rus zabitleri, âileleriyle Erzurum'a yerleşmişler. Eğlenceler, tiyatrolar, sinemalar, hiçbir şey eksik değil. (7 Kasım 1917 Bolşevik İhtilâli yüzünden) Rusların ce-

kilmesi üzerine, şehir kâmilin Ermenilerin elinde kalmış. İşte bütün zulümler, yangınlar ve fecialar, o zaman başlamış. (12 Mart 1918'de şehrin kurtuluşu ile) Erzurum sokaklarından toplanan İslâm na'ası, dört bini mütecâviz. Evlere doldurulup yakılanlar, yol yaptırmak bahanesiyle (Yanıkdere gibi) uzaklara götürülüp öldürülenler, bu hesaba dâhil değil.

Erzurum'da yakılan binalar hesapsız. Martın dokuzunda çekilen Ermeniler hemen her tarafı yakmışlar, yıkmışlar, icap ettiği zaman da, müdafaâ etmişler. Taşmağazalar üzerindeki mermi yaraları, bu müdafaanın son eserleri. Daha ziyade müdafaada bulunamayacaklarını anladıkları zaman, peşlerinde ölüm ve ateşten mürekkep bir harâbe bırakarak kaçmışlar. Feci' intikam...

Erzurum, yaralanmış bir kahraman gibi. Asırlardan beri Osmanlı serhadlerini bekleyen, tarihimize şan ve mefaret sahifeleri ilâve eden güzel belde, şimdi büyük bir felâketten kurtulmuş, yaralarını tedavi ile meşgul bir insan vaziyetinde. Osmanlıların asırlardan beri yaptıkları âbideler, yanmakla bitmemiş.

ERZURUM'DAN KARS'A GİDİŞ, 14 Mayıs 1918 :

Pasin Ovası, geniş, vâsi, ıssız bir çöl gibi. Ovanın etrafındaki köyler, çıplak kavakları ile harâp ve metrûk, insandan mahrum, renksiz bir toprak yığını hâlinde. Bu uzun mesafeler üzerinde Hasankale'den başka muntazam, nazar-i dikkati câlib bir nokta yok...

Sarıkamış, geniş bir ova ortasında, vâsi, kulübeler, barakalar, muntazam binalar, şimendüfer yollarıyla dolu bir yer. Etrafı çamlı dağlarla muhat. Ortasından geçen yolun etrafında, ahurlar ve fukara evleri var. Çarşısı, muntazam ve kârgir binalardan mürekkep. Fakat, (5 Nisan 1918'deki kurtuluşundan

bir gün önce) kâmilten yakılmış. Çarşısının yanında âdi tahta barakalar var... Çarşıdaki tiyatro ve sinema da yanmış...

Her tarafta, müthiş bir istilânın, korkunç ve acı bir firarın eserleri var. Ermeniler, (yol boylarındaki) köyleri tahrip etmişler, peşlerinden koşan Osmanlılara Kars'ta yeni bir müdafaa kuvveti hazırlamak için, buralarda yaşayan zavallıların ağızlarından lokmalarını, sırtlarından esvâblarını, ambarlarından erzaklarını almışlar. Yollar, buzağı, ölüleriyle dolu. Osmanlıların takibinden kaçan Ermenilerin sol - cenahı, bu havaliyi tarac etmiş. Talan, bu güzel köylerin en büyük düşmanı...

Kars'a yaklaştıkça, harâbî artıyor. Geçtiğimiz sokaklar, âdeta bir yangın yeri. Buraları, Ermeniler tarafından tahrip edilen İslâm mahalleleri... Artık Kars'ın içindeyiz... Sokaklarda, ahâlden kimseler yok. Bir - iki Osmanlı askeri, muntazam dâireler önünde nöbet bekliyor.

KARS, 15 Mayıs 1918 :

(Şehirde) matbaa, tiyatro, sinema çarşı boyunda. Bu güzel ve metin binalar, Ermeniler tarafından yakılmış. Yangından kurtulan mağazaların önünde, Osmanlı neferleri nöbet bekliyor. (25 Nisan 1918'de (Kars'ın kurtuluşundan bir gün önce) Ermeniler, erzak ambarlarını ateşlemişler, yandı zannederek savuşmuşlar. Benzin yalnız parlamış, pencerelerden damlara doğru siyah bir iz bıraktıktan sonra sönmüş... Ruslar, pek ma'kul düşünmüşler: Bir milletin en mühim kuvvetini, hattâ istilâ ve temsil kuvvetini lisanı, edebiyatı ve irfanı teşkil eder. Ruslar, bu tesiri, idarelerine aldıkları halkın kıyafetlerine kadar teşmil etmişler. Sarıkamış'tan Kars'a kadar birçok (1882'den sonra göçmen olarak yerleştirilmiş) Rum köyleri var ki, lisanları Rusça, kıyafetleri, Rus kıyafetleri Rumcuları gayet kaba.

Yalnız bu tesir, (93 felâketimizden sonra kırk yıl esarete kalan Kars vilâyetindeki) Türkler üzerinde hiçbir eser bırak-

mamış. Türklerin oturdukları yerlere civar (koloni olarak yerleştirilmiş göçmen) Ruslar bile, Türkçeyi öğrenmeye mecbur olmuşlar. Türkler an'anelerini, millî türkülerini, irfanlarını tamamiyle muhâfaza etmişler. Binâenaleyh bizim için yapacak şey, Türk irfanını yükseltmek, lisanımızı cidden sâdeleştirmek, buralarda yaşayan Türk kardeşlerimizle hakiki bir lisan birliği vücuda getirmek; milyonlarca Türk'ü aynı irfan (=kültür), aynı his ve fikirle yekdiğerine merbut kılmaktır.

Kars'ta, hiçbir dükkân açık değil. Alış-veriş yok. Bütün şehir, yanmış sokakları, harâp mahalleleriyle askerî işgal altında. Uzaklarda kahraman askerlerimiz, Gümrü'yü (1837-1924 arasında Rusça takılan adı ile, «Aleksandropol», 1924'ten beri resmen «Leninakan» denilen şehri) almaya çalışıyorlar. Gümrü'den gelen zabitler, Kars'ı nasıl aldıklarını, hararetleli bir lisanla anlatıyorlar : Askerin (25 Nisan 1918'de) geceleyin Kars'ı işgali, pek müthiş olmuş. Ermeniler ne yapacaklarını, nereye kaçacaklarını şaşırılmışlar. Şehri ve İslâm (askerî) esirleri muhafaza için, Rumlar'dan bir kıta teşkil etmiştir. Fakat bütün bu teşkilât, askerimizin muntazam harekâtı sâyesinde, hiçbir muvaffakiyet temin edememiş. Gece, şehir alevler içinde yanıyor-muş. Bir taraftan da askerimiz Kars'a giriyormuş. Sokaklarda bağırانlar, kaçانlar, feryad edenler bînihâye imiş.

Kars, en ufak kayasına varıncaya kadar Osmanlı'dır. Çıldır seferleri, Kars etrafında hazırlanırdı. Bugün, Kars suyu kenarında harabeleri görülen, en muntazam ve mükemmel kısmı kayaların tepesinde mağrur ve müftehir bütün şehre hâkim olan Kars Kalesi, şimdi esaretten kurtulmuş kahraman bir asker gibi, sevgili bayrağının tatlı dalgalanışları altında, şanlı mâzisinin yâdiyle sermest, geniş ufuklar karşısında dinleniyor gibidir.

ARDAHAN, 18 Mayıs 1918 :

Kars'tan güneşli bir havada çıktık... Geceyi (Göle'nin merkezi) Merdinik'te geçireceğiz. Merdinik civarındaki Okçu

Köyü, kâmilten harâp. Bu bedbaht köy, çoktan gömülmüş bir insan mezarını andırıyor. Duvarlarında otlar bitmiş, çiçekler açmış. Okçu köylüler, ordumuzun (1915 ocak ayının ilk günlerinde) ilk Sarıkamış Muharebesi üzerine bize yardımla, Ruslara ihanetle ithâm edilen, köyleri ve evleri (Rus—) Kazaklar tarafından yıkılan, talan edilen zavallılar. Şimdi Merdinik'e yerleştirilmişler. Merdinik, vaktiyle Türkler ve Ermenilerle meskûn imiş. Siyaset hırsı senelerden beri birlikte yaşayan iki milleti birbirinden ayırmış. Kiliseler boş, câmiler harâp, evler ıssız. Birkaç eve yerleşen Okçu köylüler, orada yabancı gibi.

Ardahan'a kadar imtidad eden bu mıntıkada, Rus köyle-riyle beraber birçok Türk köyleri de var. Türklüğün en ziyade hâkim olduğu yerler, buraları. Lisan selis ve lâtif Türkçe. Arasına pek az (çarşı - pazara âit) Rusça kelime karışmış. Türküler kâmilten aşka ve mertliğe dâir...

Merdinik civarındaki İslâm köyleri harâp. Zavallı köylüler:

**«Bu viran yer bahar mıdır, aran'dır,
Kaadir Mevlâm çok murâdlar verendir»**

demekte ne kadar haklılar.

Ardahan'da çarşının bir kısmını Ermeniler yakmışlar. Fakat, harâp edilen kısımlar ehemmiyetsiz (çünkü, yerli-Türk milisleri, Ardahan'dan komiteci Ermenileri uzaklaştırmış ve silâhla burayı korumuşlardı).

Ardahan halkı Türk ve Müslüman. Ahâlinin Türklüğe ve Osmanlılığa o derece muhabbetleri var ki, çarşı boyunda, üzerinde «Muhabbet Kırâathânesi» yazılı yerlerde muttasıl gramfonlar çalıyor, millî türküleri zevk ve âhenkle dinliyorlar. Milliyet hissi, Türklük muhabbeti buralarda pek ulvî. Rus irfanı, Türklere milliyet muhabbetinin kıymetini anlatmış. Millî irfandan mahrumiyet, kalplerde acı bir iştiyâk hâsıl etmiş. Şimdi bütün halk, Rus izmihlâlinden istifâde etmek istiyor. Eski millî hayata kavuşmak, eski şerefli mâzînin parlak günlerini yaşamak âzru ediyor.

ERMENİ SORUNU

Cemal Paşa (*)

Biz Ermenileri ve hususiyle (özellikle) onların ihtilâlcilerini Rumlardan ve Bulgarlardan daha fazla severiz. Çünkü onlar diğer iki unsurdan daha fazla mert ve kahramandırlar. İkiyüzlülük bilmezler, dostluklarına sadık, düşmanlıklarına kavidirler. Hususiyle bizim imanımız vardır ki, Ermeni unsuruyla Türk unsuru arasındaki düşmanlığın başlıca sebebi Rusya siyasetidir. Din ihtilâfı yani Müslümanlık ve Hristiyanlık meselesi bundan altmış, yetmiş sene evvelsine ve daha doğrusu 1877 - 78 Osmanlı - Rus Seferi'nden beş, on sene evvelsine kadar bu iki unsur arasında katiyen bahis konusu değildi. Anadolu'da, Rumeli'de ve İstanbul'da hulâsa bütün Osmanlı memleketlerinde Ermenilerle Türkler arasında o kadar büyük bir anlaşma vardı ki, Osmanlı tarihi o zamana kadar en ufak bir Ermeni meselesi bile kaydetmemiştir.

Hususi münasebetlerinde (özel ilişkilerinde) Türklerle Ermeniler arasındaki dostluk her türlü hududu aşardı. Anadolu köylerinde oturan bir Türk ticaret işleri dolayısıyla uzak bir yere gitse, ailesinin hak ve namusunu komşusu Ermeninin nezaret ve vesayetine bırakır ve Ermeni de aynı itimadı Türk komşularına karşı göstermekten çekinmezdi.

Ne Anadolu'da, ne Rumeli'de, ne de İstanbul'da hiçbir Ermeni yoktu ki, Ermenice bilsin. Bütün mekteplerde Ermeni

(*) IV. Ordu Kumandanı ve Bahriye Nâzırı Cemal Paşa, (1920'de yazılan) «Hâtıralar» indan, sâdeleştirilen son baskıdan.

harfleriyle Türkçe okutulur ve kiliselerde ruhani ayin Türkçe yapılırdı. Devletin en mühim mansıplarına Ermeniler getirilmiş, hulâsa Ermeniler bu Osmanlı devletinin en sadık teba'ası sayılmıştı.

Sefir Morgenthau ne derse desin, tarihin şahadetlerini ne kadar inkâr etmeye çalışırsa çalışsın programlarındaki hakseverlik ve müsamaha en seri bir surette genişlemeye ve teşekküllerine yegâne medar olan ilk Osmanlılardan gördükleri dostluk ve arkadaşlık Ermenileri Türklere karşı minnettar bırakmış ve beş asırlık bir zaman içinde bir Ermeni - Türk ihtilâfı görülmediği gibi Türk'ün lisanıyla konuşmayan, Türk'ün âdetlerini itiyat etmeyen hiçbir Ermeni kalmamıştı.

Fatih Sultan Mehmet Han İstanbul'u fethettiği zaman nasıl ki, hiçbir harici tazyik neticesi olmayarak sırf kendi arzusuyla Rum patrikhanesini olduğu gibi bırakmış ve Rumlara mezhep imtiyazları ismi altında birçok hususi haklar bahşetmişse, Anadolu'nun iç taraflarında İslâm unsurları arasında pek âciz bir ekalliyet halinde yaşamakta olan Ermeni unsurunun hak ve menfaatlerini daha yakından muhafaza edebilmek için doğrudan doğruya saltanat merkezinde bir Ermeni Patrikhanesi tesis etmiş, Ermenilere de Rumlara bahşettiği hak ve hususi imtiyazları ihsan eylemişti.

Tarihte Osmanlı hislerinin samimiyetini ispat edecek bir hadiseye tesadüf ettikleri zaman, bunu derhal dinen pis telâkki edilen Hıristiyan işleriyle meşgul olmaya tenezzül etmemek maksadına hamletmekten utanmayan bazı Avrupa tarihçilerini takliden, mahut Mandelstamm da kitabının 190. sayfasında aynı mütalaaları bildiriyor.

Ermeniler ancak bu mezhebî imtiyazlar sayesinde dinlerini ve milliyetlerini muhafaza edebildiklerini pekalâ biliyor ve bunun için Kürt derebeylerinden gördükleri bazı tazyiklere karşı Türklere ve hususiyle Türk hükümetiyle pek samimi bir dostluk

hayatını devam ettiriyorlar. Ermenilerin 19. yüzyıldan evvel dahi Kürdistan'da derebeylerinden şöyle zulümler, böyle işken-
celer çekmekte olduklarını Zarzeski vesair gibi birtakım mu-
harrirlerin eserlerinden fıkralar alarak ispat etmeye çalışan
Mandelstamm Efendi, Fransız Büyük İhtilâli'ne kadar Avrupa'
da halkın çektiği zulümleri acaba hatırlamak istemiyor mu?
Uzağa gitmeye hacet yok. Son Rus ihtilâline kadar mujiklerin
Rusya'daki hayatı Ermenilerin Türkiye'deki hayatından daha
mı müreffehi? Utanmadan şimdi de kendisini Rus ihtilâlinin
en ateşli revaçlandırıcılarından göstermeye çalışan Mandel-
stamm Rus köylüsünü yakın zamana kadar Rusya'da derebeyle-
rinden çektiği zulümlere dair olan Rus ihtilâl eserlerini acaba
bizim okumamış olduğumuzu mu zannediyor? Eğer bu eserin
mübalağalı olduğunu iddia etmek cüretine kalkarsa, biz
Mandelstamm'ın yalan söylediğini pervasızca iddia ederiz.

Binaenaleyh yine tekrar ederiz ki, tâ 1853 - 55 Kırım Se-
ferinden sonraya kadar Ermenilerle Türkler pek dostane bir
şekilde birlikte yaşamışlar ve Türkler tarafından Ermenilere
karşı hiçbir tecavüz vuku bulmamıştır.

Vaktaki Ruslar büyük bir istilâ hırsıyla Türk İmparatorluğu
üzerine saldırmaya başladılar, muvaffakiyet temini için Rumeli
ve Anadolu'daki Hıristiyan unsurlarını âlet ittihaz etmeyi pek
akıllı bir siyaset telakki ettiler ve Rumeli'nde sırasıyla Romen,
Rum, Sırp ve Bulgar unsurlarını kullandıkları gibi Anadolu'da
da Gürcülerden sonra Ermenileri kullanmayı münasip gördüler.
Gariptir ki, Mandelstamm kitabınının 300. sayfasında müstebit
Rusya'nın Türkiye'deki Hıristiyan milletlerini Türk istibdadından
kurtarmak hususundaki çalışmasının Rus ihtilalci hükümeti
tarafından tamamıyla tasvip edileceğini söyledikten sonra
«kendisi pek şiddetli bir istibdat altında yaşayan mujik daima
Rumları, Bulgarları, Sırları esaretten kurtarmak maksadıyla
harp etmiştir.» iddiasında bulunuyor. Hıristiyanlığından şüphe
ettiğimiz bu Moskof muharriri dini taassubu her türlü tahminin

fevkinde olan mujîği kendi köyünde daha ziyade esir yaşamaya razı etmek için «Müslümanın elinden Hıristiyanı kurtaracaksın» nidasından daha müessir ne tasavvur edebiliyordu? Bunlar hep bütün dünyanın nefret ederek korktuğu meşhur Moskof siyasetidir ki; Çarlıkla beraber mahvolup gitmiş olmasını bütün insaniyet âleminin sükûn ve istirahatı namına temenni etmekten kendimizi alamayız.

Şurasını da itiraf etmek lâzım gelir ki; 19. yüzyılın ortalarında Avrupa'da artık gereği gibi gelişmeye başlayan milliyetçi cereyanlar tahsil ve ticaret için Avrupa ve Amerika'ya gitmiş olan Ermeni gençlerinin, mensup oldukları unsurun daha müreffeh bir hususi hayata ve daha belirli bir içtimai ve siyasi hayata malik olmalarını arzu edecek bir zihniyet edinmelerine sebep olmuştur.

İşte bu zihniyet Rus diplomatları ile desteklenme kaçınılmaz bir nimet gibi telakkî olunmuş, o zamandan itibaren Türkiye'deki Ermenilerin devlet aleyhine ihtilâlini temin için ellerinden gelen her şeyi yapmaktan geri kalmamışlardır.

Bir, iki asırlık kötü idarenin tevlit ettiği askerî ve idarî anarşileri bertaraf etmek ve devleti muntazam ve mükemmel bir yola koymak için en radikal tedbirlere müracaat etmeye karar vermiş olan II. Mahmut, 19. yüzyıl başlarında İstanbul'da Yeniçerileri yok ettiği gibi, Rumeli ve Anadolu'da bulunan derebeylerinin de taraf nüfuzlarının kırılmasına himmet etmişti. Bunlar meyanında aşiret derebeyleri de oldukça şiddetli darbelerle maruz kalmışlardı.

Fakat zavallı Sultan Mahmut, bir taraftan memleketi içten ıslah etmek isterken, diğer taraftan bütün teşkilâtı Moskof hükümet merkezinden idare olunan Etniki Eteryâ'nın daimi fesatlıkları yüzünden ayaklanmış olan Rumları teskin edebilmek için, bin derde duçar olmuş ve nihayet Fransız, İngiliz ve Rusların tecavüzlerine maruz kalarak Navarin'de donanmasını kâmilan kaybettikten sonra, Rum istiklâlini tanımaya mecbur olmuştur.

Nihayet yine Fransızların teşvikiyle aleyhine ayaklanan Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa, Osmanlı taç ve tahtına göz koyacak kadar şaşkınlıklar göstermiş ve ta Kütahya'ya kadar Osmanlı mülkünü istilâya muvaffak olmuştur.

Bu kadar haricî ve dahilî güçlülere maruz olan bir devletin yalnız Ermenileri değil bütün tebaasını uyruklarını saadet ve refaha kavuşturacak tedbirlere tevessül edebileceğine kim ihtimal verir. Sultan Abdülmecit zamanında ise, Ermeniler öyle fevkalâde imtiyazlara nail oldular ki, bunu hattâ Mandelstamm bile hayretle zikrediyor. Bu zat eserinin 190. sayfasında şöyle söylüyor : «Hatta Ermeni milleti 1863 senesinde bir hakiki kanunu esasiye mazhar oldu. Bu kanunu esasi mucibince Ermeniler İstanbul Patrikhanesi'nde toplanmak üzere bir umumi meclise malik oldular. Umumi meclis 140 azadan ibaret bulunuyor ve bunların 120'si doğrudan doğruya millet tarafından seçiliyordu».

Acaba Reis Wilson, ekalliyetinin hakları için bundan daha nüfuzlu bir usul keşfine muktedir midir?

Ermenilere bu kanunu esasiyi Osmanlı hükümeti, dışardan hiçbir tazyike maruz kalmadan vermişti. Ermenilerin o zamana kadar gösterdikleri sadıkane hissiyatları, devleti o kadar memnun etmişti ki, sadık Ermeni milleti için yeni bir saadet devresi açabilecek bir mahiyette bulunan bu kanunu esasiyi bahşetmekte bir an tereddüt etmemişti.

Mahaza bu kanunu esasi de Rusları Ermeni işine karışmaları için hususi bir vesile teşkil etmişti.

Ermeni ihtilalcilerinden bazıları daha 1853 Osmanlı - Rus Seferi esnasında Ruslara yardımda bulunmuşlardı. İşte daha o zaman başlamış olan teması Ruslar hiç kaybetmemişler ve Ermeni ihtilalcilerini teşvikten geri durmamışlardı. Bu teşvikler tesirlerini o kadar çabuk göstermişti ki, Ermeni milletine kanunu esasinin bahşedildiği tarihten henüz dört sene geçmiş

olduğu bir zamanda 1867'de Zeytin'de ilk Ermeni ihtilâli çıkmıştı. Tabiatıyla bu ümit edilmeyen silâhlı ayaklanma, devleti de Türkleri de derin derin düşündürmeye başladı. Hususiyile 1877 - 78 Osmanlı Rus Seferi esnasında Rusya Ermenileriyle Anadolu Ermenilerinin Osmanlı ordusuna karşı gösterdikleri güçlükler her türlü tasavvurun üstüne çıkmıştı.

O sırada Ermeni Patriği «Nerses» Efendi'nin Ayastefanos'a giderek Ermenilerin bağımsızlığa nail olmaları için Rusya çarının koruma ve yardımını istemesi, Ermenilerin o zamana kadar mazhar oldukları «sadık millet» şöhretini tamamiyle ortadan kaldırmıştı.

Bulgar kurtuluşunu temin ettikten sonra artık Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmak için bir vesile bulamayacağını düşünmüş olan Rus siyaseti, Ayastefanos Muahedesi'ne Ermeniler hakkında hususi bir madde ekletmek suretiyle bu imkânı elde etmek istemişti.

Aynı madde fakat daha başka bir şekilde, Berlin Muahedesi'ne de dahil edildi.

İşte o zamandan itibaren Ermeniler ile Türkler arasında pek şiddetli bir muhalefet hissi başgösterdi.

En büyük şehirlerden en küçük köylere varıncaya kadar bütün Osmanlı memleketi dahilinde Ermeni ihtilâl komiteleri tarafından pek muntazam gizli teşkilât meydana getirildi. Bu gizli teşkilât Ermenileri Türkler aleyhine mütemadiyen zehirliyor ve Doğu Anadolu'daki altı vilayetten ibaret bir Ermeni mümtaz eyaletleri teşkil etmedikçe Ermenilerin rahat durmalarını temine çalışıyorlardı. Tabiatıyla Ermenilerin bu ihtilâl teşebbüsleri Osmanlı hükümetince bilinmiyor değildi. Ermenilerin maksadı, kendisine sayı itibarıyla pek üstün olan Türkleri kendi idaresi altına verecek bir Ermenistan vücudâ getirmek olduğuna göre, Türklerin emeli de, bu Ermeni arzusunun yerine getirilmemesinin teminine atfedilmek icap ediyordu. Daha doğ-

rusu Türk olan Anadolu'nun büyük bir kısmının Ermenilik vesilesiyle Rusya tarafından istilâ edilmek istenildiğini pekâlâ anlıyor ve bundan dolayı Ermeni'yi Ruslar tarafından kendi memleketine saldırmış bir yılan telakki etmeye mecbur oluyordu.

Ötede beride meydana gelen ve en taşkın Ermeniler tarafından vücuda getirilen bazı taşkınlıkları dikkat nazarına alan Avrupa devletleri yine Rusya'nın baskısı altında 1880 tarihinde Babiali'ye Ermeni ıslâhatına dair bir nota vermişlerdi. O sıralarda bir taraftan Bulgarlar Doğu Rumeli'yi Bulgaristan'a ilhaka teşebbüs etmişlerdi. Esâsen Ermeni meselesini daima Türkiye'nin pek mühim dış ve iç meselelerle meşgul olduğu sırada ileri sürerler.

İkinci Abdülhamit o zamanlar bu meseleyi şöyle böyle idare ederek bazı vaatlarla işi yatıştırmıştı. Fakat, 1894'den 1896'ya kadar devam eden seneler, Ermeni ihtilâlcilerinin fiilen işe başladıkları ve her taraftan az çok ihtilâller meydana getirdikleri senelerdir. İşte bu Ermeni ihtilâlleri beşaltı yüzyıl içinde pek büyük bir karşılıklı sevgiyle bir arada yaşamış olan üç unsurun birbirinin kanına susamışçasına birbiri aleyhine atılmaya sevketmiş ve Anadolu'yu ve hattâ İstanbul'u alkanlara boyamıştı.

Şurasını Mandelstamm gibi en şiddetli Türk düşmanları bile inkâr edemiyorlar ki, bu senelerdeki vakalar esnasında bile Türk'ün Ermeni hakkında o kadar şiddetli bir düşmanlık ve kını yoktu. Birçok Türkler, Ermenileri korumak hususunda birbirleriyle rekabet etmiş ve hattâ İstanbul'da pek çok Türk aileleri komşuları bulunan Ermenileri kendi evlerinde saklamış, ölümden kurtarmak gibi sevgi eserleri göstermişlerdi. Birçok devlet büyükleri İstanbul'daki gümrük hamalları vasıtasıyla yapılan Ermeni katliâmını nefretle karşılamış ve facianın önüne geçilmesi için ellerinden gelen her şeyi yapmaktan çekinmemiştir.

Müşir Fuat Paşa'nın Kadıköy Ermenilerini korumak için tevessül ettiği (başvurduğu) şiddetli tedbirler herkesin malûmudur. Mandelstamm kitabında Fuat Paşa'nın bilâhire duçar olduğu felâketin sebebini Ermeniler hakkında gösterdiği bu korumaya atfediyorsa da bunun doğru olmadığını İstanbul'da bilmeyen yoktur.

Takriben iki seneden fazla devam eden bu katliâmlar sırasında Türklerden pek çok kişiler Ermeniler tarafından öldürülmüşler ve her iki taraf işkence ve cinayette birbirleriyle âdeta yarışmışlardı. Fakat Ermeni unsurunun her taraftan ekalliyette kalması Türklerin galibiyetini icap ettirmişti. Eğer Ermeni unsuru kadar Ermeni öldürmüşlerse, Ermeniler ondan fazla Müslümanı öldürmekten geri durmazlardı. Yunan ihtilâli zamanında Mora'da Rumlar tarafından öldürülen Türkler bu iddiamıza en açık bir delil teşkil eder. Fakat onlar Türk ve Müslüman oldukları için o zavallılar namına mersiyeler okuyacak olan Lord Byronlar, Viktor Hugolar çıkmamış ve o hunharca hadiseler Osmanlılar tarafından yazılan tarih kitaplarında birkaç sayfa teşkil etmekten başka bir eser bırakmamıştır. Memleketin idaresi hakkındaki kanaatlerim icaplarından olarak, memlekette vukua gelen ihtilâllerin halk tarafından yatıştırılmasından ve hususiyle katliâmlardan nefret ederim. Çünkü bu tarz idare, memleket için zarardan başka bir fayda temin edemeyeceği gibi milletimin temiz olan tarihini son derece de lekeler.

Bu his aşağı yukarı Türk milletperverlerinin vücuda getirdikleri «Genç Türk» ihtilâlcilerinin hemen hepsinde mevcut bulunduğu için bu 1894 - 1896 Ermeni vak'alarının II. Abdülhamit'in bir siyasi hatası ve kendi istibdadını devam ettirmek için başvurduğu zalim bir tedbir telâkki ettiler. Bunun içindir ki, o zaman Avrupa'da bulunan Ahmet Rıza Bey ve arkadaşları işe büyük yardımlarda bulundular.

Benim gibi memleket içinde bulunan ihtilâlciler de aynı görüşü kabul ederek Türklük için çok büyük zararlar doğurabilecek mahiyette inkişaf eden Ermeni katliâmından dolayı Abdülhamid'i ittiham etmekten çekinmediler.

Türk ihtilâlcilerinin bu tarafsız temayüllerini gören Ermeni ihtilâlcilerinin namuslu mensupları o esnada vaziyeti daha güzel tetkik etmeye başlamışlardı. Bir yandan Rusya'nın Türk Ermenilerinin muhtariyet sahibi olabilmeleri için azami derecede gayret sarfederken, öbür taraftan Kafkasya Ermenilerini istibdadın en ezici tesirleri altında bulundurduğu görülüyordu.

Hatta Rusya Çarı, Doğu Anadolu'da hiçbir tren hattı yapılmaması taahhüdü karşılığında 1896 ihtilâlinde sonra Kafkasya'ya iltica etmiş olan Ermenilerin Osmanlı memleketlerine dönmelerine müsaade edilmeyeceğine dair İkinci Abdülhamid'e kat'i vaatlerde bulunuyordu.

Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu ve Ermeniler için beslediği halisane niyetlerinin derecesini göstermek için bundan açık bir misal olamaz.

Hiç kimse inkâr edemez ki, bir memlekette refahın en büyüğü kalkınma sayesinde meydana gelir. Kalkınma ise, tren yollarının, şoselerin yapılmasıyla başlar. Bir yandan Ermenilerle meskûn vilâyetlerde refah temini ve emniyet için ıslahat isteyen Rusya, bu iki emelin en esaslı istihsal vasıtalarından olan tren yollarının inşa edilmemesini talep ediyor. Acaba Mandelstamm cenapları bunu ne ile tevîl buyuruyorlar? Kitaplarında yalnız bunu iddia eden bir Avrupalı muharriri tahkir etmekle iktifa etmişler. Halbuki tahkir etmek ispat etmek değildir.

Rus siyasetinin bu iki yüzlü şekli namuslu Ermeni ihtilâlcilerini cidden düşündürüyor ve Ermeniliği bağımsızlığa kavuşturulmuş derken, Türk boyunduruğundan yüz bin kat kötü olan «Rus boyunduruğuna düşürmeyelim» mülâhâzasında bulunuyordu.

Binaenaleyh Türk ihtilâl komitelerinin bütün mülkü bütün milletlerin refaha kavuşturacak ıslah tedbirlerine başvurmakta ibaret olan noktai nazarı Ermeni komitelerinin en namuslu ve en esaslı olan «Taşnaksutyon» komitesince de pek elverişli telâkki olunuyordu. Bu iddiamı Mandelstamm cevapları da sözgelişine atfedemezler. Zira İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1907 aralık ayında Paris'te aktedilen kongresine iştirak eden Taşnaksutyonlar hemen hemen buna yakın ifadelerde bulunmuşlar ve İttihat ve Terakki ile işbirliği edeceklerini vaat etmişlerdi. Bundan sonra 1908 senesi ağustosunda İstanbul'da görüştüğüm Taşnaksutyon reislerinden Malûmyan Efendi (Agnoni) Ermenilerin maruz olduğu bu Rus tehlikesinden bizat bana birkaç defalar bahsetmişlerdi.

Fakat Ermeni ihtilâl komitelerinden sayılan Hınçakist ve Hınçakist reforme gibi reisleriyle fertlerinden birçokları Rusya'ya satılmış olan komiteler, Türk Komitelerine katiyen yanaşmıyorlar ve Rusya'nın himayesi altında bir Ermenistan teşkil etmek fikrini programlarına prensip olarak kabul ediyorlardı. Bir taraftan bu komiteler murahhaslarının, diğer taraftan yine aynı Ermeni ihtilâl teşkilâtı gibi telakki edilebilecek olan Rus konsoloshanelerinin dağıttıkları paralar sayesinde papazlar partisi de Rus çarının himayesini İslâm halifesinin himayesine tercih etmek lâzım geleceğine dair vaızlarda bulunmaktan geri durmuyorlardı.

İşte 1908 inkılabı Ermeni ve Türk ihtilâlcilerini bu vaziyette buldu.

Esasen Selanik'te teşekkül etmiş olan İttihat ve Terakki gizli cemiyetinin dahilî siyaset programı «Mithat Paşa» kanunu esasının meriyetinin iadesiydi. Bu kanunu esasının temeli de Osmanlı mülkünde «Osmanlı idaresi camiası» ve mezuniyet tevsiî esaslarının tatbikiydi.

Halbuki Makedonya Bulgar komitesiyle Etniki Eteryanın idare ettiği Makedonya Rum komitesinin ve yine Makedonya

harp komitesinin ve Arnavut, Ermeni, Arap ihtilâl komitelerinin prensipleri «siyasî ademi merkezîyet idaresi» usulü idi.

«Siyasi ademi merkezîyet» demek bu değişik unsurların yaşadıkları mıntikalara daimi bağımsızlık vermek ve cümlesini Osmanlı İmparatorluğu ismi altında idareye çalışmaktan ibaretti. Eğer Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasını bütün can ve gönülleriyle arzu eden ve bunun için bin türlü entrikalara kalkan dış düşmanlar olmasaydı İttihat ve Terakki Cemiyeti de Prens Sabahattin Bey'in hararetli bir müdafii olduğu bu prensibi kabul etmekte bir dakika tereddüt etmezdi. Fakat Suriye'ye göz dikmiş olan Fransızlarla Mezopotamya'ya ve bütün Lübnan yarımadasına sahip çıkan İngilizler ve Doğu Anadolu vilâyetlerini ele geçirmek fırsatını gözetleyen Ruslar ve Makedonya'yı paylaşmak isteyen Bulgar, Sırp ve Yunanlılar ve Arnavutluk'a el atmaya çalışan Avusturyalılarla İtalyanlar ve yine Akdeniz adalarını benimseyen Yunanlılar «siyasi ademi merkezîyet idaresi» prensibinin vücuda getireceği bu vilâyetleri birer birer yutmak için acaba hiçbir güçlük çekerler miydi? Bizim ademi merkezîyet prensibimizin mahiyeti Avusturya hükümetinin ademi merkezîyet prensiplerinin mahiyetinden daha mı kuvvetli olacaktı? Bu prensip Çekoslovakların, Hırvatların, Slovenlerin Avusturya'dan tamamiyle ayrılmak hakkındaki emellerini ortadan kaldırılabildi mi? Bizim merkezi hükümetimizin kudret ve vasıtalarından daha mı tesirli olacaktı da bizim çeşitli ve daha haris olan düşmanlarımızın entrikalarına karşı bu bağımsız vilâyetleri muhafaza edebilmemizi temin edecekti?

Girit Adası'nın nail olduğu bağımsız idareden daha geniş bir bağımsız idare düşünülemezken, Giritlileri Yunanistan'a iltihak emelinden vazgeçirebildik mi?

Kıbrıs Adası İngilizlerin işgalleri altında pek istisnai bir hayat geçirirken, her sene bu adanın idare meclisi Yunanistan'a iltihak şarkılarını tekrar etmiyor muydu?

Büyük bir bağımsız idareye sahip olan Doğu Rumeli'nin Bulgaristan tarafından ilhakına mani olabildik mi?

Seçkin vilâyetlerin en geniş örneklerinden birini teşkil eden Mısır'ın İngilizler tarafından işgali zorlukla mı meydana geldi?

«Küveyt Şeyhi Mübariküssabah asırlardan beri Osmanlı halifeliğine tabi iken İngiliz himayesini kabul ettiği iddiasıyla İngilizler «Küveyt» adasına el koymaktan çekinmediler mi?

Irak ahalisinin de aynı arzuyu gösterdiği iddiasıyla İngilizlerin oralarını da kendi himayelerinde saymaları güç bir şey miydi?

Aynı düşünceler Fransızlar hakkında Suriye için de varit değil miydi?

Makedonya ve Arnavutluk'u, Doğu Rumeli ve Bosna Hersek'ten farklı mı telakki edecektik?

İşte size bir sürü sorular ki, «siyasi ademi merkezîyet idaresi» taraflarının bunlara makul cevaplar verebileceklerini hiç tasavvur edemem.

Bizi Türk siyaseti yapmış olmakla ittiham edenlere gayet kati bir lisanla bildiririm ki, biz Türk siyaseti değil, Osmanlı camiası siyaseti yaptık. Eğer ademi merkezîyetle idare prensibini kabul etseydik İttihat ve Terakki Cemiyeti o zaman Türk Siyaseti yapmaya mecbur olacak ve bütün mahalli muhtariyetlere mazhar olan memleketler meyanında münhasıran Türklerin sakin olduğu vilâyetlerde Türkler için mahalli muhtariyet itasına kalkacaktık. Binaenaleyh ademi merkezîyetle idare taraftarlarının Türk unsuruna mensup olanlarıdır ki, hakikatta Türk siyaseti takip edeceklerdi. Bizler ise, Osmanlı camiası siyaseti takip ettiğimizden dolayı merkezin yani imparatorluk hükümetinin vilâyetler üzerindeki nüfuzunu azaltmakla beraber mahallî idarelere geniş müsaadeler vermeyi ve orduyu ikiye bölmemeyi esas meslek ittihaz ettik.

Fakat Türk gençliği benliğini anlamış olan ve unsurunun ilerleme namına mücadeleye kalkan muhtelif Osmanlı unsurları arasında yalnız Türklerin lidersiz ve kimsesiz kalmış olduğunu takdir ederek Türk'ün ilim, irfan ve meziyet bakımından yükselmesini temin için çalışmıştır. Bunu İttihat ve Terakki menetmek yetkisine sahip olmadığı gibi ademi merkezizlikle idare taraftarlarının da menetmek isteyeceklerini zannetmiyorum. Osmanlı İmparatorluğu'nun resmî dilinin Türkçe olmasını istemek, unsurları Türkleştirmek istemek midir? Osmanlı İmparatorluğu'nda mekteplerin hükümetin kontrolü altında bulunmasını ve bir örnek olmasını arzu etmek, sair unsurları Türk yapmak istemek midir?

Ben kendi hesabıma her şeyden evvel Türk olduğumu hiç unutamam ve bu unsurun Osmanlı İmparatorluğu'nun temel taşı olduğuna tamamiyle kaniim. Osmanlı İmparatorluğu'nun ilim ve medeniyet bakımından yükselmesi Osmanlı camiasını kuvvetlendirir ve Osmanlı İmparatorluğu'nu teyit eder. Çünkü esasen Osmanlı İmparatorluğu Türk'tür. Buna misâl aranırsa, bugünkü elim vaziyetimizi gösterebilirim. İşte Araplar istiklal elde edebilmek emeliyle ayaklandılar ne vaziyete düştüler? Bunu yukarıda izah ettim. Mısır Osmanlı camiasından ayrılır ayrılmaz İngiliz himayesi altına girdi. Gençleri bu himayeden kurtarmak için ayaklanınca İngilizlerin kahredici vuruşları altında ezildiler. Fransızlar Suriye'nin sahil kısımlarıyla altında ezildiler. Fransızlar Suriye'nin sahil kısımlarıyla Cebel-i Lübnan'ı kafi görmeyerek dahili kısımlarını da işgalleri altına almak istiyorlar.

Fakat Türk'ün mübarek yurdu olan Anadolu'dan yükselen Türk sedası yine «Osmanlı İmparatorluğu» şarkısını söylüyor. Türk'ün ufacak bir yuvası olan Batı Türkiye'nin necip evlâdı Türk namını canını dişine takarak devam ettirmeye çalışıyor. O halde Osmanlı camiâsını temin etmek isteyenlere ihtar ederiz ki, onların en büyük vazifeleri Türk'ü yükseltmek, Türk'ü yaşıtmak, Türk'ü çoğaltmaktır.

Herkes tarafından bilinmesini pek arzu ettiğim bu noktai nazarlarımı izah eden şu küçük açıklamamın lüzumsuz telâkki edilmemesini rica ederek hatıratıma devam ediyorum.

İTTİHATÇILAR VE ERMENİLER :

Meşrûtiyetin ilânından sonra İttihat ve Terakki umûmî merkezi Osmanlı mülkünde bulunan muhtelif siyasi ihtilâl cemiyetlerini bir «Osmanlı camiâsı». siyasi cemiyeti halinde birleştirmek arzusunu gösterdi.

Bu maksatla evvelemerde (öncelikle) muhtelif Bulgar ihtilâl cemiyetleriyle temasa geldik. En evvel meşhur Sandanski ve Çernopoyef ve arkadaşlarıyla müzakereye başladık. Biz Osmanlılık esaslarından bahsederken, bu Bulgar ihtilâlcileri Makedonya'nın bağımsızlığı fikirlerinden bir zerresini bile fedâ etmek istemiyorlardı. Talat Bey'le beraber icrasına memur olduğumuz bu müzakereler sırasında çektiklerimizi bir Allah bilir bir de biz. Hele ilk intihapların yapılması sırasında Menlek, Petriç, Osmaniye ve Cumai Balâ Bulgar köylerinde Sandanski ile beraber geçirdiğim günlerin elim hatıralarını hiç unutamam. Mahaza ihtilâl komiteleri arasında en fazla anlaşabildiğimiz yine bunlardı.

Asıl Bulgar Makedonya komitesi kendi siyasi programından hiç vazgeçmek istemiyordu. Etniki Eteriya namına müzakere için Selanik'e gelmiş olan bir Yunanlı ise, Girit'in ve Sissam'ın Yunanistan'a ilhaki ve diğer Yunan adalarına bağımsız idare verilmesini, Rum Makedonyası ismi verilen havalıye de gayet geniş imtiyazlar verilmesi karşılığında Yunanistan'la Türkiye arasında bir ittifak akdolunmasını teklif ediyordu. Bittabiî bizim noktai nazarlarımız Yunanistan'la anlaşmak değil Osmanlı memleketleri dahilindeki Rumları, İttihat ve Terakki Cemiyeti içine almak ve bu suretle bir Osmanlı camiâsı vücuda getirmek olduğundan bu teklifleri reddetmiştik.

1907 senesi ağustos ayı içinde umumi merkez muvakkaten İstanbul'a gelmişti. O zaman bir taraftan Prens Sabahattin Bey ve diğer taraftan Ermeni komiteleriyle ayrı esas dahilinde müzakereye giriştik.

Bizim taraftan ben, Talat Bey ve Bahaeddin Şakir Bey bulunuyorduk. Prens Sabahattin Bey tarafından Dr. Nihat Reşat Bey, Ermenilerden de Malûmyan ve Şahirikyan efendiler görüşmeye katılıyordu. Ademi merkezîyetle idare prensiplerinin Osmanlı hükümeti için meydana getirecekleri bütün mahzurları bunlar önünde birer birer sayıyorduk.

Prens Sabahattin Bey'in prensipleri ile Taşnaksutyon Cemiyetinin prensipleri az çok benzediklerinden onlar aynı tarzda cevaplar veriyorlardı. Gariptir ki, Dr. Nihat Reşat, Ermeni İhtilâl Cemiyeti'nin istediği imtiyazlardan daha geniş imtiyazlar vermeye taraftar bulunuyor ve bunların meydana getireceği mahzurları hiç kabul etmiyordu.

Nihayet Malûmyan Efendi Taşnaksutyon komitesi namına şu teklifte bulundu.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle Taşnaksutyon Cemiyeti Osmanlı İmparatorluğu'nda Meşrutiyet idaresinin tehlikeye duçar olması noktai nazarından mesailerini birleştirirler ve fakat esas programlarının tatbikinde her ikisi kendi mesaisinde serbest bulunurlar. Yani Taşnaksutyon Cemiyeti kendi ihtilâl teşkilâtını memlekette devam ettirir. Şu kadar ki şimdiye kadar gizli olan bu teşkilât bundan sonra bir siyasi cemiyet halini alır ve azası açıkca vazifelerini yaparlar.

Tabiatıyla bu teklifi kabul etmekten başka çaremiz yoktu. Hülâsa üç dört ay devam eden daimi çalışma ve müzakerelere rağmen hiçbir milletin siyasi ihtilâl komitelerini İttihat ve Terakki Cemiyeti içine almaya muvaffak olamamıştık. Çünkü onların maksatlarıyla bizim maksadımız arasında pek esaslı farklar vardı: Onlar istiyorlardı ki, şimdiye kadar birçok teh-

likeye maruz olarak gizlice yaptıkları bağımsızlık teşviklerini bundan sonra açıkça yap-sınlar ve maksatlarına daha çabuk kavuşsunlar. Biz istiyorduk ki Osmanlı hükümeti nasıl ki bütün Osmanlı milliyetlerinin birleşmesinden husule gelmiş bir hükümet ise, İttihat ve Terakki Cemiyeti de bütün Osmanlı milliyetlerinin eski ihtilâl cemiyetlerinden mürekkep bir cemiyet haline gelsin. Osmanlı camiası fikrinin umum milliyetler için kabul edilmesi lâzım olduğunu bütün Osmanlılara anlatmaya gayret ve bununla beraber Meşrutiyet idaresini tehlikeden koruyabilsin.

Gayeleri münhasıran millî olan siyasi cemiyetlerden hiçbirisi bu teklifimize yanaşmadılar. Çünkü esasen hepsi talimatlarını dışardan alıyorlar ve bize yalnız zahiri bir güleryüz gösteriyorlardı. Evvelce de arzettiğim gibi Ermenilerin Rus boyunduruğu altına düşmelerinden pek ziyade korkan Taşnaksutyon Cemiyeti bize en fazla taraftar görünmüş olduğu halde o bile teşkilâtını aynen devam ettirerek siyasi maksatlarını elde etmeye açıkça çalışacağını bildiriyordu. Ermeni Hıncakist ve Hıncakistirefirmeleri ise bizimle müzakereye bile yanaşmamışlardı. Onların reisleri İstanbul Rus sefaretiyle temaslarını açıkça devam ettiriyorlardı.

1909 senesi ocak ayı esnasında Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin telkinleri tesiriyle Doğu Anadolu vilâyetlerinde Ermenilerle Türkler arasındaki arazi ihtilaflarını halletmek için mezkur (adı geçen) vilâyetlere bir teftiş heyeti reisliğine ayan azasından adliye müfettişi Galip Bey tayin edilmiş ve yanına iki Türk ve iki Ermeni aza verilmişti. Türk azalarından biri Avrupa'da bulunduğu sırada Taşnaksutyon Cemiyeti reisleriyle iyi münasebetler kurmuş olan Kürmay Binbaşı Zeki Bey ve diğeri bendim. Benim bu heyete dahil olmamı yine Taşnaksutyon reisleri rica etmişlerdi. Çünkü kendileriyle ağustos ayı esnasında vuku bulan mukafemelerimiz sırasında benim dermeyan ettiğim fikirleri pek adilane ve ta-

rafsız bulmuş olduklarını ve İttihat ve Terakki'nin umumi merkezi azasından olmaklığım dolayısıyla içralarımın cemiyet fertlerince itiraza hedef olamayacağını söylüyordu. Teklifi memnuniyetle kabul ederek Selanik'ten İstanbul'a geldim.

Mahaza hükümetin bu teşebbüsü Mebusan Meclisi'ndeki Doğu Anadolu mebuslarının şiddetli itirazlarına hedef oldu. Bu tarzda teftiş heyetleri gönderilmesinin valilerin kanunu esasıyla muayyen hak ve vazifelerine bir tecavüz teşkil edeceğini ileri sürdüler. Zamanın dahiliye nazarı olan Ferit Paşa ise, mebuslar meclisinde hükümetin noktai.nazarını müdafaa edemediğinden ta 31 Mart (13 Nisan 1909) vakasının meydana çıkışına kadar İstanbul'da vazifesiz beklemeye mecbur olmuştum.

31 Mart vakasından sonra ise, bu fikir tamamiyle unutuldu. Ben de 1909 senesi mayıs sonlarında Üsküdar mutasarrıflığına tayin olundum.

ADANA OLAYI :

İstanbul'da İttihat ve Terakki erkânıyla taraftarlarının hepsinin ortadan kaldırılması maksadiyle yapılan 31 Mart vakasının cereyanı sırasında Adana vilâyetinde de Türklerle Ermeniler arasında büyük bir katliâm (kırım) başgöstermişti.

1909 senesi ağustos ortalarında Adana valiliğine tayin olduğum için Osmanlı Meşrutiyet tarihinin en elim vakalarından biri olan bu katliâmın psikolojik sebeplerini benim kadar tetkik etmiş kimse yoktur iddiasındayım.

Meşrutiyetin İlânından sonra, Osmanlı memleketlerinin her tarafında halk, o derece şımarmıştı ki, en küçük jandarmadan en büyük valiye kadar hiçbir hükümet memurunun ahali üzerinde bir nüfuzu kalmamıştı. Söz hürriyeti gerek gazeteler ve gerek halk tarafından pek fena bir surette anlaşılmış ve her fert ağzına gelen her sözü her istediğine karşı pervasızca söyleyebileceğini zannediyordu. Eski devirde mutlakiyet icap-

larından olarak halkı baskı altında bulundurmuş olan bazı valilerle birçok mülkiye, adliye ve inzibat memurları pek çirkin ve nizama mugayir tecavüzlere duçar olmuş ve Meşrutiyetten evvel hatta İttihat ve Terakki'nin ismini bile işitmemiş olan birçok muhitlerde birçok türediler birer hürriyet kahramanı kesilerek devlet memurlarını vazife görmekten menedecek derecelerde taşkınlıklar göstermişlerdi.

Meşrutiyetin ilk günlerine vé umumi merkezde bulunduğum zamana ait hatıralarım bu gibi vakalarla depdoludur.

Umumi merkez bu taşkınlıkların önünü almak için mümkün olan her türlü çalışmayı sağlıyor ve iyi kötü hiçbir ferdin kanun hilafına olarak harekete duçar olmasına müsaade etmemek istiyordu.

Cemiyet teşkilâtı olmayan yerlerde teşkilât yapmak ve cemiyet nizamlarının ruhunu halka anlatmak üzere hususi delegeler gönderiyorsa da, bu delegelerin seçilmesinde ekseriya muvafak olamıyordu. Birçok cemiyet delegeleri nizamnamemizin memlekette hükümetin mevkiini muhafazadan ibaret olan esaslarını takdir edemeyerek onlar da halkın bu türlü intizamını bozan hallerine uyuyorlardı.

Bilâhare İttihat ve Terakki'nin muhalifi sıfatıyla ortaya çıkan birtakım politikacılar, İstanbul'daki matbuat hürriyetinin bu zararlı tarzından istifade ederek hücumlarını cemiyet hayatına döndürmeye başladılar. Memleketi cidden içinden çıkılamayacak bir anarşiye göturdüler. Hükümet, saltanat merkezinde bile her türlü kudret ve nüfuzdan mahrum olunca, diğer tarafların ne hallere duçar olduğunu takdir etmek güç değildir. Her vilâyet merkezinde evvela teşekkül eden İttihat ve Terakki şubelerini takiben bu şubelerde bir nüfuz kazanamayanlar İstanbul'da birbiri ardınca meydana çıkmaya başlayan muhtelif isimlerdeki siyasî cemiyetlerin şubelerini teşkil etmeye ve bu sayede kendilerine birer nüfuz vasıtası edinmeye başladılar.

İslâm ve Türk ahali bu tarzda intikama duçar olduğu gibi, Hıristiyan ahali de kendi hususi komiteleri teşkilâtını meydana çıkararak onlar da kendi programları dairesinde faaliyete başladılar.

Adana vilâyeti ahalisinin ekseriyetini Türkler teşkil eder. Bunlardan sonra Ermeniler, daha sonra da «Arap uşağı» ismi verilen Araplar ve nihayet Rumlar gelir. Vilâyetin umumi nüfuzu beş yüz elli bini aşar. Bunun takriben altmış bin kadarı Ermeni, yirmi beş bini «Arap uşağı» on, on beş bini Rum'dur. Geri kalan kâmilan Türk'tür.

Hemen hepsi çiftçilikle uğraşan ahali arasında asırlardan beri gayet büyük bir anlaşma mevcuttur.

Şu hakikat inkâr edilemez ki, Adana vilâyeti Osmanlılardan çok evvel Türk'tü. Osmanlılar bu diyarı «Ramazanoğulları» denilen bir ailenin elinden almışlardı. Gerçi Kilikya denilen bu kıtada Ehli Salip zamanında bir Ermeni krallığının yaşadığını tarih kaydediyorsa da, bu krallığın zamanında bu kıtanın birçok Türkler tarafından meskûn olduğunu ve Türk derebeylerinin Ermeni krallığına hiç imkân vermedikleri de tarihî hakikatlerdendir.

Şimdi Adana vilâyetinde yaşayan Ermenilerden birçoğları servet kazanmak emeliyle 19. asırda Diyarbakır, Sivas, Elazığ taraflarından göç etmiş adamlardır.

Asıl yerli Adanalı Ermeniler vilâyetin son şimal hududuna rastlayan «Haçin» kasabasıyla Kozan sancağının merkezi olan Sis kasabasının birkaç köyünde ve İskenderun körfezi sahilinde bulunan Dört Yol köyü ile ona civar birkaç köyde oturan Ermenilerdir.

Arap uşakları ise, Abdülaziz devrinde Lazkiye sancağındaki Rafızilerin tedibi sırasında o zaman ahalisi pek az ve arazisi pek münbit ve mahsuldar olan Adana ovasının imarı maksadıyla oralardan getirilmiş şahıslardır.

Vilâyetin Türk, Ermeni bütün halkı evvelce de arzettiğim gibi kendilerine karşı müteakib bir itimatla yaşıyorlar ve aralarında hiçbir anlaşmazlık hissedilmiyordu.

Bir derecede ki 1894 - 1896 ihtilâl ve katliamları esnasında Adana vilâyeti içinde hiçbir hadise meydana gelmemiş ve bu mücadelelerin kendi vilâyetlerine sirayet edememesi için Türk ve Ermeniler elbirliğiyle çalışmışlar ve muvaffak olmuşlardır.

Meşrutiyetin ilânından sonra Adana'da teşekkül eden Türk siyasi cemiyetlerine karşılık, Ermeniler ve Taşnaksutyon, Hınçakist ve Reforme Hınçakist şubelerini meydana getirdiler ve daha doğru eskiden mevcut gizli teşkilâtlarını meydana çıkardılar.

O zaman Adana Ermeni delegeliğinde bulunan «Muşeg» Efendi isminde genç ve son derecede şöhret hırsı olan bir papaz, aynı zamanda Hınçakist, reislerinden bulunuyordu. Bu adamın ahlâksızlığının derecesini Ermeniler bile söyleye söyleye bitiremezler. Eğer bizzat Ermenilerden işittiğim hikâyeler doğru ise, her türlü ahlâksızlık bu şahısta toplanmıştır denilebilir.

«Monsenyör Muşeg» Meşrutiyetin ilânını müteakip kendisini âdeta Adana Ermenilerinin en büyük dinî ve siyasî reisi mevkiine koymuştu.

Hükümet memurlarının zaaf ve acizlerinden en edepsizcesine istifade etmeye kalkan bu papazın bir gün idare meclisinde valiye karşı fevkâlade hareket edici muamelelerde bulunduğunu ve hemen gidip vilâyet jandarma kumandanını tokatlayacağını bildirerek hiddetle idare meclisini terkettiğini bana anlattılar.

O sırada birçok Ermeni gençlerinin de Monsenyör Muşeg'e taraftar olmaya başladıklarını ve ötede beride yaptıkları mitinglerde Ermenilerin artık Türk boyunduruğundan kurtulmaları zamanının gecikmediğini söyleyecek kadar ileri gittiklerini Ermenilerden işitmiştim.

Gayet haklı olarak söylemek mecburiyetindeyim ki, Monsenyör Muşeg ile hempalarının bu taşkınlıklarına Taşnaksutyon delegesi iştirak etmiyor ve bunun pek fena neticeler verebileceğini İstanbul'da Taşnaksutyon delegelerine yazıyordu.

Monsenyör Muşeg bununla da yetinmeyerek kendi adamlarını silâhlandırmak için Avrupa'dan tüfek ve rovelver getirtmeye başlamıştı. O sırada hükümet her şeyi serbest bıraktığı gibi, silâh ticaretini ve binaenaleyh ithalâtını da serbest bırakmıştı. Monsenyör Muşeg artık Ermenilerin silâhlı olduğundan bir daha 1894 katliâmları gibi hadiselerden korkmayacaklarından bir Ermeninin kılına hata gelirse buna karşılık on Türk mahvedileceğinden uluorta bahsediyordu.

Monsenyör Muşeg'in bu şımarıkça gösteri ve bildirileri Adana Türklerini karşılıklı tedbirler almaya mecbur ediyordu.

İşte burada o zamanki Adana hükümetinin en büyük mesuliyeti başlar. Çünkü, bir hükümet için zayıf ve aciz olmak bu işlerden sıyrılmayı icap ettirmez. Monsenyör Muşeg'in bu taşkınlığı İslâm ahalinin ayaklanmasını mucip olmaya başlar başlamaz, Muşeg cenaplarını da, onun yordakçılarını da, Türklerden fesada meyilli olan şahısları da yakalatıp hapsedmek ve haklarında kanuni takibata girişmek ve hattâ icap ederse vilâyette örfi idare ilân eylemek en kestirme yol olurdu.

Fakat o zaman böyle kati icraatı, Hasan Fehmi Bey'in cenaze alayını tertip eden Muhammediye Cemiyeti tarafından Babiâli caddesinde hakarete duçar olan Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa İstanbul'da bile tatbik edebilecek cüret ve teşebbüsten mahrum bulunuyordu.

Hürriyet demek anarşi demek olmadığını halka anlatmak hükümetlerin en birinci vazifeleridir. Maatteessüf Türkiye'de 1908 senesinin son üç ayıyla 1909 başlarında böyle bir hükümet yoktu.

O sırada Adana vilâyetinde Vali Cevat Bey bulunuyordu. İyi ahlâk için bir numune göstermek lâzım gelirse, Cevat Bey gösterilebilir. Fakat idareden âciz olması da ahlâkının güzelliğiyle mütenasip olan bu zat o sırada Adana valiliğini yapabilecek durumda değildi.

Fırka kumandanlığında ise, Ferik Mustafa Remzi Paşa isminde ihtiyar bir asker bulunuyordu. Gençliğinde büyük bir şöhret kazanmış olan bu eski asker de bütün hayatını namuslu ve vatanperver olarak geçirmişti. Fakat, evvela yaşlı, sonra da inzibat vasıtalarından mahrum olan bu muhterem zatın da Adana'da kumandanlık vazifelerini yapabilecek şartlara malik olduğu iddia olunamaz.

Cebelbereket sancağında ise Asaf Bey isminde bir mutasarrıf bulunuyordu ki, gölgesinden korkacak derecede yüreksiz olan bu zatın nasıl mutasarrıf olduğunu anlayamam.

1909 senesi başlarında Adana'da herkesin ağzında dolaşan şayialar yakında Ermenilerin ayaklanarak Türkleri mahvedeceklerine ve bu vesile ile vilâyetin Avrupa donanması tarafından işgalini ve sonra da Ermenistan'ın kurulmasını temin edeceklerine dairdi.

Türkler bu şayialara o kadar inanmışlardı ki, hattâ eşraftan bazılarının ailelerini emin yerlere göndermeye kalktıkları bile olmuştu.

Ermeni taşkınlığı esnasında mahvolmamak için tedbirli bulunmak fikirlerini, İstanbul'daki Muhammediye Cemiyeti tarafından Adana'ya gönderilmiş olan bazı şahısların telkin ettiği bana anlatılmışsa da bunun doğruluğu hakkında bir ipucu elde edemedim.

1909 senesi nisan ayında taraflar münasebetleri o kadar gerginleşmişti ki, akşama sabaha halkın birbiri üzerine saldıracaklarına artık kimsenin şüphesi kalmamıştı.

Nihayet nisanın 14. günü Monsenyör Muşeg'in emriyle en evvel Ermeniler tarafından başlayan tecavüzlerle Adana vakası ortaya çıktı.

Adana, Tarsus'ta, Hamidiye'de, Misis'te, Erzin'de, Dört Yol'da, Azizli'de, hulâsa Ermenilerin çokluk olduğu her yerde öyle müthiş katliâmlar başlamıştı ki, bunların tafsilâtını okumak insanı cidden nefretlere duçar eder.

Vilâyet merkezinde pek aciz olan hükümet, mülhakatta İslâmın tecavüze uğramaması için umumi ayaklanma usulüne müracaat olunmasını emrecek kadar beyinsizlik göstermiş, Dört Yol Ermenilerinin silâhlı bir kabile ile Cebelbereket sancağı merkezî olan Erzin kasabasına doğru ilerlediğini haber alan Mutasarrıf Asaf Bey, odasından bile çıkmayarak bütün mülhakatına ve civar bulunan Kozan sancağına; Burada Müslümanlar katliâm tehlikesine maruz olduğundan, vatanını, milletini seven her Türk'ün silâhını kaparak Cebelbereket sancağının imdadına koşması lâzım geleceğine dair telgraflar yağdırmış.

Dört Yol Ermenilerinin Erzin üzerine yürüdükleri doğrudur. Ermenilerin maksadı Cebelbereket sancağındaki Türkleri katliâm etmektir. Fakat bir mutasarrıfın odasında oturarak ahaliyi başıboş harekete davet etmesi katiyen af olunabilir cinayetlerden değildir. Çünkü kendisini tehlikede gören halk, mütecavizlerin yalnız silâhlı olanlarını değil, kadın, ihtiyar ve çocuk gibi silâhsız olanları aleyhine de tecavüzlerde bulunabilir ve hususiyile cüret edebilirlerdi. Nitekim böyle oldu.

İşte ilk Adana vakasının sebep ve amilleri bunlardır. İkinci Adana vakası denilen ve birinciden on bir gün sonra meydana gelerek yalnız Adana şehrine inhisar eden vaka ise, gece vakti bazı Ermeni gençleri tarafından askerin ordugâhına ateş edilmesi üzerine başlamış ve Adana şehri katliâmının daha fena bir şekil almasını intaç etmişti.

Kanatımca Adana katliâmının mesulü tek başına **Les Vêpres Ciliciennes**'in meşhur yazarı Monsenyör Müşeg'dir. Bu şahsın yapabileceği fenalıkları vaktiyle takdir ederek buna mani olacak tedbirleri almayan o zamanki Adana hükümeti de kezalik bence mesûldür.

Hadisenin meydana gelişinden sonra idareyi büsbütün ellerinden kaçırarak katliâmlara ve yağmalara karşı âciz ve miskin vaziyetini muhafaza etmeleri ise hiç af olunamaz.

Fakat şurası muhakkaktır ki, Adana vilâyetinin resmî ve gayrî resmî bütün Müslüman ve Türk muhiti vakanın meydana gelmesinden iki üç ay evvelinden beri Adana Ermenilerinin İslâmları katliâm etmek üzere hazırlanmakta ve her gün silâhlar getirtmekte olduklarına tamamiyle kani bulunuyorlar ve kendilerini cidden büyük bir tehlikede görüyorlardı. Monsenyör Müşeg ve etrafındakiler ise, nutukları ve küstahça söz tecavüzleriyle bu kanaati takviye etmekten geri durmuyorlardı.

Yukarıda izah ettiğim psikolojik sebepler yalnız benim fikrim değildir. O zaman Adana konsolosluğunda bulunan İngiliz binbaşılardan Mr. Doughty - Wylie dahi aynen bu kanaatta bulunuyordu.

Çanakkale muharebeleri esnasında pek büyük kahramanlık göstererek vatan uğruna can feda etmiş olan bu kıymetli adamın bugün hayatta olup da sözümü tasdik edememesinden dolayı pek üzgünüm. Türklerin ve Arap uşaklarının katliâm esnasında gösterdikleri müthiş taşkınlıkları nefretle söylemekle beraber vakanın asil çıkmasına sebep Monsenyör Müşeg olduğunu Amerikalı Misyoner Mr. Chambers ile Tarsus Amerikan Mektebi Müdürü Mr. Christin de bana söylemişlerdi.

Adana katliâmı esnasında 17.000 Ermeni ve 1.850 Müslüman ölmüştür. Bu rakamlar gösterir ki, eğer Adana'da Ermeniler adet itibarıyla Türklerden üstün olsalardı, bu iş aksi olur ve

Ermeniler Türkleri katletmiş olurlardı. Katliâm esnasında tarafların gösterdiği temayülleri yekdiğerinden farklı değildir. Ermeniler de fırsat buldukları yerlerde Türk kadın ve çocuklarına, karşı yaptıklarını yapmışlar ve zincirden boşanmış halkın birbirinden farklı olmadığını ispat eylemişlerdir.

Adana'ya vali tayin olduğum zaman, hükümet emrime iki yüz bin liralık bir kredi açmıştı. Bunun yüz bin lirası şehir ve köylerde yanmış olan Ermeni ve Müslüman ev ve dükkânlarının yeniden yapılmasına sarfolunacak, yüz bin lirası da tüccar ve sanatkârla çiftçilerin tekrar işe başlayabilmeleri için on sene zarfında ödemek şartıyla kendilerine borç olarak verilecekti.

Riyasetim altında Adana'da bir inşaat komisyonu teşkil ettim. Komisyon Amerikalı Misyoner Mr. Chambers birçok ecnebilerle ve ekseriyeti Ermenilerden olmak üzere birçok yerlilerden ibaretti. Aldığım tedbirler sayesinde Adana'ya gelişimden dört ay sonra vilâyet içindeki Ermeni köylerinin hepsi yeniden yapıldığı gibi merkezde de küçük ailelere ait evlerden yapılmayan kalmamıştı.

Hülâsa dört, beş ay içinde Ermeniler ticaretlerine, sanatlarına, ziraatlarına tamamiyle başladılar ve Müslümanlarla aralarındaki eski soğukluktan hiç olmazsa görünüşte hiçbir eser kalmadı.

Mandelstamm kitabınının 207. sayfasında Adana katliâmından mesul olan Müslümanların en ehemmiyetsizlerden yalnız dokuz kişinin idam olduğunu, Türkler hakkındaki gazezkâr neşriyatıyla meşhur olan Adosidis isimindeki bir Rum'un eserine atfen iddia ediyorsa da, gerek Adosidis ve gerek Mandelstamm yalan söylüyorlar. Adana'ya gelişimden dört ay sonra yalnız Adana şehrinde örfi Harp Divanı mahkûmlarından otuz Müslümanı idam ettirdiğim gibi ondan iki ay sonra da Erzincan kasabasında on yedi Müslümanı idam ettirdim. Bunlarla beraber yalnız bir Ermeni idam olunmuştur. İdam olunan Müs-

lmanlar arasında Adana'nın en eski ve en zengin ailelerine mensup gençler bulunduğu gibi Bahçe Kazası müftüsü de vardı. Bu müftünün o havali Türkleri nezdinde pek büyük bir nüfuzu vardı.

Çok teessüf ederim ki, Adana vakasının ikinci günü bir ecnebi vapuruyle İskenderiye'ye kaçan Monsenyör Muşeg o zaman elime geçmedi. Yine haklı olarak Harp Divanı tarafından gıyaben idama mahkum edilmiş olan bu zat elime geçseydi, onu da Bahçe müftüsünün karşısına astırırdım.

Adana valiliğim zamanında Ermenilerin refahı ve kaybettikleri şeylerin telafisi için sarfettiğim alışmaları Ermeniler de itiraftan çekinmezler. Hususiyle o sırada Adana'yı ziyarete gelen Fransız, İngiliz, İsviçreli ve Amerikalı birçok ecnebler bunları gözleriyle görmüş ve beni tebrik etmişlerdir.

Vaka esnasında yetim kalan Ermeni çocuklarının terbiye ve tahsili için Adana'da yaptırdığım büyük yetimhane ise hla mevcuttur.

Adana'dan sonra tayin edildiğim Bağdat vilyetinden 1912 senesi ağustosunda istifa ederek İstanbul'a döndüğümde Osmanlı hükümeti en tehlikeli zamanlardan birini yaşıyordu.

Evvela, İtalya ile henüz harpteydik. Sonra, Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan aleyhimize birleşmişler ve akşama sabaha bir harp sebebi arıyorlardı. Arnavutluk isyan halindeydi. Suriye'de bütün Arap matbuatı hükümeti isyan ateşleri püskürüyor ve Arap vilâyetleri islahat istiyorlardı.

Ermeni patriği Ermenistan'da islahat yapılmasını bildiren talepleriyle Babıali'ye mütemadi takrirler yağdırıyordu. Asıl en dehşetlisi olarak Alaskar Zabitan Grubu ismini alan birtakım zabitler orduda meşm bir anarşi meydana getirmişlerdi. anakkale, İzmir ve Arnavutluk'ta bulunan ordu det isyan halindeydi denilebilir. Hkmet makamında ise, Gazi Muhtar Paşa kabinesi bulunuyordu.

RUSYA VE ERMENİ SORUNU :

İşte bu vaziyetler içinde Balkan Harbi başladı. Ordularımız birbiri ardı sıra her taraftan felâkete duçar oldukları sırada, fırsatı ganimet bilen Moskof siyasetiyle Fransız siyaseti de işe başladı.

Fransızlar, Arapları Suriye ıslahatı isteğinde bulunmaya teşvik ettikleri gibi, İstanbul Rus sefiri de 1912 kasım ayının 26'sında Rusya hariciye nazırına yazdığı aşağıdaki telgrafla Ermenistan meselesini uyandırmaya başlamıştı.

Mr. de Giers telgrafında diyordu ki : Ermeni katliâmının Anadolu'yu ve İstanbul'u kanlara boyadığı mahut 1894 - 1896 senelerinden beri vaziyet asla düzelmemiştir. Sultan Abdülhamit'in Rusya, Fransa ve İngiltere'nin tazyiki altında 20 Ekim 1895 tarihinde hazırladığı ıslahat fermanı büsbütün unutulmuştur. Arazi meselesi günden güne çetinleşiyor. Arazinin büyük kısmı bağı aşiretleri tarafından zorla alınmış veya alınmak üzeredir. Hükümet memurları buna mani olacakları yerde bunları himaye ve teşvik ediyorlar. Konsoloslarımız cümlesi, bu eşkiyaların ve yağmacıların, Ermenileri öldürdükleri ve Ermeni kadınlarının İslâm dinini kabule mecbur ettikleri bahsinde müttefikler. Bu cürümlerin failleri hakkında asla takibat yapılmamıştır. İstanbul Ermeni patriği, Babiali'ye ve Adliye Nezaretine sunulan takrir padişahın Ermeni tebaasının maruz bulunduğu zulüm ve işkenceleri hakiki surette tasvir eder. Mr. de Giers devam ederek diyor ki : Bu hal Ermeni kütlelerinin gittikçe daha fazla Rusya'ya doğru kaymalarının sebebini kafi derecede izah eder. Ermenistan'daki Rus konsoloslarının hepsi Ermenilerin bu zihniyetini tasdik ediyorlar. Ermeniler Rusya'nın murakabası altında ıslahat yapılmasını ve hattâ Rus işgalini istiyorlar. Ermeni katogikosu (Doğudaki Hristiyan kavimlerinin hamisi olan Rusya'dan Türkiye'deki bedbaht Ermenileri himayesi altına almasına cenabı hak adına ricat ediyor). Sefir, Ermeni meselesinin Rusya için esaslı bir ehemmiyeti haiz oldu-

ğunu takdir ve hükümetin bunu tesviye için ön-ayak olmasını arzu ediyor. Ancak işgal keyfiyetini henüz erken buluyor. «İslahat taraftarı görünüyordu. Lâkin bir kere bu yere ayak basılırsa 1895 senesi kanununun elim akibetini hatırlamak ve ıslahatı Rus veya Avrupalı memurların tesirli bir murakabası altına almak lâzımdır» diyor. Mr. de Giers «Türkiye'nin bulunduğu bu karmakarışık hale nazaran, ıslahatın beklenen sükûneti verememesi ihtimaliyle, ordularımızın bu havaliye girmelerindeki lüzuma hazırlanmalıdır» diye sözüne nihayet veriyor.

Daha 1912 senesi başlarından beri Rusya'daki Açmiyazin Katogikosu, Boğos Nubar Paşa'yı Osmanlı Ermenilerinin muhtariyetini elde etmek vazifesiyle Avrupa hükümetlerine göndermişti ki bu da Rus siyasetinden başka bir şey değildir.

Rusların Ermenistan hakkındaki kötü niyetlerini örtmek için kullandıkları siyasetle Fransızların Suriye hakkında kullandıkları siyaset yekdiğerine ne kadar uyuyor.

Rus maslahatgüzarı bu Ermeni ıslahatını Ermenistan'ın Ruslar tarafından işgali için atılmış bir adım telakki ediyordu ki, bundan doğru bir şey olamaz. Moskof siyâsetinin Ermeni ıslahatındaki maksadı ne olduğunu pek güzel belli eden bu satırların Rus **Turuncu** kitabına yazılmış olduğuna hayret ediyorum. Herhalde «Cenabihak canilere cürümlerini itiraf ettirmiş» demekte kendimi haklı buluyorum.

Ruslar bu son senelerde Kafkasya Ermenilerine karşı siyâsetlerini değiştirdiler. Evvelce Ermenileri tazyik altında bulundurduklarından dolayı hakiki Ermeni ihtilâlcilerinin Rusya'ya karşı daima emniyetsizlik ve itimatsızlık beslemekte olduklarını dikkat nazarına alan Moskof şeytaniyeti derhal yol değiştirmiş, Açmiyazin manastırının evvelce müsadere edilmiş olan bütün emlakini geri vermiş. Ermeni siyâsî mahkûmları hakkında umumi af ilân etmek vesaire gibi lütfkârlığa başlamıştı.

Bu siyâset, o zamana kadar Ruslardan nefret eden Ermeni ihtilâlcilerinin de kendilerine kaymasını mucip olmuştu. Bogos Nobar Paşa'nın Avrupa'da faaliyete başlamasından sonra ve bilhassa 1913 senesi ortalarında Ermeni ıslahatı hakkında Rus teşebbüslerine mani olmak hususunda bize yardım etmelerini ve artık Balkan Harbi sona erdiği için bundan sonra Doğu Anadolu'daki aşiretleri daha fazla inzibat altında bulundurmak ve bu sayede Ermenilerin refahını temin etmek bizce mümkün olabileceğini birkaç defa Taşnaksutyon reislerine bildirmişti.

Bunların çoğundan aldığımız cevap, «Mademki büyük devletler işe başlamışlardır, artık bundan vazgeçmek bize mümkün değildir» tarzındaydı.

8 Şubat 1914 itilafnamesi (antlaşması) bizim için ne kadar elim, Ruslar için ne kadar inşirahı (sevinci) mucip olursa olsun, Osmanlı hükümeti bu itilâfnamenin bütün maddelerini tatbik etmeye tamamiyle karar vermişti. Fakat Rus siyaseti için maniler çıkarmakta güçlük mü düşünülebilir?

Onlar için maksat Doğu Anadolu'da huzur ve sükûnun katiyen hüküm sürmemesi değil mi? Bunun için evvela Ermenileri himaye etmek ve onların lehine Avrupa'nın merhamet hislerini uyandırmak lâzımdır. Fakat müteakiben aşiret beylerini ve beylerden ziyade nüfuz sahibi olan şeyhleri teşvik ederek bunları hem hükümet ve hem de Ermeniler aleyhine ayaklandırmak icabeder. Bu mütalâanın sevkiyle Rusya hükümeti bir taraftan mahut Bedirhanî Abdürezzak Bey'i Rusya içinde himaye ederek güya Kürdistan Prenslîği teşkili için birçok paralar vermiş, bir taraftan da Bitlis'teki Şeyit Tâhâ'yı Bitlis konsolosu vasıtasıyla hükümet aleyhine ayaklandırmıştır. Bunu Mr. Mandelstamm inkâr etmeye çalışıyorsa da herhalde hakikatı gizlemek mümkün değildir.

ERMENİ TEHCİRİ :

Ermeni ıslahı meselesi bu şekilde cereyan edip dururken, umumi harp çıktı. Osmanlı hükümeti Almanya ile akdettiği ittifak icaplarından olarak er geç harbe girmeye mecbur olacağına emindi Binaenaleyh bu pek müthiş ve uzun olan umumi harp senelerinde dahili ıslahatla uğraşmak mümkün olmayacağından Doğu Anadolu vilâyetleri için getirilmiş olan iki umumi müfettişin memuriyetlerine devam etmesine lüzum görmemişti. Zaten bizim yegâne gayemiz bu umumi harp sayesinde dahili istiklâlimize birer darbe teşkil eden ne kadar devlet kararları varsa, bunların kâffesinden (tümünden) kurtulmak ve bundan sonra kendi memleketimizde mahallî şartların icap edeceği ıslahatı bizzat kendimiz yaparak hür ve müstakil (bağımsız) milletler gibi yaşamaktı.

Kapitülasyonları ve Cebellübnan imtiyazlarını kaldırmak emelinde olduğumuz gibi, son zamanlarda Rusya'nın cebir ve tazyiki eseri olarak kabul ettiğimiz Doğu Anadolu İslahatına ait itilâfnameyi de yırtmak istiyorduk.

Ait olduğum bahiste uzun uzadıya anlattığım veçhile biz bu umumi harbe bundan sonra haysiyetli milletler gibi istiklâl içinde yaşamak niyetiyle girmiştik. Niyet bu olunca, zannedersen Ermenilerin oturduğu vilâyetlerde ıslahat yapmak için ebedi düşmanımız olan Rusya'nın tazyikiyle imza ettiğimiz itilâfnamenin artık vücudu kalmaz.

Bu düşünceler hiçbir vakitte memlekette ıslahat yapmama fikrinin bizde mevcut olduğuna delil olamaz. Umumi ıslahat yapmak emeli bizde o kadar büyük bir katiyetle vardı ki, esasen bu dahili ıslahatı yapmadıkça memlekette yaşamak imkânı olamayacağına imanımız vardı.

Binaenaleyh bütün dahili ıslahat teşebbüslerini umumi harpten sonraya bırakmak ve şimdilik milletin umumî kuvvetlerini harbe tahsis etmek elzem olacağına karar vermiş ve

hattâ bu noktai nazarımızı Taşnaksutyon reislerine de söylemekten çekinmemiştik.

Nihayet umumi harbe biz de girdik. Girişimizden birkaç gün sonra yapılan teklif üzerine Dördüncü Ordu Kumandanlığı'na tayin olunarak, İstanbul'dan Suriye'ye gittim. Bundan sonra Doğu Anadolu vilâyetlerinde ne gibi haller geçtiği, devletin neden dolayı Ermenilerin umumi olarak tehcirine karar verdiğini bilemiyorum. O sırada İstanbul'da cereyan eden müzakerelere katıyen katılmadığım gibi, bu hususta mütalâmamı da sormadılar. Yalnız günün birinde Dahiliye Nezareti'nden vilâyetlere tebliğ olunan bir muvakkat kanun gereğince, Ermenilerin Mezopotamya'ya nakledilerek harbin nihayetine kadar orada oturtulacaklarını öğrendim. Başkumandanlık Vekâleti'nden de, mülki memurlar vasıtasıyla idare edilecek olan bu tehcir sırasında ordu mintikasından geçerek Ermenilere bir tecavüz yapılmasına meydan verilmemesi tebliğ olunuyordu. Bundan başka hiçbir şeyden haberim yoktu.

O sırada ben İkinci Kanal Seferi için 1915 senesi sonbaharı nihayetlerinde Suriye'ye sevkedilecek olan askerî kuvvetlerin yegâne menzil hattı olan Pozantılarda her nevi erzak ve zahire toplamakla meşguldüm. Bu menzil hattının intizamsızlığının mucip olacak hiçbir teşebbüs noktai nazarımca «Kanal Seferi için pek büyük fenalıklar tevhit edeceği (doğuracağı) için, tehcir olunan (göç ettirilen) Ermenilerin Pozanti'ya gelmekte olduklarını ve oradan Tarsus ve Adana yoluyla Halep'e doğru yürüyeceklerini haber aldığım zaman son derece hidetlenmiştim.

Bu sırada Başkumandanlık Vekâleti'yle yapılan muhaberelemlerim, ordunun harp ceridelerinde mahfuz olduğu için sonradan neşrolunduğu zaman anlaşılacaktır ki, ben Ermenilerin Mezopotamya'ya gönderilmesindense Konya, Ankara ve Kastamonu gibi iç vilâyetlerde yerleştirilmelerini münasip görüyordum. Fakat devletçe hususi kanuna dayanarak teşebbüs

edilmiş olan muameleye itiraz caiz olamayacağından Ermeni muhacir kabilelerinin Adana ve Halep üzerinden Mezopotamya'ya nakillerine mani olunmamasına dair kati emir aldığımdan çaresiz olarak razı oldum.

O sırada Elazığ ve Diyarbakır vilâyetlerinde Ermeni muhacir kabileleri aleyhine tecavüzler yapıldığına dair uzaktan uzağa haberler alıyordum. Tehcir muamelesi yalnız mülki memurlar tarafından idare olunuyor, ve orduların bu işle hiç ilgisi bulunmuyordu. Fakat başka ordular mintikasında muhacirlere karşı yapılan tecavüzlerin benim ordu mintikamda da yapılmasına katiyen tahammül edemeyeceğimden, bu hususta gayet şiddetli emirler vermeyi kendim için bir mecburiyet telakki ettim.

Yine o sırada Pozanti'dan Halep'e kadar olan yol üzerinde muhacirlerin işesi için mülki memurlarca kâfi derecede işe vasıtaları tedarik olunmadığını ve Ermenilerin cidden acınacak bir sefaletle bütün yol boylarına yayılmış olduklarını haber aldığımdan vaziyeti bizzat teftiş etmek üzere Halep'ten Pozanti'ya kadar bir seyahat yaptım. Orduya mahsus olan menzil ambarlarından Ermeni muhacirlerine ekmek verilmesini emrettiğim gibi, menzil doktorlarının Ermeni hastalarını tedavi etmelerini tembih ettim.

Hülâsa bu tehcir esnasında Ermenilere yapılacak yardımların en fazlasını yapmaktan geri kalmadım ki, bu icraatımı ecnebi ve Ermeni bütün haksever insanların itiraf ettiği şeylerdir.

Ermeni meselesi hakkında Alman Hariciye Nezareti'nin resmi muharebelerini neşretmiş olan Mr. Lepsius'un kitabında, bu emirlerimin ve icraatımın bazılarının yazıldığını görüyorum. Bu sırada gerek kıtalar kumandanlarıyla vilâyetlere yazdığım telgraflar kâmilten ordu harp ceridelerinde muhafaza edilmiş olduğu için, bir gün bunlar neşrolunduğu zaman bütün icraatı-

mın sebebi olan insanî hislerim herkesin önünde daha fazla sâbit olacaktır.

Anadolu Ermenilerinin tehcirinden sonra Adana ve Halep Ermenilerinin de tehciri mülki memurlara verildiği zaman, ben buna da muhalif bulundum. Bu muameleye lüzum görmediğimi ve bu halin Dördüncü Ordu mıntıkasının iktisadi ve zirai şartlarına kötü tesir yapacağını uzun uzadıya İstanbul'a bildirdim. Fakat mülki memurlara verilmiş olan emirlere karışmayarak yalnız onlara yardım etmeliğim ihtar edildiği için, buna da mani olamadım.

Şu kadar var ki, bütün Ermeni muhacirlerinin Mezopotamya'ya gönderilmesi orada sefaletle duçar olacaklarına emin olduğum için, bunlardan birçoklarının Suriye ve Beyrut vilâyetleri içine yerleştirilmelerini münasip gördüm. Buna müsaade edilmesini ısrarla İstanbul'a yazarak muvafakatlarını aldım. İşte bu sayede bu vilâyetlerde hemen yüz elli bin kadar Ermeni'yi yerleştirmeye muvaffak oldum.

Bunların yetimleri, dul kadınları ve erkekleri için ne gibi yardımlarda bulunmuş olduğumu burada tekrar etmekten çekinirim. Bana öyle geliyor ki, bunları uzun uzadıya anlatmaya kalkarsam insani hislerle yaptığım bu yardımların manevi kıymetine halel gelecek.

Fakat bu kadar yardımlarıma rağmen dış siyasi düşmanlarımızın beni de bu Ermeni vakalarında dolayı manevi mesul saymak istediklerini ve hattâ mütareke esnasında İstanbul'da kurulan hükümet karikatürü tarafından tehcir ve katillerde müşterek mesul sıfatıyla idama mahkûm edildiğim için bir parça tafsilât vermeyi, «Nefis müdafaası» bakımından muvafık buldum.

Bu açıklamadan umumi efkâr takdir eder ki, Ermeni tehcir ve katli meselesiyle ben zerre kadar ilgili değilim. Tehcir kararı verildiği zaman müzakerelere iştirak etmediğim gibi, katilleri

icra değil bilâkis menettim. Tehcirin yapılmasından sonra muhacirlere azami yardımlarda bulundum.

Fakat acaba İstanbul'da bulunsaydım. Doğu Anadolu vilâyetlerinde ve ordunun gerilerinde geçen hallere vakıf olarak müzakerelere katılsaydım, tehcir kararına muvafakat etmeyecek miydim? Burasını şimdi takdir edemem. Zannediyorum ki, umumi tehcir gibi pek şiddetli ve bütün cihan medeniyetinin alâkadar olacağı bir karar alabilmek için arkadaşlarım pek büyük sebepler ve vesikalar elde etmişlerdi. Bu tafsilâtı, kendilerinin neşriyatından, pek yakın bir zamanda, anlayarak şüphe ve meraktan kurtulacağımıza inanıyorum.

Yalnız şurasına kati bir imanla kaani bulunuyorum ki Ermeniler Kafkas ordumuzun gerilerini tehlikeye koyacak ve ordunun tamamıyla bozulmasını mucip olacak teşebbüslerden geri kalmamışlardır. O derecede ki bütün Osmanlı vatanını tehlikeye koyacak ve Anadolu'nun hepsinin Ruslar tarafından istilâsını mucip olacak bir umumi felâkete imkân vermektense Ermeni milletini mazarrat yapmaya muktedir olamayacak bir sahaya nakletmeyi arkadaşlarım muvafık görmüş olacaklardır.

Ben bu meselelerde rey vermeye selahiyetli bir mevkide bulunmadığım için buralarının aydınlatılmasını arkadaşlarımın vereceği izahata ve gösterecekleri sebeplere bırakıyorum.

GERÇEK SORUMLULAR :

Nakil ve tehcir sırasında meydana gelen vakaların sebebine gelince :

Bunu yukarıda da açıkladığım Müslüman Türk unsuru ile Ermeni unsuru arasında altmış - yetmiş seneden beri devam edegelen düşmanlık hissine atfetmek zarûridir. Asırlardan beri bir arada yaşayan bu iki milleti yekdiğerine can düşmanı yapan Moskof siyasetinin Allah belâsını versin.

1915 tehciri esnasında yapıldığını duyduğum cinayetler cidden nefrete şayandır. Fakat Ermenilerin ihtilâl esnasında Müslümanlara karşı işledikleri cinayetler de, alçaklık ve fecacatta bunlardan aşağı değildir. Bütün bu cinayetlerin sebebi her ne olursa olsun, bunların men'ine çalışılması icap ederdi. Hükümet, Ermeni cinayetlerinden Müslüman ahaliye ve Osmanlı ordusuyla Osmanlı siyasi mevcudiyetini korumak için tehciri âcil ve müessir bir çare gibi telakki etti. Fakat bunun neticesinde Türklerin cinayetlerine sebepler hazırladı. Acaba bunun başka türlü bir çaresi yok muydu? Tehcir sırasında muhacirlerin tecavüzden korunması mümkün değil miydi? Bunu tehcire karar verenlerle onu idare edenlerin açıklanmasından anlayacağız. Herhalde ben iddia ediyorum ki, kendi ordumun mintikasından Ermenilerin geçmesi sırasında bazı tek tük vakalar müstesna olmak üzere, muhacirlere tecavüz edilmesine katiyen müsaade etmedim.

Muhaceretin gösterdiği sefalet manzarasına gelince, Rus istilâsı esnasında Ermeni zulüm ve cinayetlerinden kurtulmak için Diyarbakır üzerinden Halep ve Adana yoluyla Konya'ya ve Erzurum ve Erzincan'dan Sivas'a iltica etmiş olan İslâm muhacirlerin gösterdikleri manzara bundan daha az sefilâne değildi. Fakat o biçareler Müslüman oldukları için hiçbir Alman veya Amerikalı misyoner, onlar için raporlar yazmadı ve onların felâket ve sefaletini edebî bir lisanla anlatmak lüzumunu vicdanında hissetmedi.

Osmanlı hükümetinin Doğu Anadolu vilâyetlerinden bir buçuk milyon kadar Ermeni naklettirmiş olduğu ve bunlardan altı yüz bin kadarının yollarda kısmen öldürülmüş ve kısmen de açlık ve sefaletten ölmüş olduklarını kabul edelim. Fakat Trabzon, Erzurum, Van ve Bitlis vilâyetlerinin Ruslar tarafından istilâsı sırasında oralarda oturan Türklerin acaba ne kadarı Ermeniler tarafından en barbarca cinayetlerle öldürülmüş olduklarını ve ne kadarının hicret esnasında telef olduğunu

bilen var mı? İşte biz haber verelim ki bu yüzden ölen Müslüman ahalinin miktarı muhakkak bir buçuk milyonu geçer. Ermeni katliâmından ve umumi sefaletinde Ermeniler niçin mesul olmuyorlar? Yoksa Türk halkının kıymeti Morgenthans, Mandelstammlar ve emsali politikacılar nazarında olduğu gibi insaniyet âleminde de sinekler derecesinde midir?

Hayır efendiler, hayır. Bu milletin her ikisini de haksız yere itham etmeyiniz; asıl kabahat bunlarda değil, bunları yekdiğerine böyle alçakçasına saldırmaya teşvik eden Moskof siyâsetindedir. Türk'ü öldürmek, onun binlerce senelik mîlî şöhretini mahvederek mirasına konmak isteyen ve esasen kan içmekten başka hiçbir şey düşünmeyen Moskof, Ermeni'yi Türk'e musallat etti. Türk, ölmek için Ermeni'yi öldürmek lâzımdır, fikrine düştü. İşte bundan dolayı şahidi olduğumuz hadise ve facialar meydana geldi. Bir taraftan iddia olunduğu gibi altı yüz bin Ermeni, diğer taraftan bir buçuk milyon Türk ahali yere serildi. Şimdi de utanmak ne olduğunu bilmeyen Moskof siyaseti ve onların Morgenthan gibi ahmak ve budala yarıdakçıları, bütün kabahatı öldürülmek istenilen Türk'e yükletmek için dünya matbuatını yaygaraya boğmaya çalışıyorlar.

Mandelstamm'a Ermenilerin, Van müstesna olmak üzere hiçbir tarafta ihtilâl etmediklerinden bahsediyor. Ben Doğu Anadolu vilâyetlerinde de Kafkas ordumuzun gerilerinde cereyan eden hadiseleri bilmediğimi yukarda söylemişsem de, kendi ordunun mıntikasında cereyan eden hallere tamamen vakıfım.

1915 senesi ortalarında Zeytin'de ve Urfa'da çıkan hadiseler, tamamiyle bir Ermeni silâhlî ihtilâlinden başka bir şey değildi. Musa Baba taraflarındaki ayaklanma da bu ihtilâlî ter-tibatına dahildi. Bence katiyen meydana çıkmış hakikatlerden dir ki, İskenderun körfezinin başlangıcı olan Resülhonzir'den başlayarak Dört Yol, Musa Baba, Halep, Antep, Urfa ve Zeytin taraflarında yapılacak bir Ermeni ihtilâlinin Suriye'yi Anadolu'

dan ayırabilecek bir teşebbüs olacağını pek güzel takdir etmiş olan Fransız ve İngiliz Doğu Akdeniz Orduları kumandanları Çanakkale muharabelerinin en müthiş anlarında Ermenilere verdikleri emirle bu ihtilâli yapmışlardır. Zaten buralarda Ermeniler çoktan beri hazır bulduklarından yalnız işe başlamak için bir emir almaları kâfiydi.

Acaba bu kanaatimin doğru olmadığını ilgili devletlerin alâkalı memurları iddia edebilir mi? Şimdi artık muharebe bitmiş olduğundan hakikate vakıf olan umumî efkâr önünde bu noktaların itiraf edilmesini pek namuslu bir hareket telâkki ederim.

Eğer Mandelstamm bu hadiselerin bir ihtilâl olmadığını ve yalnız, nefis müdafaası maksadıyla teşebbüs edilmiş silâhlı mukavemetlerden ibaret olduğunu iddiada ısrar edecek olursa, haber verelim ki, müttefikleri olan Fransız ve İngiliz zabitlerinden, bu ihtilâlleri tertip ve idare edenler kendisine cidden gülerler.

İSTİKBÂL HAKKINDA DÜŞÜNCELER :

Bugün umumî harp bitmiş ve Osmanlı saltanatının en güzide incileri olan Suriye ve Irak ile Arap ceziresi yazık ki ana vatandan ayrılarak Türkiye, yalnız Türklere ait olan mübarek Anadolu'nun kendi elinde kalabilmesini temin için mücadeleye başlamıştır.

Umumî harp esnasında üç milyonu mütecaviz kurban vermiş olan zavallı Türkiye için yegâne teselliye medar bir şey varsa, asırlık düşmanı olan çarlığın da mahv ve perişan olduğunu görmekten ibarettir. Bugün Kafkasya'da hâdiselerin doğurduğu hükümetler arasında bir de Ermenistan Cumhuriyeti görüyoruz.

Fakat yine görüyoruz ki, Türkiye Ermenileri, başta İstanbul Patriği Zaven Efendi olduğu halde, Türkleri zararlara sokacak entrikalara başvurmaktan vazgeçmiyorlar.

Türkler Eçmiyazin ve Erivan taraflarında bir Ermenistan Cumhuriyeti meydana gelmesine katıyen muhalif değıldirler. Fakat ona mukabil bu cumhuriyetin de Güney Kafkasya muhtelif unsurlarının teşkil ettiği Azerbaycan ve Gürcistan cumhuriyetleri ve Asya'nın asıl sahibi olan Osmanlı İmparatorluğu ile iyi geçinmesini ve malına göz dikmemesini katıyetle talep ederler. Erzurum'u, Bitlis'i, Van'ı, Diyarbakır'ı, Elazığ'ı Ermenilerin artık ebedi olarak unutmalarını hem kendilerinin, hem de Türklerin istirahat ve saadeti namına tavsiye ederim.

Türkiye Ermenilerinin temini mümkün olmayan bu arzulardan vazgeçtiklerini bilfiil ispat ettikleri gün vatandaşları olan Türklerle pek dostâne ve samimi bir hayat geçirmeye başlarlar. İçlerinden mutlaka Ermeni olmak isteyenler için Kafkasya Ermenistan Cumhuriyeti arazisine nakletmek imkânı her zaman vardır.

Fakat Türkiye'de kalmak isteyenlerin bundan sonra kendilerini lekesiz ve hâlis Osmanlı göstermeye çalışmaları ve bu yolda kötü şüpheyi davet edebilecek hareketlerden sakınmaları şarttır. Artık Türk Ermenileri arasında Taşnaksutyonların, Hınçakların vesairenin yeri yoktur. Hatta bu teşkilâtın Kafkasya Ermenistan'ı için de zararlı olacağı kanaatindeyim.

Bugün gerek Güney Kafkasya Cumhuriyeti'nin ve gerek Osmanlı İmparatorluğu'nun yegâne vazifesi yekdiğerine yardım ederek harap olmuş memleketlerinin imarına ve hükümetlerinin düzenlenmesine ve takviyesine çalışmalarından ibarettir. Bu dört hükümete teveccüh eden diğer bir vazife de, Moşkof felâketinin bir daha Kaf Dağı'nın berisini istilâ edemesini temin etmektedir. Bunun için bu dört devlet arasında münhasıran Moskof istilâsına karşı tedâfui bir ittifak vücuda getirilmesi bile onların idare başında bulunanlarının en evvel düşünecekleri şeylerdir.

Benim Ermenilere ne kadar iyi davrandığımı herkesten fazla bugünkü Ermeni Patriği Zaven Efendi bilir. 1915 senesi

aralık ayında İstanbul'a geldiğim zaman bizzat kendisi Perapa-
las otelinde beni ziyarete gelerek Patrikhane'nin resmi bir
takdiriyle bütün Ermeniler namına teşekkür beyan etmişti.
Bugün İstanbul Rum Patriği'nin entrikalarına alet olduğunu
haber aldığım Zaven Efendi'ye, bir Ermeni severi sıfatıyla ihtar
ederim ki, yukarda söylediğim sözleri gayet büyük fikir rahat-
lığıyla tetkik etsin.

O zaman bu noktai nazarımın Ermenilik namına ne büyük
 faydalar temin edebileceğini takdir ederek Rum Patriği elinde,
oyuncak olmaktan belki nefsinı kurtarmış olabilir.

Eğer biz bu dört yakın doğu milleti yukarda bildirdiğimiz
gibi münhasıran Moskoflara karşı tedâfüi bir ittifak yapmaz
ve Kuzey Kafkas Cumhuriyeti'nin de teşekkül ederek bu itifa-
kımıza girmesine yardım etmezsek, senelerden beri hepimizi
boyunduruğu altında yaşatmak isteyen Rusya'nın kahredici
eline düşeceğimize hiç şüphe etmeyelim.

Kim bilir belki bir gün gelir, şimdi İngiliz ve Fransız nüfuzu
altına düşmüş olan zavallı Araplarla Acemler de, bugünkü
efendilerinin elinden kurtulurlar ve bizim bugün teşkil ede-
ceğimiz ittifak heyetine girerler. İşte o zaman yakın şark mil-
letleri kendi mukadderatlarının müstakil hâkimi olarak hür bir
şekilde yaşayabilirler.

Osmanlı, Ermeni, Gürcü, Azerbaycan, Kuzey Kafkasya po-
litikacılarına gösterdiğim bu siyasi gaye, zannediyorum ki
şimdiye kadar fesat ve karışıklık yuvası telakki olunan Yakın
Şark'ı, yirmi seneye varmaz cennetten örnek verecek ve dışarıya
katiyen muhtaç olmayacak derecede mamuriyete götürebile-
cek bir mahiyeti haizdir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük kısmını teşkil eden
Türkler için bu gaye esaslı bir surette mevcuttur. Yalnız ekal-
liyeti teşkil eden Ermenilerin Osmanlı kalmak istedikleri tak-
dirde, yetmiş sene evvelki Osmanlı Ermenileri kadar saf ve
hakiki Osmanlılık hisleri beslediklerini ispat etmeleri kâfidir.

İşte benim kanlı maziyi ebediyen gömerek parlak bir gelecek sağlamak için teklif ettiğim yegâne çare budur. Daha iyisini bulacak olanlarla esaslı görüşmelere girişmeye ben de, benimle aynı fikirde olan milletdaşlarım da hazırız.

1913 senesi başlarında Paris'te yapılan Arap Kongresi üyesinden Beyrutlu bir Müslüman, Fransız Hariciye Nazırı Mr. Pichon'a şöyle söylüyordu :

«— Biz gerçi Arap Kongresi'ni Paris'te yapıyorsak da, maksadımız yalnız Arabistan vilâyetlerinde ıslahat yapılmasını Osmanlı hükümetinden talep etmekten ibarettir. Fransa'nın Suriye'yi işgal veya orasını himayesi altına almasını katiyen arzu etmeyiz».

Mr. Pichon Fransızların Suriye hakkında bir kötü niyet beslemediğine bir misal teşkil etmek üzere bu mükâlemeyi Sefir Mr. Sompard'a o zaman anlatıyordu.

Hemen aynı tarihlerde yani 1913 senesi martının on beşinde Ruslar da Bogos Nubar Paşa'ya aynı sözleri belki de aynı kelimeleri tekrar ediyordu. Paris Rus Sefiri Mr. İzvolski'nin Rusya Hariciye Nazırı Mr. Sazanof'a yazdığı mektup bu iddialarımızı ispat eder. Bu mektubunda sefir diyor ki :

«Bogos Nubar Paşa, Türk Ermenilerinin, istiklâl veya anayasa değişiklikleri meselelerini hiçbir suretle ele almak istemediklerini müteaddit defalar beyan etti. Yegâne gayeleri Berlin Muahdesiyle derpiş edilerek Rusya, İngiltere ve Fransa tarafından hazırlanan ve bugüne kadar ölü hüküm halinde kalan ıslahata kavuşmaktır».

Arap ve Ermeni ıslahatçılarının aynı zamanda ve aynı tarzda mülhem olduklarını gösteren bu rivayetler Türkiye'nin taksimi hakkında o zaman Fransa ile Rusya arasında kararlaştırılmış olan siyaseti pek güzel ispat eder zannederim.

Nihayet 22 Mayıs 1913'te Rusya Hariciye Nezareti Ermeni ıslahatı için ilk adımını atmış, Mr. Sazanof o tarihte Berlin Rus sefirine yazdığı bir telgrafla Ermenistan ıslahatı için Babiâli nezdinde teşebbüslerde bulunmaya razı olmasını Almanya hükümetinden talep ediyordu ki, bu tarih Enez - Midye hattını Bulgar - Türk hududu olmak üzere kabul ederek ilk Mondros Müterakesi'ni imzaya mecbur olduğumuz tarihlere yani Osmanlı hükümetinin kuvvetten düştüğü zamana tesadüf eder.

Aynı tarihlerde İstanbul'da Ermenilerin millî tezahürleri cidden tasavvurun fevkine çıkmıştı. Ermeni harflerinin icat tarihinin bilmem kaçınıcı senesi şenliklerini yapan Ermeniler, pek büyük nümâyişler yapmışlar ve hattâ sokaklarda Ermeni milli renklerini havi konfetiler atmaktan bile çekinmemişlerdi. Biz bunlara Hazreti Eyüp sabrıyle tahammül ediyor ve hoş olmayan bir vakanın çıkmasına mani olacak tedbirler alıyorduk. O sırada ben, İstanbul muhafızı olduğum halde, Ermeniler tarafından davet olunduğum Taksim Bahçesi'ne gitmiş ve Ermeni milletini son derecelerde methedecek surette bir nutuk vermiştim.

Rusya hariciye nazırının teklifi, 1895 senesinde Osmanlı hükümetine teklif edilmiş olan ıslahat projesini esas ittihaz ederek yeni bir ıslahatın projesini tanzim vazifesinin büyük devletlerin İstanbul sefirlerine tevdiinden ibaretti.

İngiltere ve Fransa bu teklifi derhal kabul ettiler. Yalnız Almanya, büyük devletler sefaret memurlarından teşkil edilecek olan komisyona Babiâli tarafından tayin olunacak memurların da girmesini teklif ediyordu. Rusya katiyen buna yanaşmadı ve nihayet asıl Alaköy'de bir tercümanlar komisyonunun kurulmasına Almanya'nın da muvaffakati alındı.

Daha bu komisyon iŖe baŖlamazdan evvel İstanbul Rusya sefarethanesi, BaŖtercüman Mandelstamm'a bir ıslahat projesi hazırlattırmiŖtı. İstikbalde kurulacak olan bir devletin mütemmim icraatından olan geniŖ bir mintıkada sakin olan bir ekalliyet unsurunun haklarının muhafazası namına o devlete böyle bir projenin utanmadan nasıl teklif olunabileceğini takdir etmeyi insaf erbabının vicdanına bırakırım. Fevkalâde ehemmiyeti haiz olması (önem taşıması) itibariyle aynen aŖağıya yazıyorum.

Institut Kurse de Paris

ERZURUM'UN KURTULUŞU

Kâzım KARABEKİR (*)

Erzurum'u kurtarmak için neferlerimden bana kadar bütün kalplerin çırpındığını duyuyordum. Kıtalarımı teftiş ederken yüzlerindeki ızdıraplardan, Erzurumlular kolay kolay seçiliyordu. Bunlarla göz göze geldikçe ben de onlar gibi duygulanıyordum. Bunun sebebi, yalnız onların kumandanı bulunuşumdan veya Erzurum'u kurtarmak vazifem olduğunu düşünüşümden ibaret kalmıyordu. Ben, pek küçük iken Erzurum'un suyunu içmiş, ekmeğini yemiş, havasını koklamıştım. Hattâ işin daha mühimi, yaramazlık neticesi bir havuza düşerek başım da yaralanmış ve bir avuç kanım, Erzurum topraklarına karışmıştı. Bu kadar dolgun tesirlerle ben de, kendimi bir Erzurumlu sanıyorum.

İleri harekâta devam için, üç düşmanla uğraşmak mecburiyetinde idik :

1 — Açlık tehlikesi idi : Açlık herkesin her zaman için ve bilhassa orduların, harpte en büyük düşmanıdır.

2 — Ermenilerdi : Buldukları yerlerde umumî katliâm-
lar yaptıklarından bunlar, düşmandan daha feci bir varlıktı.

3 — Kış mevsimi idi : Şarkın bilhassa Erzurum ve havali-
sinde bu aylarda pek korkunçtu.

(*) 1939'da İstanbul'da basılan **Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu** kitabından (s. 130 - 229). Müellif, 1918'de Erzincan - Erzurum ve Kars'ı kurtarıırken, kurmay albay rütbesiyle I. Kafkas Kolordusu Kumandanı idi. 28 Temmuz 1918'de paşa olmuştur.

Azmimizi ve kudretimizi her türlü düşmanı da haklayacak kadar canlı görüyorum. İçimizden coşan ileri hareket arzularımızı; her türlü tedbirleri de ince ince hesaplayarak, muvaffakiyetle başarmayı bir lâhza hatırımdan çıkarmıyordum.

Her üç düşmana karşı hâkim vaziyetim şöyle idi :

1 — Açlığa karşı : Erzincan'da tahrip ve yağma edilmesine meydan vermeden elde ettiğimiz depolar, bizi açlık düşmanını yenecek vaziyete sokmuştu. İlerilere doğru mevcut iş merkezlerini de, seri darbelerle efile etmek suretiyle kolordumu bütün kuvvet ve kudretiyle Erzurum karşısına ulaştırabilirdim. Hususiyile Yerhan'a kadar menzil vasıtalarının günde 12 ton yem ve yiyecek taşımalarını da kolordu kumandanlarından rica ederek muvâfakatini almıştım.

Gerçi bütün kolordumun gündelik sarfiyatı 31 tondu. Fakat 10. Fırka ordu ihtiyatında olduğundan, 20 ton bana kâfi idi.

2 — Ermenilere karşı : İki fırka ile kolordu kıtalarını Erzurum'u kurtarmaya kâfi görüyordum.

Ermenilerin en büyük mukavemeti Erzurum'un mevkii müstahkeminde yapacaklarını ve yollarda bizi ancak oyalamaya çalışacaklarını kuvvetle tahmin ediyordum. Çünkü karın ve soğğun çokluğu dolayısıyla rastgele dağ başlarını bütün kuvvetleriyle müdafaaya kalkışarak Erzurum'u da tehlikeye düşürmek, Ermenilerin menfaatlerine uygun düşmezdi.

Bundan başka bu kış kıyamette bizim de büyük kuvvetlerle Erzurum karşısına geleceğimizi ümit etmeyeceklerinden, küçük kuvvetlerle müdâfaa edebilecekleri birçok yerlere güvenerek depoları da yakmalarını pek varit görmüyordum. Eğer Ermeniler benim gibi düşünmezler de Erzurum'dan uzak herhangi bir mevkide boy ölçüşmeye kalkışırsa, bu bizim için daha kolay hallolunur bir mesele olacağından bu tarzı çok arzu ederdim.

3 — Kışa gelince : Artık buna karşı idmanlı idik. Bundan başka, kaç yıldır Rusların karşısında mütemadi geri gitmeler ve dağların başlarını müdefaa edeceğiz diye maddî ve manevî donukluk, herkesin canına tak demişti. İleri yürüyüş için artık kışı, en hafif düşman görüyorduk.

Bu güzel hesaplarla hareket hazırlığı yapıyordum. Ordu kumandanımıza (Vehip Paşa'ya) da tasavvurlarımı bildiriyordum.

Hiç hesaba katmadığım, şöyle bir cevap aldım : Sağ ve sol cenahlardaki kolordular henüz hizamızdan pek gerilerde olduğundan, şimdilik bu güzel tasavvurunuzdan vazgeçersiniz. İleri hareket zamanını, ben tayin ederim!

Ben ileri atılmayı yalnız hissimle istemiyordum. Hesap da bunu istiyordu. Elimizdeki erzâkı, durduğumuz yerde yemek bizi bitireceği gibi, Ermeniler de Erzurum halkını bitirecekti Bunun için pek büyük mesuliyetlere katlanarak işi hoşla gidecek emri vâkilerle yürütmekten başka çarem yoktu.

Şimdilik ordu kumandanının Sansa Boğazı garbı diye çizdiği ileri emniyet hattını ben 60 kilometre daha şarka iterek, Kötür Köprüsü'ne kadar sürmüş bulunuyordum. Niyetim Mama-hatun'u bir baskınla elde etmekte. Orada da çok şey bulacağımı ümit ediyordum.

18 şubatta aldığım haberlere göre bazı Ermeni kıtalarının Bican'da toplanarak Sansa Boğazı'na yürüyeceklerini anlayınca, derhal işe vaziyetinin müsaade ettiği bir alayı daha (10 Makineli tüfeği ile birlikte 28. Alay) Halit Bey'in emrine gönderdim. Ve evvelki «Ruslardan kalan erzak depolarını elde etmek vazifesi» ne de ilâve olarak şu emri verdim :

«Müfrezenizle Sansa ve Cebice boğazlarının şark methallerini setredecek ve Kötür Köprüsü'nü - Piris - İncedağ - Mir-zalik Komu hattını keşf ve tarassut ettireceksiniz».

19 şubat sabahı ordu kumandanı Vehib Paşa maiyetiyle birlikte, karargâhı olan Suşehri'ne hareket etti. Kendilerini teşyi ettik. Ermeni mezalimine dair tespit ettiğim vesikaları fotoğrafları ile birlikte takdim ettim (1).

Bugün Samsa müfrezesi kumandan (Deli) Halit Bey'den aldığım haber hiç de hoşuma gitmedi. Raporun hülâsası şu : «Bican ve Kargın işgal olundu. Kötür Köprüsü de bugün işgal olunacaktır. Ermeniler buralardaki ambarları yakarak Mamahatun'a çekilmişlerdir. Dördüncü Kolordu mintikâsından çekilen Ermeni kuvvetlerinin de Mamahatun'a gittikleri haber alındı. Ermeniler ambarları yaktığından ve Dersim milisleri de uğradıkları köyleri çekirge âfetine maruz kalmış bir tarla manzarasına koyduklarından, iaşede müşkilât çekiliyordu...».

Dersim milislerinden başka bir şey de beklemiyordum. Her taraftan aldığım haberlere göre de, buna pek sıkılmadım :

Sırtına bir çuval erzak yüklenen Dersimli, memleketine gidiyordu. Bu beklenen bir şeydi. Fakat en fena havadis, Ermenilerin ambarları yakmaları idi.

Bu vaziyet ilerideki müfrezenin de geriden iaşesini ve bunun da fırka tarafından tanzimini icap ettiriyordu. Bunun için Sansa müfrezesini lâğvettim. Kolordu pişdârı (öncü) olarak 9. Fırka Kumandanı Rüştü Bey'i 20 şubatta Bican'a yola çıkardım. Ve Mamahatun'a bir baskın yaptırarak boşa çıkmış olan erzak bulma ümitlerimi telâfi etmek istedim. Bunun için Rüştü Bey'e verdiğim emirlerin hülâsası şudur:

(1) Erzincan'dan başlayarak Erzurum-Kars ve bütün Şarkta geçtiğim yerlerde Ermenilerin yaptıkları katliamlarını ve yakıp yıktıklarını fotoğraflarla tesbit ve günü gününe vakaları görenlerden tahkik ve tevsik ile hazırladığım bir eser; mütarekede Abdullah Paşa'nın Harbiye Nezareti zamanında, Müsteşar Miralay İsmet (İNÖNÜ) Bey'in delâletiyle Türkçe ve Fransızca neşrolunmuştur.

1 — Kolordu avcı taburu, kudretli cebel taburu, 36. Fırka süvari bölüğü, 28. Alay ve kudretli cebel takımı... Kötür Köprüsü'nü işgal edecektir.

2 — 9. Fırka süvari bölüğü ile bu fırkadan 17. Alay'ın 51. taburu, Kuşmaşat mıntikasından Piris'e yürüyecektir.

Bu iki kuvvet Kötür Köprüsü - İkice arasındaki Karasu geçitlerini setir ve tarassut ve icabında bu hattı müdafaa edecektir.

3 — 180 mevcudundaki Şarkî Dersim müfrezesi Dördüncü Kolordu ile irtibatı muhafaza ve Hobek Dağı şarkındaki Parsnik - Kozviran - Kızılca - Çakırkaya mıntikasını işgal ve Tuzla Deresi geçitlerini tarassut edecek.

4 — 80 milis ve 140 nizâmiye efradı mevcudundaki Halit Bey'in, Garbî Dersim milisleri fırka süvarileriyle de takviye olunarak, müsait bulunursa Mamahatun'u işgal edecektir.

Dersim milisleri hakkında ikinci ordu kumandanlığı vekâletim sırasında defterime kaydettiğim şu rakamlara, hayretle baktım :

919 insan Şarkî Dersim'de besliyorduk, 2567 insan da Garbî Dersim'de besliyorduk. Erzincan hareketine pek zayıf mevcutlu bir nizamiye taburu da beraber olduğu halde, Garbî Dersim'den 735 insan iştirak etti ve Erzincan'a gelince de 250 milis ve 30 nizamiyeye inmişti.

Şimdi ise bu milislerden, elimize 80 kişi kalmıştı :

20 şubat akşamı 9. Fırka karargâhı Surpviran'da, 28. Alay Sansa'da geceledi.

36. Fırka kumandanlığına tayin olunan Miralay Hacı Hamdi Bey Erzincan'a geldiğinden, fırkasına vekâlet eden Cavid Bey, kolordu erkânı harbiye reisliği vazifesine geçti. Reis vekili Avni Bey de, birinci şube müdürlüğü vazifesine naklolundu.

22 şubata kadar müfrezeler vazifelerine devam ettiler : Bugün sabahleyin saat 10 da Halit Bey kendi müfrezesi ve 9. ve 36. Fırka süvari bölükleriyle, Mamahatun'u işgal etti.

9. Fırka karargâhı Bican'a vardı. Dördüncü ve İkinci Kafkas kolordularıyla irtibat için kuvvetli keşif kolları da sevkolundu.

Sansa'da telefon merkezi açtırılarak bir rapor merkezi tesis olundu.

Kolordu telsiz istasyonunu da bugün Refahiye'den Erzincan'a çıkarttım.

9. Fırka'nın 29. Alayı da Erzincan'da 17. Alay ile birleşti.

36. Fırka'nın 107. Alay Kemah'dan Erzincan'a yürüyüşte, buradaki 108'le birleşecek. Bu suretle her iki fırka kısmi küllîleri, Erzincan'da toplanmış oluyorlar.

Kolbaşımız Mamahatun'da, kol nihayeti Refahiye ve Kemah'da olmak üzere 160 kilometrelik bir yürüyüş halindeyiz. Kısmi küllînin bulunduğu Erzincan'dan müdafaa hattımız 80 kilometredir. Fakat bir Ermeni taarruzu vârit olmadığından mahsurlu bir vaziyette değiliz. Bir taraftan da katliâmlardan halkı kurtarmak arzusu, diğer taraftan da işe arzusu, bu vaziyeti almayı zarurî kıldı.

23 Şubat 1334 (1981)'de ordu emriyle, hattı fasıllar şöyle ayrıldı :

I. ve II. Kafkas Kolorduları arasında keşif ve emniyet hattı fasılı :

«Karadivan karyesinden sonra Kâgbeştan'ın tam şimalindeki döne mahallinde Karasu'yu Kat ve Karabıyık cenubuna kadar Karasu'yu takip eyler. Karasu müşterektir».

«I. Kafkas ve IV. Kolordular' arasındaki emniyet ve keşif hattı faslının Bağırpaşa Dağı - Koşan Dağı - Sercilek (Cemal)

Dağı - Beyaz Dağ - Kerkenşeyh cenubunda Tuzla Deresi'ni kat eder. Tuzla vadisi I. Kafkas Kolordusu, dağların hattı bâlâları; IV. Kolordu da dahildir».

23 şubatta 9. Fırka'nın gönderdiği raporun hülâsası :

«Kürürtlü Karyeli Hasan Ağa'nın ifadesine göre, takriben 1000 kadar Ermeni 6 top ile 21 Şubat 1334'de Yeniköy yoluyla şarka geçmişler ve 300 İslâmî şehid etmişler».

«Mamahatun'u Ermeniler kâmilen yakmışlar. Yalnız Mamahatun'da bir miktar konserve ve çay (8 ton et konserve, 3,5 ton erzak, tahkimat malzemesi ve külliyetli miktarda mühimmat ve tahrip malzemesi olduğu, sonradan tesbit olundu) elde edilmiştir».

«Yol haricinde aykırı istikametlerdeki ambarları, ahali yağma etmektedir».

Ermeniler yaksın, ahali yağma etsin! Hiçbir şey bizi artık, yolumuzdan alıkoyamayacaktır : Çünkü ben de geriden menzil ambarlarından bütün vasıtalarımızla nakliyata sürat verdiğim gibi nasıl olsa el değmemiş bir ambar ele geçireceğimden de ümidimi kesmedim.

ERZURUM HAREKÂTINA DEVAM :

24 şubatta, Yeniköy istikametine 50 kişilik bir süvari zâbit keşif kolu ve Aşkale istikametine de 4 mangalılık bir zabit keşif kolu, milîslerle takviye edilerek, gönderildi.

Bugün gelen ordu emir, Trabzon'un 37. Fırka tarafından işgal olduğunu bildiriyor ve kolorduların en ileri cephesini şöyle gösteriyordu :

Van gölü kıyısındaki Ahlat - Pirhas - Ebulbahar - Sulun - Mamahatun - Bayburt - Kalanga Deresi (Tabzon şarkında).

Mamahatun'u emniyette bulundurmak ve aynı zamanda Erzurum istikametine sürülecek keşif kollarımızı himaye etmek üzere, 25 şubatta 9. Fırka kumandanına verdiğim emrin hülâsası şudur :

«Halit Bey müfrezesini bir taburla aaha takviye ederek Mamahatun'un 6 kilometre şarkındaki Çınar - Komu ve şimalindeki Vartik - Pekeric hattını kolordu emniyet hattı olarak tutunuz.

Emrinizdeki pişdar kısmı küllisini teşkil eden kıtalar a Karasu hattında ve Kötür Köprüsü'nde bulunsun».

24 şubatta Üçüncü Ordu Kumandanlığı'ndan. Ermeniler hakkında aşağıdaki malûmât bildirildi :

Taşnak cemiyetinin merkezi umumîsindeki kuyûda göre Ermenilerin çoluk çocukları da dahil olmak üzere, mevcutları ve buldukları yerler şöyledir :

16.000 Horasan, Dilman Rumya havalisinde.

23.000 Van ve civar kazalarda.

1.800 Başkale ve havalisinde.

3.500 Bayazıt'ta.

15.000 Karakillise (Buraya, teklifim üzerine, «Karaköse» ismi verildi) ve havalisinde.

14.000 Hınıs, Tutak ve Muş mıntıkasında.

4.600 Erzurum'da.

77.000 Yekûn, kesirsiz 80.000 demek.

25 şubatta yanlarımdaki kolorduların vaziyeti şöyle idi :

Sağımdaki IV. Kolordu'nun sağ cenah fırkası pişdarı Ahlat'ı işgal etmiş, sol cenahdan sevk edilen müfreme Aşağı Korti havalisindeki Daray'ı işgal etmiş;

Solumdaki Kafkas II. Kolordusu'nun sağ cenh firkasının pişdar alayı Bayburt'u işgal eylemiş, fakat keşif kollarını Maden Hanlarına kadar sürmüş. Merkez firkasının ileri kısımları cenuptan Cevizlik'e akan derenin kaynağındaki Azayan Hanlarında, sol cenh firkası kısmı küllisiyle Trabzon şarkında. Sebükbar kıtalarıyle Of'u işgal emrini almış.

Yani, ordunun dün emrettiği cephe teşekkül etmiş bulunuyor.

25 şubatta benim cephemin vaziyeti ve vukuâtı şöyledir :

Yeniköy istikametine gönderilen 50 kişilik süvari zabıt keşif kolumuz Yeniköy'de, Ermenilerden 200'ü mütecaviz piyade ve 60 süvari ile temas hasıl etmiş. Vuku bulan müsademede bir neferimiz şehit olmuş ve bir hayvan ölmüş. Tuzla vadisindeki keşif kıtalarımız Yavı istikametine yürüyecektir.

9. Fırka kumandanı : «Yeniköyün henüz muhafaza olduğuna göre ambarların bulunması ihtimali vardır» mülâhazasıyle milis, nizamiye piyade ve süvariden mürekkep bir müfrezenin gece sevkiyle Yeniköy'ün baskın suretiyle ihata ve işgaline müsaade istedi.

Bu malûmata çok sevindim. Düşündüğüm her iki ihtimale göre tarzı hareketi, derhal (25 şubat) 9. Fırka kumandanı Rüştü Bey'e yazdım. Hülâsası :

«Yeniköy'deki Ermeniler; Karabıyık ve Aşkale'de bulunan Ermeni kıtalarının emniyet kıtası olmayıp münferit bir kıta ise, baskınla tenkili ve ambarların yakılmasına meydan verilmeden ele geçirilmesi için bu işi behemehal başarabilecek derecede faik bir kuvvet gönderilsin. Eğer başka bir kuvvetin ileri kıtası ise gerideki kuvvetin cins ve miktarının esaslıca keşfi pek mühimdir».

Ambarların Erzurum'a serbestçe nakledilmesi için, dekovilih tahribine gayret edilsin.

Rusların Yeniköy'e kadar dekovil hatları yaptıklarını keşif kollarımız haber vermişti. (Bunun bir sahra şimendüferi olduğunu ve Yeniköy'ün garbindeki Kükürtlü'de açtıkları linyit kömürü ocaklarına doğru yapılmakta bulunduğunu ve bu hattın Sarıkamış'a kadar gittiğini sonradan öğrendik).

26 şubatta kesif kar yağmaya başladı. 9. Fırka kumandanının bugünkü raporundan anladık ki dün Aşkale, bugün de Yeniköy tarafımızdan işgal olunmuştur. Şöyle ki :

«Aşkale'de 60, Pınarkapan'da 40 Ermeni atlısı görülmüş. Kükürtlü istikametine giden milislerle beraber 4 mangalılık zabıt keşif kolumuz civar köyler ahalisi ile birlikte, 25 şubat öğleden sonra Aşkale'de bulunan Ermenileri bastırmış. 6 maktul bırakan Ermeniler Erzurum istikametine kaçmışlar. Aşkale tarafımızdan işgal olunmuş. Bir miktar erzak da ele geçmiş. Aşkale ahali-sinden 35 kişiyi Ermeniler şehit etmişler, mütebakisi kurtarılmış».

«Bugün (26 şubat) Yeniköy'e karşı yapılan keşifte köyden dumanlar çıktığı görülmüş, fırka süvarisi taarruzla burayı işgal etmiş. Ermeniler burada 20 kadar ev yakabilmişler. Bir miktar erzak bırakmışlar. Halit Bey müfrezesi 27 şubatta Yeniköy'e gidecektir».

«Tuzla vadisindeki keşif kıtamız da Yavı üzerine yürüyor-muş».

İaşenin aldığı şekli de şöyle bildiriyor :

«Kıtaların getirdiği demirbaş ve ihtiyat 7 günlük erzak ile, geriden Surperan'a celp olunan, ayın 27. günü akşamına kadar işe kâfidir. Mamahatun'da bulunan kıtaların Surperan'dan erzak celbine imkânı yoktur. 1 marttan itibaren işemizin Sansa'dan temini ve kademe kademe ilerleyen kıtaatın Sansa'dan işelerinin gönderilmesi için bir mekkâri veya develi kolun emrine verilmesini istirham eylerim».

Her gün ileri gidiyorduk : Ermeni kuvvetlerini mi, yoksa erzak ambarlarını mı arıyorduk bilemiyordum? Bildiğim bir şey varsa o da, müthiş katliamların ve yangınların bir düziye burunlarımızı saçıdığı kan ve yangın kokusu idi. Bu teşirler altında ben mühimce erzak ele geçireceğimizi hâlâ ümit edip duruyordum. Bu ümit belki de kanlı göz yaşlarıyla ordumuzdan medet bekleyen, binbir ızdırap içinde kıvranan ve inleyen Erzurum halkının, bana ruhen yaptıkları bir tesirdi :

Geliyoruz Erzurumlular, geliyoruz. Açlığı ve soğuğu düşünenecek halde değiliz. Gündüz olduğu gibi gece uykumuzda dahi, sizin iniltelerinizi duyuyoruz. Birer avuç arpa da bulabilsek, duracak değiliz....

Ordu kumandanının gösterdiği cepheyi 60 kilometre daha şarka geçmiştik. Vehib Paşa şifahen de vaadettiğine rağmen henüz menzil, bize Yerhan'dan erzak vermiyordu. Bundan dolayı ben de pişdar (öncü) grubunun tevzi ambarını Sansa'ya nakledemiyordum.

Erzurum'u kurtarmak için ne ağır şartlar altında bulunduğumuzu anlatmak için, 26 şubat akşamki iâşe vaziyetimizi kaydediyorum.

Hayrete değer cihet, en fena iâşenin Kemah ve Melikşerif gruplarında olması idi. Yemlik bazan eksik veriliyor, bazan da hiç verilmiyordu. Bu münasebetsizlik hareketimizden önce de olurdu.

iâşe edilecek birçok boğazın o mintikalardan ayrılmasına rağmen, menzilin böyle davranmasına hayret ve şikâyet ediyordum. Bundan başka menzilin işi hayli hafiflediğinden, Yerhan'dan bize erzak verilmemesi anlaşılır bir şey değildi. Bunu ve iâşe vaziyetimizi bugün ordu kumandanına bildirdim. Cevap olarak bana : «36. Fırka'nın Kemah'taki kıtalarını Erzincan'a aldırınız» emri geldi.

Sebebi menzil, Kemah'ı iâşe edemiyormuş.

Bugün [26 şubat] ben de ordu kumandanına aynen şu teklifi yaptım :

«Şimdiye kadar cereyan eden ahvale ve istihbarata göre, Ermeni çetelerinin Erzurum'da büyük kıtaatla pek o kadar mukavemet edeceklerini tahmin etmediğinden 36. Fırka'nın geri aksamının Erzincan'da bulundurulmasını temine hasredilecek iase vesaitinin 9. Fırka'nın Erzincan'daki mütebaki aksamının dahi ileri sevkine tahsis ve bu fırka ile daha karib bir anda Erzurum'un işgalini muvafık telâkki etmekte olduğumu arzey-lerim».

Akşam üstü, Vehip Paşa, telefonla benimle görüştü :

— Kâzım Bey, başını aldın, koşturup gidiyorsun; muvaffakiyetlerinizden memmun olmuyor değilim. Fakat sağ ve sol yanlardaki kolorduların hizanıza alamıyorum. Ben cephe hattını çiziyorum, sen 60 kilometre daha ileri fırlıyorsun. Şimdi de yalnız bir fırka ile Erzurum'a atılmayı teklif ediyorsun. Seni bu kolorduya niçin getirdiğimi söylemiştim. Endişelerimi unutma. Erzurum mevkii müstahkemi ve gerilla harbi karşısında kalabileceğini hiç düşünmüyor musun?

— Pek hesaplı hareket ettiğime itimat buyurunuz. Gerilla harbine esasen Ermeniler kendileri imkân bırakmıyorlar. Çünkü yaptıkları cinayetlerin karşılığı olarak, ordumuzun da üzerlerinden bir silindir gibi geçeceğini biliyorlar. Erzurum mevkii müstahkemine gelince esaslı keşiflerle ve bizzat temaslarımla emin olarak taarruz edeceğim. Ermeniler müthiş katliâmlar yapıyorlar. Ve yakıyorlar. Vakit geçirmek, Erzurum'u bir yangın yeri ve bir mezarlık halinde görmeğe sebep olabilir. Eğer mühim ambarlar elde edebilirim derhal 36. Fırka'yı cepheye alacağım.

— Erzurum'a karşı kat'i hareket için emir yazıyorum. Sana Filistin Cephesi'nden havadis vereyim : 21 şubatta İngilizler sol cenahımıza karşı taarruzlarını tekrar etmişler. Her yerde püskürtülemediğinden kıtaatımız evvelce muayyen yeni

mevzilere çekilmiştir Falkenhaym Almanya'ya gidiyor; yerine Leyman Paşa, Yıldırım Ordusu Kumandanı tayin olundu. 2. ve 6. Ordular; Yıldırım Beşinci Ordu namını aldı; Bandırmaya gidecek...

Yaptığın ileri emirvakileri bu sefer de kabul ettim. Erzurum hakkındaki emre intizar edersiniz. Gözlerinizden öperim.

— Teşekkür eder, hürmetlerimi arzederim :

27 şubatta ordudan şu emir geldi :

«Erzurum'da 7000 Ermeni kuvveti tahmin edilmektedir. Erzurum'a karşı harekâtı kat'iyeye icrasına mübaşeret edebilmek için Birinci ve İkinci Kafkas Kolorduları (Otuz yedinci Fırka müstesna) ileri kıtaat ile işgal eyledikleri hattın (Yeni-köy - Aşkale - Of garbında ihzarat yapmakla meşgul olacaklardır. Dördüncü Kolordu ile Birinci Kolordu arasındaki keşif ve emniyet hattı fasılı Kerkenşeyh'den sonra Parmaksız - Ejdertepesi - Karagöl Dağı hattı bâlâsı - Araplar Mezarı (cümlesi, I. Kafkas'a dahil) istikametinde, Birinci ve İkinci Kafkas Kolorduları arasında dahi Karabıyık'tan sonra, Evreni - Ağviran - Gez (cümlesi II. Kafkas'a dahil) Erzurum istikametidir.»

«Birinci Kafkas Kolordusu 36. Fırka'nın gerideki aksamını Erzincan ve civarına celbedecektir.»

«Erzurum'a karşı yapılacak harekâтта On Birinci Kafkas Fırkası'yla beraber ordu ihtiyatını teşkil edecek olan Onuncu Kafkas Fırkası 28. şubat 34'ten itibaren muvakkaten İkinci Kafkas Kolordusu emrine girecektir. Bu fırka işe maksadıyla asgari zamanda Şirvan ve havalisine alınmalıdır.

Erkân-ı harbiyemle birlikte emri okuyup haritamaya işâret edince, hayretlere düştüm. İki mühim mesele karşısında idik :

1 — Bir fırkanın işesini temin ederek Erzurum'a kadar girebilmek için uğraşırken, ordu kumandanı her iki kol-

orduyu da Erzurum karşısında toplamayı düşünüyor ve şimdiden Yeniköy garbında kolordumu hazırlamaklığımı emrediyor.

2 — Erzurum'a taarruz için ana caddeyi tamamiyle ikinci Kafkas Kolordusu'na tahsis ederek benim kolordumu Ermeni - Ağvıran cenubuna yani bu mevsimde geçilmek imkânı olmayan mıntıkaya sürüyor. Erzincan'da bile her taraf en az bir metre kar içinde. Karın, Erzurum'da telgraf tellerine kadar olduğuna şüphemiz yok. Şose boyundan ayrılmak felâkettir. Ordu karargâhının bulunduğu Şuşehri'ndeki ilkbahar mı bu hatayı yaptırıyor; yoksa işe imkânsızlığından dolayı iki kolordunun Yeniköy - Aşkale hattı garbında toplanması imkânsız olduğu bilindiğinden münferid bir halde Erzurum karşısına gide-memekliğim için mi böyle emir veriliyor? Anlayamadım.

Fakat bu halde Erzurum'un hali ne olur acaba?...

Bugün 27 şubat: Kavurma çukuru tarafında Ermeni kuvveti görülmedi. Fakat, Aşkale şarkına geçen kıtamız Ermenilerle müsademe etti. Ermeniler bir top da kullanmışlar. Kaçabilen Türk köylüleri kıtamıza iltica ediyorlar. 9. Fırka kumandanının bugün için tertibatı şudur:

«Halit Bey müfrezesinin ileri kıtaları, Tilki Tepesi - Karabıyık - Yukarı Kâğdarıç hattında bulunarak II. Kafkas Kolordusu'ndan gelecek süvari alayının Aşkale'ye vüruduna ve bizim 28. Alay'ın Yeniköy mıntıkasına yaklaşmasına intizaren Karabıyık şarkına keşif kolları gönderecek. Halit Bey emrine 28. Alay'ın cebel takımı verilecek, Bican'daki kudretli cebel takımı Kargın'a Sansa'daki avcı taburu makineli takımı ve kudretli cebel takımı da Bican'a gelecek».

İleri hat iyi. Fakat keşif faaliyetinin Erzurum mevkii müstahkemine kadar götürülmesini lüzümlü görerek 9. Fırka'ya bugün (27 şubat) şu emri verdim:

«İleri müfrezelere işgal olunan Tilki Tepesi - Karabıyık - Yukarı Kâğdarıç hattının geçilmemesi hakkında verilmiş olan emir, pek musiptir. Bu hattan daha ileri olan harekât Yeniköy ve Aşkale'de bulunan erzak miktarına tabi olacak, 9. Fırka kıtaatının kısmı küllisi ile Yeniköy hattına muvasalatına kadar şimdilik ileri hareket tehir edilecektir. Fakat Erzurum ve civarının esaslı ve etraflıca keşfiyle mahalli mezkûrdaki kuvvetin miktar ve cinsinin ve Ermeni çetelerinin hangi hatta mukavemet edeceklerinin tetkik ettirilmesi».

Bugün II. Kolordu'nun mürettep süvari alayı da Aşkale'ye geldi. Kop Dağlarında kar pek ziyade olduğundan yaya olarak büyük zorluklarla geçebilmişler.

Mamahatun ve Yeniköy'de elimize geçen erzakın, Mamahatun grubunun 30 günlük yiyeceğini ve 120 günlük de etini temin edeceğini memnuniyetle öğrenince, bu erzaka dayanarak ileriye fazla kıt'a göndermek üzere Mamahatun grubuna Surpiran yerine Sansa'dan erzak verilmesini emrettim.

Erzurum'u kurtarmak için ordu kumandanının verdiği emri tekrar tekrar mütalea ederek, yalnız mahzurlu değil, hattâ felâketli bile buldum. Ve kendi mütaleamı bir daha söylememi münasip gördüm.

28 şubatta telefonla Vehip Paşa'ya mütalealarımı etraflıca anlattım. Bana hak verdi ve her ikimizin fikirlerini meczederek yeni bir emir tebliğ edeceğini söyledi.

Kumandanın bu âlicenaplığına teşekkür ettim ve bu fırsattan istifade ile :

«Aşkale'ye gelen 2. Kafkas Kolordusu süvari alayının (2. Bölük) muvakkaten emrime verilerek, Karabıyık hanlarında bulunan 200 piyade, 100 süvari ve iki toptan mürekkep Ermenilere bir baskın yapmağımızı ve bu suretle oradaki ambarları zaptetmeğimizi» de ordu kumandanından rica et-

tim. Buna da muvafakat ettiler. Bu baskın hareketi neticele-ninceye kadar -ikinci bir emirle, iş'arı ahire kadar kaydıyle bu alayı emrime verdiler.

28 şubatta Karabıyık hanlarına bir baskın yapıldı. 1 mart-sabahı Ermeniler kaçtılar. Karabıyık tarafımızdan işgal olundu. Burada 200 ton tahmin edilen erzak elimize geçti. Bu muva-fakat, artık yüzümüzü adamakıllı güldürdü.

9. Fırka karargâhı bugün Mamahatun'dan Yeniköy'e nak-letti.

1 mart günü, Ordu Kumandanı Vehip Paşa'dan mahrem işaretiyle şu emir geldi (Emir ve raporlar şifreli telgrafla yazılmaktadır) :

«1 — Vaziyet-i siyasiye, arazi-i müsteviyenin birden iş-galini icap ettirmektedir.

2 — Alınan haberler halen Erzurum'da mühim bir Er-meni kuvvetinin mevcut olmadığını ve Ermeni teşkilâtının ik-malinden evvel seri ve âni darbe ile Erzurum'u elde etmek mümkün olduğunu göstermektedir. Erzurum mevki-i müstah-keminin hali hazırile müdafaasının kemmiyet ve keyfiyeti hak-kında suvari-i muhtelifle ile daha fazla ve daha esaslı malü-mat alınarak üç gün sonra yaptırılacak teyyare keşifleriyle de alınacak malûmatın itmamına çalışılmakla beraber, en kestir-me ve en sarîh bir kanaat hasıl etmek üzere Erzurum'a kar-şı kâfi kuvvetle bir keşfi taarruzî yaptırmaya karar verdim. Binaenaleyh bu maksadın asgarî bir zamanda tatbik ve icra-sı için birinci ve İkinci Kafkas kolorduları birer piyade alayı ikişer süvari bölüğü, avcı taburlarını ve alaylar nezdindeki iki-şer cebel topundan maada birer cebel takımı, emre âmâde kılacaklardır.

3 — Birinci Kafkas Kolordusu Yeniköy ve cenubu mıntı-kasında, İkinci Kafkas Kolordusu da kendi müfrezesini Aşkale Aşağı Kâğdarcı mıntıkasında toplayacaktır.

4 — Kolordular bu ihzaratın ne kadar zamanda biteceğini ve kıtaatın hangi tarihten itibaren emrolunan mıntıkadan ileriye harekete âmade olabileceğini bana bildirecektir.

5 — Bu emir, Birinci ve İkinci Kafkas kolorduları kumandanlıklarına verilmiştir.»

2 mart sabahı şu emir ilâve olundu :

«İki avcı taburunun birleştirilerek ve bir batarya cebel topçusu ilhak ile Erzurum cenubu istikametinden ihatavî bir surette istihdamının faydalı görüldüğü ve bu halde Ereğli'dağ şimali payelerinden sağ cenahın keşif ve emniyeti maksadıyla saldıracak bölüklerin en muktedir kızakçılarından tereküp etmesi için iki muâllim zabitin kolordu emrine gönderildiği».

Vahip Paşa'nın, benim ahvale pek mutabık olan teklifimi tamamiyle neden kabul etmediklerini anlayamıyordum. İki kolordunun birer kıtasından mürekkep bir kuvvetin sevk ve idaresi pek mahzurlu olacağı gibi II. Kolordu'nun kıtaları, Kop Dağı'nı aşınca kadar ben bütün kolordumu Erzurum karşısına toplayabilirdim. Bundan başka benim kolordumun kıtalarını Yeniköy ve cenubunda toplamak emrolunuyordu.

Kavurmaçukuru - Sakalikesik yolu, vaktiyle (1916'da) Erzurum'un tahliyesinde hayli felâketlere sebep olmuştu. Bu kar yığınları içinde oraya gidecek kıtaların iaşesi de imkânsızdı. İki avcı taburunu ve bir batarya cebel (dağ) topçusunu Erzurum cenubundan göndermek de bu bakımdan doğru olamazdı.

Ben bu mahzurları yazmış ve telefonla da söylemiştim. Artık yalnız şunu yapabiliyordum : Bütün mesuliyeti üzerime alarak ahvalin icabına göre serbestî-i hareketimi muhafaza etmek.

Çünkü, bir felâket halinde maddî, manevî mesuliyet benimdi. Çünkü ben hadisenin başındayım, ordu karargâhı ise ilkbahar havası içinde bulunan ve Erzurum'dan 300 kilometre

harita mesafesi uzak olan Suşehri'ndedir. Ben karlar içinde hareketi idare edeceğim. Ordu karargâhı ise ılık odada harita başında kalacaktır. Bile bile ve göre göre askerimi donduramaz ve açlıktan öldüremezdim.

Zaptettiğimiz Karabıyık ambarları, benim kolordumun Erzurum cephesinde toplanarak orayı bir darbe ile kurtarabilirdi. Bunun için 2 mart sabahı işimi, şu suretle sağlama bağladım :

9. Fırka'nın bütün kuvvetiyle Yeniköy havalisine, 36. Fırka'nın da kâmilen Erzincan'da toplanması, 10.5'lük obüs taburunun da Erzincan'a gelmesi emrini verdim. Bugün sınıf arkadaşım Kadri Bey emrindeki 10. Fırka da, İkinci Kafkas Kolordusu emrine hareket etmiş olduğundan artık kolordum iki firkalı kaldı.

Yaptırdığım arazi istikşafında Mamahatun'dan sonra karın çokluğundan, tekerlekli vasıtalar caddeden dahi hareket edemiyordu. Cadde dışlarında yayalar bile pek güçle hareket edebiliyordu.

Tertibatımı hemen orduya da bildirdim. Vehip Paşa buna çok kızmış; aynı günde (2 mart) telefonla çıkıştı :

— «Bu ne iştir Karabekir? Emniyet hattını Sansa garbı diye gösterdim; sen Karasu'ya sürdün; ben orayı gösterdim, sen Yeniköy'e atlattın. Şimdi de Erzurum'a gidiyorsun. Eline erzak geçtikçe, koşturup duruyorsun. Anlaşıldı: Sana hareket emri vereceğime, işe emri vermeliyim ki istediğim yerde durabilesin. Şimdi bir emir tebliğ ediyorum» dedi ve kesti!

Emir de ardından geldi :

«Kolordunuz kâmilen Erzincan ve garbindan işe oluncaktır. Aşkale ve Karabıyık ambarları, ordu emrindedir».

Şimdi ne yapacaktım? Ben Karabıyık'ta elde ettiğimiz 200 tonluk erzağa güvenerek emirlerimi vermiştim. Eğer or-

dunun bu son emrini yapmak lâzım gelirse bütün kuvvetlerimi Kötür Köprüsü'ne kadar geri çekmek lâzım gelecektir. Hareket emirlerinde ahval muayyen olmadığı için emrivakilerle muvaffakiyetli ilerlemelere, ordu kumandanı da şimdiye kadar itiraz etmemişti. Fakat şu «Erzurum Taarruzu» meselesinde taban tabana zıt fikirlerle işe başladık. Ordunun; seri bir darbe hakkındaki teklifimi kabul etmesine rağmen tertibata dair verdiği emir ve hele bu işe emri, işleri alt-üst ediyordu. Bu emirler muvaffakiyetli hareketimizi felâkete çevirebilirdi. Düşündüm, taşındım, artık iş resmî çerçevesinden çıkmıştı. Manastır'da binbaşılık zamanındaki eski samimî hukukumuzdan istifade etmek aklıma geldi. Vehip Paşa'ya hususî bir cevap yazdım.

Bu cevabın birinci maddesi : «Hürmetle ellerinizden öperim ve ricamın kabulünü dilerim» şeklinde idi. İkinci maddesi de, «son emirle bütün şimdiye kadarki muvaffakiyetli hareketimizin mahvolacağını, Kötür Köprüsü'ne çekilmeliği icap ettiren bu emrin, kıtalarımızın maneviyatını da tamamiyle kıracağını ve Ermenilerin bundan istifade edeceklerini», acıklı bir ifadeyle gösteriyordu.

Vehip Paşa'nın, şifreli telgrafla, ellerinden öpmekle işlerimi yoluna koydum. «İşlerim» diyorum. Çünkü «Erzurum'un kurtuluşu işi» idi bu! Ahvalin icap ettirdiği hareketler dahi tabii benim işimdi.

Hemen bugün (2 mart) gelen ikinci bir emirle : «Mecburiyet halinde yani geriden mevaddı işe celbedilmediği takdirde, ileri ambarlardan istifade edebilirsiniz» müjdesini aldım ki, bu benim için kâfi idi.

Bugün Rize'nin kurtulduğu haberinden, pek sevindik.

3 martta Vehip Paşa telefonla, Erzurum'a karşı iki alayla bir keşfi taarruzî icrası hakkında benim ve 9. Fırka kumandanı Rüştü Bey'in mütalealarımızı sordu. Aynı günde şu cevabı verdim :

«3 Mart 1334 Erzurum'a karşı iki alayla bir keşfi taarruzî icrası hakkında mütalea-i âcizanemle 9. Fırka kumandanının mütaleası emir buyurulmuştu. Ortalık ziyade karlı olup yol haricinde hareket' pek müşkül ve bazı yerlerde imkânsız dahi olduğundan gerek harekât bakımından ve gerekse işe ve cephe ikmali, yaralıların geriye alınması gibi geri hizmetleri bakımından ve gerekse işe bakımından merkezi sikleti şose boyunca tutmak lâzımdır. Bunun için kısmı külliyi (iki alay, iki istihkâm bölüğü, 12 top) Evreni Hanları civarında topladıktan sonra bir alayın şose şimalinden, diğer bir alayın da cenuptan sevkini ve sağ cenahta Haydari (Haritada, Cidari yazıyor) cihetinden 2 tabur, iki makineli takım ve bir cebel takımından ibaret bir müfreze sevketmeyi ve Karasu şimalinden dahi mürettep süvari alayının Erzurum şimalinde Tufanç istikametine sevkini; ve heyeti umumiye bir fırka olduğundan 9. Fırka Kumandanı Miralay Rüştü Bey'in kumandasına vermeyi münasip gördüm».

Rüştü Bey de buna yakın mütaleada bulundu.

CEPHEYE HAREKET :

4 mart sabahı karargâhımın birinci kademesiyle Erzincan'dan cepheye hareket ettim. Harekâtı kendim idare edecektim. Yeni bir zorluk karşısında kalmamak için orduya : «Keşfi taarruzîyi yakından görmek üzere cepheye hareket ediyorum» diye bildirdim.

İşi arzu ettiğim yola koymuştum. Ahvalin icap ettireceği şekli yakından görerek kararımı vereceğimden, pek sevinçli idim. Sabahleyin saat 7,30'da iki faytonla ben ve ekrân-ı harbîyem Pirvan - Küpesi ova yolundan hareket ettik. Yol berbat, köprü yok. Süleymanlı'ya kadar bataklıklar ve karlar içinde çok sıkıntı çektik. Çok yerde indik ve arabaları bataklıktan kurtarmak için hayli uğraştık. Bizden sonra hareket eden ka-

rargâhın atlı kısmı, bineklerimizle beraber âdeta yürüyüşle şoseyi takip ederek hizamızdan geçiyorlardı.

Aramızda 1000 metreden fazla mesafe vardı. Köyde kimse bulunmadığından faytonlarımızın çamurdan çıkarılmasına yardımcı da bulamayınca, atlı kafileye doğru koşmaya ve onlara seslenmeye başladık. Soğuktan başlarını sıkıca saran zabıt ve neferler bizi görmüyorlar ve sesimizi işitmiyorlardı. Rovelverlerimizi çıkararak o tarafa ateş etmeye başladık. Bir kamız mendil de salladı. Kıyafetimizin kışlık hali, hızlı koşmamıza engel oluyordu. Aksiliğe bakın ki atlı kafile, süratliye de kalktı. Artık hizamızı geçtiklerinden onları geri baktırmak için keramet lâzımdı! Şoseye gidip daha erken gelecek olan ağırlıkları beklemek, yahut geri dönüp faytonları çamurdan çıkarmaya uğraşmaktan başka çaremiz kalmıyordu ki, ikisi de soğukta hoşça gider işlerden değildi. İşin daha fenası; bu vaziyette atlı kafile başını alıp konak yeri tayin ettiğim Sansa'ya giderse biz muhafızsız, karargâhsız ortada kalacaktık. Ufak fotoğraf makinelerini andıran telsiz cihazlarının tam tatbik safhası idi. Telsiz çingirak bile, ne kadar faydalı bir âlet olacak.

Vaktiyle okuduğum Kâmil Flamaryon'un **Les Inconmuis** : **Meçhuler** başlıklı eserinin sonundaki tahayyüller gibi «insandan insana fikir geçirmek» hüneri herkes için tatbik sahasına geçmiş bir devirde olsaydık, bu gibi sıkıntılar belki eğlenceli birer oyun olurdu. Bugün içine düştüğümüz kötü vaziyet, erkânî harbiyemi artık maneviyattan imdat istemeye kadar götürdü. İş artık duaya kaldı! Çünkü muharebe yürüyüşünde karargâhı bu hale sokan erkânî harplerim, maddi çaresizlik karşısında çok mahçup bir halde kalmışlardı. İşin vahim bir ciheti de olabilirdi: Bir Ermeni çetesiyle karşılaşmak! Gerçi kıtalarımız çok ileride idi. Fakat bu işlerde pek maharetli olan Ermenilerden böyle bir hareket beklenebileceği gibi, bizi yalnız bulunca Dersim milislerinin de tehlikeli olabileceğini hesaba katmak mecburiyetinde idik. Dedim ki:

— «Arkadaşlar, kendinizi meyûsiyete kaptırmayın. Son bir çare aklıma geldi : Haritalarımızı ağzı geniş boru gibi bükelim ve hep bir ağızdan «Duur!» diye uzatarak bağıralım. Şose de kavis yapıyor. Atlılar bize doğru bükülecekler, belki sesimizi işittirebiliriz».

Bir ağızdan ve uzatarak avazımız çıktığı kadar «Duuur!» diye kâğıt boruların içinden haykırışımız, tam şosenin büküm yerinde kafileden bir neferi bize doğru baktırdı. Hemen haritalarımızı sallamaya başladık. Kafile durdu ve artık hepsi bizi gördü. Biz bir muharebe kazanmış kadar sevindik. Atlı karargâhımız dört nala yanımıza geldi. Yanıbaşlarındaki bu kadar insanı göremeyecek kadar gaflet içinde giden zabıtları biraz haşladım.

Biz gûya bugün katedeceğimiz 60 kilometreden fazla olan bir mesafeyi kısmen faytonla geçerek, az yorulacaktık. Kısa yoldan gitmekle de gûya atlı kafile arkadan bize yetişecekti. Başımıza gelen bu hadise bizi bilâkis çok yordu. Koşum atları takatsız kalan faytonlarımızı da, yardımla bataklıktan çıkardık. Biz de artık atlarımıza binerek şoseye çıktık. Karlar, yürüyüşün çokluğundan tamamiyle erimişti. Biz süratliye kalktık. Fakat fayton atları bitkin ve çamurlu bir haldelerdi. Onları kendi hallerine bıraktık.

Surpiran'da öğle yemeğini yedik. Buradan sonra Sansa Boğazı'nın hiç de Erzincan ovasına benzemeyen yakıcı bir soğuğuyla karşılaştık. Fırat boyunca giden şose bazı yerlerde hemen ırmağın kenarına yaklaşıyordu. Yol boyunca Ermeni kıtalarının yaktıkları veya bıraktıkları eserler görülüyordu. Birçok araba - kamyon - tabii içlerinde birşey kalmamış bir halde yol kenarlarına çekilmiş, bırakılmıştı. Sansa Boğazı'nın içine gömüldükçe, ne korkunç bir yer olduğu anlaşılıyordu. Erkân-ı Harbiye Reisim Cavit ve pek metin ve neşeli Erkân-ı Harbim Avni (sonraları birçok harekâta erkânı harbiye reisliği va-

zifesini gördü) ve diğer arkadaşlarımla çoğu, Rus ordularının karşısında bu boğazdan çekilen kıtalarımızın neler çektiklerini anlattılar.

Sağımızda Dersim, solumuzda (şimâlde) Mürit Dağları göklere yükselerek, boğazı loş bir hale koymuşlardı. Dersim ciheti pek sarptı. Her yerinde göze görünmez pusular kurmaya müsait binlerce kırışıklıklar vardı. Yol boyunca tek tük Ermeni ölüleri görülüyordu. Nihayet Ermenilerin bize terk etmek mecburiyetinde kaldıkları Rusların mükemmel 4 sahra ve 2 cebel topunu da götürdük. Bunların Erzincan'a nakli emrini vermiştim. Bu topların nazlı gidişleri bize büyük sevinç verdi.

Sansa'ya gelmeden akşam bastırdı. Soğuk da gittikçe şiddetini arttırdı. Üzengilerimizle, içi kürklü ayak örtecekler olduğu ve ayaklarımızda da kuvvetli çorap ve çizmeler bulunduğu halde arasına yaya yürümek mecburiyetini duyacak kadar, ayaklarımız üşüyordu. Herkes artık tek bir cümle söyleyebiliyordu : «Ömrümde böyle soğuk görmedim!..» ve hemen de ağızını burnunu örtüyordu.

Karanlıkta Sansa'ya vardık. Bize hazırlanan iki göz (ufacık odalı) bir eve girdik. Bol ateşin etrafına toplanmadan önce, kulak ve burunlarımızın donup donmadığını muayene ve neticeye hamd ve şükrettikten sonra soyunup dökünmeye başladık. Fakat üstümüz açıktı. Yıldızlar görülüyordu. Damın direklerini çoktan alıp harçetmişler imiş. Bugünkü zahmetlere kıyas edilirse, bu dört duvar içinde barınmak hoş bir şeydi : Üstümüz açık da olsa ateş başında güle konuşa, cepheden gelen raporları, ordudan gelen emirleri okuyacak; icaplarını yapacaktık. Tabii hazır bulunan sıcak çaylarımızı da içecek ve karnımızı da doyuracaktık. Sonra iş yatmaya gelecekti. Bu biraz tatsız bir iş ise de, ona da katlanacaktık. Çünkü eşyamız gelmemişti.

Yollarda rastladığımız kimselerden anladık ki, bu yıl kar her yıla nisbetle boğazda pek fazla imiş. Bunu Erzincanlılar

da, Refahiyeliler de velhasıl herkes söylüyordu. Dereceyi —30'la —35 arasında tahmin ediyorduk. Böyle bir geceyi damsız bir yerde geçirmek, ömürdü. Fakat bütün ordumuzun bu gibi ızdıraplar karşısında olduğu ve önümüzde bizi bekleyen zaferler ve şerefli işler bulunduğunu düşününce, bu damsız oda pek lüks bir salon gibi geliyordu. Vazife haricinde, karargâhımda samimiyeti hâkim kılmak âdetim olduğundan, çaylarımızı gülüşerek içtik. Yemekte, Erzincan ganimetlerinden konserveler yiyecektik. Erzincan'da tatmadığımız et konserveleri hakkında, çoğumuzda iyi bir fikir yoktu. Gerçi etler sığır, dana nevindendi. Fakat taze ete alışmamış olanlar için et konservesi yemek ve hele bu kadar yorgunluk üzerine çekilir şey değildi. Güzel yemeklerimiz ağırlıklarımızla birlikte idi. Bunun ne zaman geleceği de belli değildi. Dedim ki :

— İsteyen, konserveleri yer ve ateşin etrafında büzülür, yere yatar. İsteyen de ağırlıkları bekler. Ben birinci gruba giriyorum.

İkinciye giren, görülmedi. Konserveleri açtık, ateşle kaynattık. O kadar lezzetli bir et çıktı ki, bundan Erzincan'da yemediğimize acıdık. Yalnız balığı beceremedik. Rusların binlerce fıçı balık stoklarına göre elbette bunun da yenebilecek bir hazırlama tarzı olacaktı. Bunu Erzurum'da yakalayacağımız Ruslardan öğrenebilirdik. (İleri hareketlerimizde pek çok miktarda et ve balık konserveleri elimize geçti. Balığı nasıl yiyeceğimizi de öğrendik. Diğer kitabımda Tebriz'den bahsedilirken, Rusların pek büyük et konserve müesseseleri bulunduğu da gösterilmiştir).

Gelen rapor ve emirlerden bahsetmeden önce, bu geceyi nasıl geçirdiğimizi de kısaca kaydedeyim : Karargâh zabıtimiz, beraberinde getirdiği seyyar karyolasını bana terketti. Bütün arkadaşlar yere uzanıp yattılar. Bu hayata iştirakime ittifakla karşı durduklarından, bu gece yerde yatmak şerefinden yalnız ben mahrum kaldım. Fakat gece yarısı eşyamız

geldi. Herkes yorulan ve uyuşan omuz ve kalçasını uğuşturarak, seyyar karyolasına geçti.

Ordudan gelen emirde, Erzurum'a karşı yapılacak harekette fikrim kabul olunmayarak hâlâ : «Merkez sikletin sağ cemahta dağlık kısmında bulunması münasip olur» deniliyordu. Artık buna bir cevap veremezdim. Cepheye gidiyordum. Arazi ve Ermeni kuvvetlerini ve hususiyle karın vaziyetini görerek icap eden kararı verecektim. Cepheden gelen rapordan da şu malûmâtı aldık :

«3 martta, Tepeköy - Pulur - Ilıca - Karaz hattında Ermenilerle temas nasıl olmuş. Yani Erzurum şehrinin 10 - 15 kilometre mesafesindeki bu köylerde Ermenilerle karşılaştık».

«4 mart (bugün) Ermenilerin öğleden sonra saat 1'de Titkir'e gitmekte olan süvarilerimize, topçularıyla 8 mermi atıkları görülmüş».

Ruslarla dün, Brest - Litovsk'da sulhun imzalandığını da «Dahiliye Nazırı namına Cemal» imzalı bir tamimden öğrendik. Rasathane gibi damı delik olan şu Sansa hanında bu tatlı havadisi öğrenmek, bize daha zevkli geldi.

Günün büyük yorgunluğu ile mükemmel bir uyku çekmiştik. Sabahleyin etrafı görmek üzere kâşanemizin kapısı önüne çıktık. Dağlara ve boğazın vaziyetine baktım. Ermenilerin pek az insan zayıfatı verdirerek kaçırılmış olmasına acıdım : «Eğer şarkî Dersim milisleri iyi idare edilseydi, bu Sansa Boğazı Erzincan'dan çekilen Ermeni kıtalarına mezar olurdu» diye müfrezesini bırakıp, kıdem davasını halle gelen kumandana tekrar içerlerdim.

5 mart sabahı saat 8'de, Sansa'dan hareket ettik. Fakat yaya olarak. Çünkü hava o kadar soğuk ki ata binsek, donarız gibi geldi. Bir taraftan da kar yağmaya başladı. Yol dışında kar kalınlığı bir metreden fazla. Yolun üstü bile o kadar çignendiği halde yine yürüyüşü zorlaştıracak derecede karlanı-

veriyor. Soğuk dünkünden fazla. Boğazın şark mahrecine yaklaştıkça da şiddetini artırıyor. Ara sıra ata binmeye de mecbur kalıyoruz. Çünkü ağırlığımız ve yolun fazla karı insanı çabuk yoruyor. Kulaklarımız, ağızımız, burnumuz sıkıca sarılı. Kimsenin kimseye tek söz söylemeye mecali yok. Yüzümüzün havayla temas eden ufak kısımları, sanki ustura darbeleriyle kesiliyor gibi oluyor. Kar gözlüklerimiz, nefesimizden sık sık buğulanıyor.

Bütün kış o kadar karlı dağlar ve yaylalar aştığımız halde, ben bugünkü gibi soğuk görmedim. Yakıcı soğuk bilirdim. Bugün de, kesici soğuk gördüm. Bazı genç zabıtlarımın kulakları soğuktan patladı. Sırtımızda koyun postundan kürk olmasa boğazı yaya geçmek hayırlı olacak. Ayak parmaklarımızın donmasından korktuğumuz için, arasıra yaya yürüyorduk. Kırım Harbi'nde babam, ayağının birkaç parmağını dondurmuştu. Küçükken, arasıra nasıl olduğunu anlatır ve gösterirdi. Bu korku mu bende iz bırakmış, yoksa Manastır'da takiplerde bazı donma hadiselerini gözümle görüşümün tesiri mi dimağım da yer yapmış, nedir? Ayak parmaklarım çok üşüdü mü, donma başlangıcı zanniyle, hemen attan iner yaya yürürdüm.

Bugün dört saat süren boğaz yolculuğu cana değdi. Boğazdan çıkar çıkmaz ve hele Bican köyüne gelince, yüzümüze çarpan havanın ılık olduğunu görünce, hepimiz hayrete düştük. Bazıları bunu donma alâmeti sanarak endişeye bile düştü. Fakat havanın hakiki halinin bu olduğunu anlayınca birbirimize : «Geçmiş olsun» dedik ve Bican'da neşeli bir öğle yemeği yedik. Bu köye neden Bican demişler diye sordum, hemen herkes bildi : Boğazdan çıkanlar, buraya cansız geldiğinden olacak!

Yemeği Dokuzuncu Fırka'nın sıhhiye kademesi nezdinde yedikten sonra, Rusların bıraktıkları birçok parka ve çadır-ları gözden geçirdik.

Öğleden sonra 2'de atlarımıza bindik ve şoseyi takiben süratli yürüyüşle Kötür Köprüsü'ne geldik. Kârgir ayaklı köprü, güzel tamir olunmuş. Bunun biraz cenubunda başka bir ahşap köprü daha var. Bu köprünün her iki tarafında Rusların zeminlikleri duruyor. Burası güzel bir ova. Bahar ve yazda pek şirin olacak. Sansa Boğazı'nın dondurucu ve kesici soğuktan kurtulduktan sonra, bu düzlüğün karlı hali de insana lâtif görünüyor.

Tuzla Deresi Boğazı'na giderken akşam oldu. Kar basıla basıla yol merdiven haline gelmiş. Hayvanlar için çok tehlikeli. Araba işlemek imkânı yok. Yürüyüşümüz pek yavaş oluyor. Ancak saat 8'de Mamahatun'a varabildik. 17. Alay da burada. Yarın Hacıbayram Komu'na gidecek.

Yollar, hafif arabaların bile geçmesine müsait olmadığından, obüs ve sahra taburlarının şimdilik Erzincan'dan ileri alınmayacağını orduya bildirdim. Muvafık görüldü.

Bugünkü cephe vukuatı şu idi :

«Ermeniler bugün 5 martta, Sakalikesik (Erzurum'un 17 kilometre kadar cenubugarbisinde) köyünü işgal ettiler. Buradaki müsademede Ermenilerden 10 maktül var ve bir Rus zabitiyle bir Ermeni esir alındı. Rus zabiti, Erzurum'da 1. ve 4. Ermeni alaylarının bulunduğu ve ayrıca Fem, Erzincan ve Bayburt'tan kaçan 1000 kişilik bir kuvvetin de buraya geldiğini söylüyormuş».

6 martta Mamahatun'da kaldık. Buradaki Rusların istihkâm parkında 25.000 kadar kazma, kürek, küskü var. Dikenli tel, telgraf teli vesair muvasala malzemesi dolu. Ambarlarda külliyetli et konservesi de ele geçmiş bulunuyor. Ermeniler cephaneliği yakmışlarsa da, bunun da bir kısmı kurtulmuş. Telsiz telgraf istasyonunu kâmilten tahrip etmişler.

Burada Ermenilerin tüyler ürpertecek bir cinayetleri karşısında da, çok ıztıraplar duyduk. 8 metre kadar kutrunda bir

çukur açmışlar. İçi, çoluk, çocuk her yaştan ve her cinsten Türk ölüleriyle dolu. Vurmuşlar, süngülemişler ve soymuşlar; bu çukura doldurmuşlar. Mamahatun'dan yalnız bir ev halkı dağlara kaçıp kurtulabilmiş. Bu manzara karşısında duyduğum acıyı, şimdiye kadar gördüğüm en kanlı muharebe manzaralarında, gerek Çanakkale'de ve gerekse Irak cepesi'nde bile tatmamıştım. Zaten yürümek, koşmak ve biçare vatandaşlarımızı canavarlar elinden kurtarmak için büyük azmim vardı. Bu manzara karşısında dimağım, kalbim büsbütün ateşlendi. Elimdeki kuvvetle, bir an evvel Erzurum'da ilk intikamı almak, sonra da Kars'a, Gümrü'ye, Ermenistan'ın yüreğine saplanmak için her şeyi gözüme aldım. Olanca süratimle kolordumu koşturacağım. Varsın ordu kumandanlığının cepheyi tahdid eden hatları da, kolordumun cephesine takılarak ileriye sürüklensin!

Bu feci manzarayı, orduya da tasvir ettim. Fakat bunu, burada çukurun başında görmedikçe, tesirinden az çok bir şeyler kaybedeceği tabii idi. Ermeni komitacıları, yıllardan beri zehirlenen fikirleriyle dalâletten hâlâ kurtulamıyorlardı. Mamahatun'da açtıkları ve içini masumların kahlarıyla ve cesetleriyle doldurdukları bu «şehitler çukuru», Ermeni mevcudiyeti için pek tehlikeli bir hatıra idi. Bunu gören neferlerimiz, zabıtlarımız, kumandanlarımız yumruklarını sıkıyor ve «İntikam» diye haykırıp cepheye koşuyordu. Bilmem Ermeniler neye güveniyorlardı? Rus ordusu içinde yetişen kumanda ve erkânı-harbiye heyetlerine mi? Müstakil Ermeni cüzütamlarının mevcudiyetine mi? Erzurum Kalesi'ne mi, Kars Kalesi'ne mi? Daha gerilerde Gümrü Kalesi'ne mi? Fakat onlar, ruhlarımızı isyan ettirmişler; dimağımızı, kalbimizi ateşlemişlerdi. Hiçbir kuvvet hiçbir kale sıkılan yumruklarımızın darbesi altında uzun zaman dayanamayacaktı. Ermeni çeteleri, Ermeni ordusunun değil, Ermeni milletin bile mevcudiyetine suikast etmiş oluyorlardı. Bu hakikatı ilk fırsatta, Erzurum'daki Ermeni rüesasına yaz-

mayı da düşündüm. Katliâmların ve sonra da mukabil intikamların önüne durmak için, belki bir tesiri olurdu.

Bugünkü cephe vukuâtı, faaliyetini arttırmıştı :

«6 martta Ermeniler, Karasu'yun şimalinde Titkir'deki II. Kafkas Kolordusu'nun emrime verilmiş olan mürettep süvari alayına, birkaç topçu ateşi yaptıktan sonra, süvarimizi oradan çekilmeye mecbur etmişler ve bu köyü işgal etmişlerdir».

«Ayrıca 200 piyade, 60 süvari, 2 makineli tüfek ve iki top-tan mükrek bir Ermeni kuvveti şose boyunca, Evreni - Tev-rüzcük karakol hattımıza taarruz etmişse de, tardolunmuştur».

«Daha cenupta Sakalikesik'teki Ermeniler, milislerimiz ta-rafından tardolunarak orası işgal olunduysa da, Ermeniler takviye kuvveti olarak Sakalikesik ve cenubundaki Kümbet'i işgal ettiler».

7 mart sabahleyin 8,30'da Mamahatun'dan hareketle öğ-leden sonra 4,30'da Yeniköy'e geldik ve buradaki 9. Fırka ka-rargâhına mülâki olduk. Ruslar şose güzergâhını mükemmel açmışlar. Her yerde taş yığınları ve taş kıracak makineler ve motörlü - motörsüz makineler, silindirler dolu. Ayrıca sahra şimendiferi güzergâhı da açmışlar. Köprüleri bitmiş, Yeniköy'e yakın istasyon da yapılmış. Rusların Erzincan'da ve buralar-da gördüğüm hazırlıkları, ne müthiş bir Anadolu istilâsına ha-zırlanmış olduklarını gösteriyordu.

Bugün (7 mart) de, cephe vukuatı daha faaliyetli idi :

«Titkir'deki Ermeniler tardolundu».

«300 kişilik bir Ermeni kuvveti bir makineli tüfikle Hayda-ri'ye taarruz ve burasını işgal ettiyse de, 84. tabur gelince, Er-menileri tardetti». (Bu tabur numaraları ilk zamanların alay numaraları, alay numaraları da yine o zamanın fırka numaraları olup; mevcutlar eriyip fırka alay, alaylar da tabur ha-lini aldığı halde numaraları aynen bırakılmıştır).

«Bugünkü tarassulara göre, Erçik - Salasor - Karaz hattında ve İlica'nın hemen garbındaki sırtta tahkimat yaptıkları ve 100, 200, 400 mevcudundaki bazı kıtaların harekâtı görüldü. Suret-i umûmiyede Karasu'yun şimalinde, Erçik - Karaz hattında 800 - 1000, Karasu'yun cenubunda İlica ve garbinde de 800 kadar kuvvet tahmin olundu. Her iki grubun birkaç makineli tüfek ve cebel topları da var».

Sakalikesik ve Tekkederesi'nde de 400 kadar Ermeni kuvveti var ki, ceman kıtalarımızda temasta en az 2500 kadar demektir.

Tel örgüleri gerilerinde ve Erzurum şehri içinde, ne olup olmadığı henüz meçhulümüzdü. Bunun için önce temasta bulunduğumuz Ermeni kuvvetlerine bir darbe vurulmasını, sonra Erzurum mevki-i müstahkemine karşı icraata kalkışmayı muvafık gördüm; ve 9. Fırka Kumandanı Rüştü Bey'e, buna göre emir verdim. Emrimin 2. ve 3. maddeleri mülâhaza ve kararımı gösterdiğinden, aynen yazıyorum :

«2 — 10 Mart 1334 sabahı Tekkederesi - Süngeric - Pulur - İlica - Karaz hattından Erzurum'a karşı yapılacak keşfi taarruzî, mezkûr hattındaki Ermeni şâkilerine, fecirle beraber baskın yapılarak başlanacaktır. Bunun için iştirak ettirilmesi emri verilmiş olan kıtaat, 8 kilometre bu hatta yaklaştırılacak; 9 mart günü istirahat ve keşif ile işgal ettirilecektir».

«3 — Karaz'da 400 neferlik Ermeni eşkiyası görüldüğüne nazaran, bu şâkilerin, İlica'ya baskın yapacak kıtaatımızın yanına bir tesir icra edememeleri zımnında tenkilleri için, o cihete gönderilecek süvariden maada, Ebülhindi - Karaz istikametinde bir piyade kuvvetinin de tahrikini lüzumlu görmekteyim. 2. avcı taburu, yedi gündür mütemadiyen yürüyüş yaparak ancak 7 Mart 334 akşamı Aşkale'ye muvasalat etmiş olduğundan, bu taburun 10 Mart 334 günü Erzurum cenubun-

dan harekâta iştirakine imkân göremiyorum. Binaenaleyh İliça'da çetelerin mukavemeti görüldüğü taktirde bu çetelere, yandan Piyade ve Topçusuyla tesir yapması; ve İliça'da mukavemet görülmediği takdirde düşman hattı aslîsinin Karasu şimalindeki aksamına karşı taarruz etmek ve muvaffak olur da siperlere girilirse, siperler boyunca cenuba doğru taarruzla hattı asli mukavemette devam ederse çetelerin mukavemetini sarsmak vazifesiyle 2. avcı taburunun da makineli bölüğü ve cebel takımıyla beraber Karasu şimalinde istihdamı ve buna nazaran ileri yavaşştırılması muktezidir. 2. Avcı taburuna mukabil halen Haydari'de bulunan 84. tabur, Deli Halit Bey emrine verilsin».

Dersimliler eğer Erzurum'la Hasankale'nin irtibatını keserlerse, büyük mükâfat vereceğimi de yazdım (Bunu yapamadılar).

Fırkaya verdiğim emri, ordu kumandanına da bildirdim.

Kavurmaçukuru'nda yakalanan bir Ermeni çocuğu, Yeni köy'de karargâhıma getirildi. On üç yaşlarındaki bu çocuğun bizden malûmat almak üzere Erzurum'dan gönderildiğini anladım. Muharebede izci teşkilâtının bu kabil yardımlar yaptıkları, her memlekette vâkidir. Bu çocuktan ben de bizim ordumuzun menfaatine istifadeyi düşündüm. Bunun için kendisine iyi yemek yedirdim. Ve iyi muamele ettirdim. Birçok asker, top, makineli tüfek de gösterdim. Sonra da kendisine şunu söyledim :

«Cesur çocuk! Sana, senden istediklerinden fazla malûmat vererek Erzurum'a göndereceğim. Bu mektubu koynuna koy. Bunu Erzurum'daki en büyük rütbeli Ermeni kumandanına ver ve de ki : Kâzım Karabekir adındaki bir kumandan bunu sana gönderdi. İki kolordu ile birkaç gün sonra Türkler Erzurum'a taarruz edecekler. Türklerin taarruzundan önce Erzurum'dan çekilsen iyi olur».

Çocuğa bu sözleri, birkaç kere tekrar ettirdim. Eline verdiğim mektubun muhteviyatı, aynen şudur (2) :

7/3/1334

ERZURUM'DAKİ ERMENİ RÜESASINA

Rusya Cumhuriyeti'yle sulh aktedildi. Ruslar bu sulh muahedenemesi mucibince, 93 Seferi'nde ellerine geçen arazimiz dahil olmak üzere, teknil memâlikimizi tahliyeye taahhüt ettiler ve asker aksamını tamamen tahliye ederek çekildiler. Diğer cihatten birçok kıtaatımız Batum'a çıkmaktadır. Bunlar, Kars'a doğru yürüyecektir. Biz Rusların esirlerini, Ruslar da bizim üseramızı iadeye başladık. İlk kafilci üserayı birbirimize verdik. Rusların tahliye ettiği araziyi teslim almak üzere, kolordularımız Erzurum civarında toplandı. Bu hareketimiz esnasında karşımıza çıkacak her silâhli pek tabii olarak âsi telâkki edilecek ve hakkında kanunun emrettiği en ağır ceza tatbik edilecektir.

Erzurum'da, medeniyet ve insaniyete külliye muhalif olan harekâtı icradan vazgeçerek, nihayet 9 Mart 334 akşamına kadar Erzurum'u, sonra da teknil arazimizi terk ile, Kafkasya dahiline çekilmenizi ihtar ediyorum. Bu ihtarıma tevfiikan hareket etmediğiniz takdirde, dökülecek kanların pek ağır olacak olan mesuliyeti tamamiyle size raci olacaktır.

**Kolordular Kumandanı
Kâzım Karabekir**

Zayıf olan düşmana bu kabil mektupların ezici tesirler yaptığını, askerî tarihte birçok misalleriyle bildiğim gibi, Edirne'de Bulgarların, kale kumandanı Şükrü Paşa'ya gönderdikleri mektupların tesirine de bizzat şahit olmuşum : Mütareke

(2) Erzurum'da esir ettiğimiz II. Erzurum Kale Topçu Alayı'nın «Harp Ceridesi» nde, bu mektubumdan bahsedilmiştir. Aşağıda göreceğiz.

komisyonu reisi sıfatıyla bana verdikleri mektubu açarak okumuş ve altına da sert bir cevap yazarak geri vermiştim. Fakat sonra başka vasıta ile daha başka meâlde maneviyat kırıcı mektup göndermek fırsatını bulmuşlar. Kırcalı müfrezesi kumandanı Yaver Paşa'ya da böyle bir mektupla tesir yapmış olduklarını, arkadaşlardan dinlemiştim.

İşte şimdi ben de bu ruhî silâhı kullanıyordum. Ermeni çocuğunu bir ata bindirterek, şose boyunca birçok kıtaatlarımızın içinden geçirterek müeffehen Erzurum'a gönderdim. Yollarda bazı kıtalarla temasta bulunmasını ve çocuğa işittirecek şekilde: «Birinci ve İkinci Kafkas Kolordularının Erzurum'a taarruz edeceği» hakkında birtakım konuşmalar yapılmasını da temin ettim.

8 martta ordudan gelen cevapta, şöylece ilk emir tekit olunuyordu :

«Yapılacak keşfi taarruzî için ordudan verilen emir, istihali matlûp olan malûmatın esas ve ruhuna ait olduğundan tebdile lüzüm görülmediği, süvari alayının Karasu şimalinden piyade, topçu ve makineli tüfeklerin emirde tasrih olduğu veçhile, Ilıca - Erzurum şosesinin cenubundan hareket etmeleri...».

Karasu'nun şimal mıntıkasına hâkim olan Ermenilerin vaziyetine göre bu emirdeki tertibatla taarruz etmek, felâketli olurdu. Çünkü Ermeniler şoseye hâkim bir vaziyette sol yanımızdan bizi kuşatabilirlerdi. Bunun için bugün akşama kadar vaziyetin alacağı şekle göre, orduya yeni bir teklif yapmaya karar verdim.

Bugün padişahın selâmı ve kolordumuzun harekâtına karşı memnuniyeti şahane, ordudan tebşir olundu.

Bir tayyaremiz, Erzurum üzerinde keşif uçuşları yaptı. Ordu emrindeki bu tayyarenin bildirdiği malûmat şudur : «Tel örgülerinin gerisindeki avcı siperlerinin temizlenmiş olduklarına ihtimal veriyor, fakat buralarda kuvvet göremiyor».

Bugünkü cephe vukuatı şunlardır : 300 kadar Ermeni piyadesi beraberlerinde iki makineli tüfek olduğu halde, Sakalikesik'ten Haydari'ye taarruzla burayı işgal ettilerse de 84. taburun yetişmesiyle Haydari geri alındı.

150 Ermeni piyadesi ve 20 kadar süvarisi iki dağ topu ateşi himayesinde, Eringâr'da bulunan piyade bölüğümüze, taarruz ettiyse de, bölük takviye olunarak ve aynı zamanda Poççik'te bulunan iki piyade ve iki makineli tüfekten ibaret kuvvetimiz de mukabil taarruza geçerek, Ermenileri durdurmuştur. 300 Ermeni piyadesinin Erçik'i takviye ettiği görülmüştür. Ermeniler 40 maktul bıraktı. 13. Alaydan (II. Kafkas Kolordusu'nun) 2 zabitle 5 nefer yaralı, bir neferimiz de şehit olmuştur. 134 dağ topu mermisi, 22 900 piyade ve makineli tüfek mermisi sarfolundu.

Vaziyet, ciddileşmişti : Ermenilerin Karasu şimalinde dahi kati müdafaada bulunacakları, sonra hale göre telörgüler gerisine çekilecekleri anlaşılıyordu. Bunun için 9. Fırka karar-gâhını ileri tahrik ettim. Umumî harekâtı da bizzat kendim idareye karar verdim. Tarz-ı hareketi şöyle muvafık buldum : 9. Fırka kısm-ı küllisiyle Şose boyunca Ilıca istikametinden II. Kafkas Kolordusu'nun 5. Fırkası da Karasu şimalindeki mın-tıkadan ilerleyeceklerdir. İki fırka ile Ermenileri telörgüleri dışında yakalayıp ezmek için, mühim bir fırsatı kaçırmamalıyız. Bunun için fırka ve ordu kumandanlarına (8 mart gece geç vakit), aşağıdaki telgraf ve şifreleri yazdım :

9. KAFKAS FIRKASI
KUMANDANLIĞINA

Telgraf

Yeniköy

8/3/334

1 — Erzurum mevzi-i müstafzarına karşı 10/3/334'de icrası tasdim edilen keşfi taarruzî, bu civara gelen tekmil kuvvetlerin iştirakiyle Ermenilerin mukavemetini şimdi buldukları hatta tamamen mahveylemek ve telörgüsü gerisinde ikinci bir mukavemete maruz kalmamak üzere, yevmi mezkûrda icra olunmayacaktır. Bu babta ayrıca emir vereceğim.

2 — Gececek bu müddet zarfında kıtaatın istirahatı tammesi temin edilmekle beraber, Ermeni eşkiyasının kuvvetini ve mevziini lâyıkıyla tetkik eylemek üzere, münasip mahallerde batarya dürbünlü sabit tarassut zabıtları bulundurarak her görülecek, hattâ ufak bir hareketin tesbitiyle mufassaları tarafıma iş'âr buyurulması.

Birinci Kafkas Kolordusu Kumandanı
Miralay
Kâzım Karabekir.

8/9 mart gece yarısı bû telgraf 9. Fırka Kumandanı Rüştü Bey'e tebliğ olundu. Burada : Erzurum Kalesi, Erzurum mevki-i müstahkemi, Ermeni ordusu gibi tabirler yerine : Erzurum mevki-i müstahzarı, Ermeni eşkiyası tabirlerini kullanarak, bir kaleye ve bir orduya taarruzun vereceği heyecanı, askerime hissettirmek istemedim. İcabedecek tedbirleri, bizzat harekâtı yakından idare ile kendim alacaktım.

Vehip Paşa'ya yazdığım şifre de aynen şudur :

ÜÇÜNCÜ ORDU KUMANDANLIĞI'NA

Şifre

Yeniköy

8/3/334

1 — İcrası mukarrer keş-i taarruzî için lâzım gelen kıtaat, ihzar edilmiştir. Fakat Ermenilerin Erzurum tahkimâtı haricine çıkarak, kanaatime göre kuvvetlerinin hemen kısmı-azamı ile açık arazide muharebeyi göze aldıkları görülüyor ki, bizim için tam istifade edilecek bir fırsat husule gelmiştir. Binaenaleyh bugün (8/3/334) Söğütlü civarına varmış olan 29. Kafkas Alayı'ndan istifade etmek ve Beşinci Fırka'nın Aşkale'de bulunan kıtaatını da yanaştırarak iki fırka ile, işbu açık arazi muharebesine cesaret alan eşkiyayı ezecek bir taarruz icra ederek artık Erzurum siperlerinde müdafaaaya imkân bırakmamak mümkün olabileceğinden, Beşinci Fırka'nın kâmilen kolordu emrine itasına ve bu hazırlık için geçecek iki gün müddet için harekâtın tehirine müsaadelerini istirham ederim.

2 — Bu maruzatım rehin-i tesvibi sâmilere olmadığı takdirde, evvelki tertibat veçhilé ihzar edilmiş kuvvetlere 11/3/334 günü harekâta başlamak üzere, iradelerine intizar edeceğimi arz ederim.

Birinci Kafkas Kolordusu Kumandanı

Miralay

Kâzım Karabekir.

Bu şifre telefonla, Suşehri'nde bulunan ordu kumandanlığına gece yarısından sonra 12.45'te yazılmıştı. Gelecek cevabı merakla gözledik. 10 mart sabahı gelen ve bu yerinde teklifimi kabul etmeyen cevabı yazmadan önce, düşüncelerimi ve 9 mart hadiselerini kaydediyorum.

Balkan Harbi'nde ben Edirne mevki-i müstahkeminde Üçüncü Nizamiye Fırkası erkânıharbi idim. Fırkamız, ihtiyat-

umumî olduğundan her hafta bir cepheden huruç yapar ve düşmanın yaklaşmasını zorlaştırırdık. İleri mevzilerden düşenleri de kurtarırdık. Nihayet öyle bir vaziyet hasıl oldu ki, artık bütün kale topçusunun himayesinden mahrum olan, bütün ileri mevzilerin terkiyle asıl müdâfaa hattına çekilmek lâzım geldi. Düşmanın muhasara topçusunu yerleştirmesi, tahkimâtı tamamlaması ve kale etrafına çok üstün kuvvet getirmesi; müdâfa kuvvetlerimizin ise, beş aydan beri verdikleri zayiât neticesi zayıflaması ve işe vaziyetimizin de kötülüğü gibi sebepler, artık bizi telörgüleri gerisinde düşman taarruzuna karşı koymaya mecbur ediyordu. Yalnız ileri karakollarımız, telörgüleri ilerisine sürülmek lâzım geliyordu. Bilhassa şark cephesinin hücumu kat'î cephesi olması ihtimali kuvvetle anlaşıldıktan sonra, ileri arazideki kuvvetlerimizin telörgüsüne alınmaları hakkındaki teklifimize, kale kumandanlığı ehemmiyet vermedi ve bu netice de kalenin düşmesine sebep oldu. Düşmanın; arazi-i hariciyedeki (ileri arazi) kuvvetlerimize taarruzu ve müdafa kuvvetlerinin orada ezilmesi hatt-ı aslıdeki mukavemeti de imkânsız bıraktı. Diğer tabirle, düşman hatt-ı aslıye muzaffer adımlarıyla yürüdüğü zaman, telörgülerini pek zayıf buldu. İleri araziye döven muhasara topçusu taarruz piyadelerine kolay yol açtı. Halbuki bizim kale topçumuz ileri arazi müdafaasını temin edemedi.

İşte Erzurum mevki-i müstahkemini müdafaaya karar veren Ermeniler de, bizim Edirne'de yaptığımız hatayı irtikâp etmişlerdi. Gerçi biz Edirne'de beş ay ileri mevzilerimizi müdafa etmiştik. Fakat mesele vahid-i kıyasî zaman değil, taarruz kuvvetlerinin tazyiki derecesidir. Hat açmış, muharebeye hazırlanmış üstün kuvvetlere telörgüleri dışarısında kale topçusunun himayesinden uzaklarda muharebeyi kabul etmek demek mağlûp olunca galip kuvvetlerle birlikte mevki-i müstahkeme girmek demektir. Edirne'de mevki-i müstahkem kumandanı ve erkân-ı harbiyesindeki halet-i ruhiyeyi yakından gördüğüm için

Erzurum'daki Ermeni kumanda heyetininkini de anlıyordum : Hatt-ı aslıdeki muharebe kale kumandanlarının sinirlerini gevşetiyor! Düşman uzaklarda kaldığı müddetçe, daha ziyade kalp istirahatine maliktirler. Tıpkı tehlikeye maruz kalan bir insanın telâkkisi gibi. Halbuki birçok muharebelerden alınan derslerle tespit olunan kale talimatnamesi, kale kumandanına pek açık olarak vazifesini ihtar ediyor ve arazi-i hariciyenin, ileri karakol mevkilerinin ve hatt-ı aslîsinin kıymet ve kudret-i harbiyelerini izahla, birinden diğerine çekilmek zamanlarını açık gösteriyor. Fakat her işte olduğundan ziyâde muharebede insanları idare eden yalnız kafaları değil, aynı zamanda sinirleridir. Bu da yaradılış meselesidir. Muharebede düşüncenin hakimiyeti; bir dereceye kadar da nazari bilgiyi tatbi-katla kökleştirilmek suretiyle kısmen elde edilir.

Erzurum'u mudafaa edecek olan Ermeni kumandanının vaziyeti taktir edemediğini veyahut sinirlerinin pek kuvvetli olmadığını, aldığı vaziyetten anladım ve buna pek sevindim. Çünkü açık arazide müsavi şartlar altında çarpışacaktım. Ve birlikte Erzurum sokaklarında boğuşacaktık. Ordu kumandanına yaptığım teklif, bu esasa dayanıyordu. Ordu kumandanı Vehip Paşa da, Balkan Harbi'nde Yanya Kalesi kumandanı idi. Her halde onun da kale muharebelerindeki bilgisi yalnız nazariyata değil, ameliyata dayanıyordu. Bunun için teklifimi kabul edeceğini ümit ederek, çok sevinçli idim.

9 martta karargâhımı Yeniköy'den Tazegül'e naklettim. Sabahleyin harâret derecesi —2 santigrat idi. Hava karlı, her taraf kar örtülü idi. İki aydan fazla zamandan beri soğuğa ve kara o kadar idman etmiştik ki, bugün bize bir bahar gibi geliyordu. Üstelik Erzurum cephesine yaklaşmak zevki de vardı. Üç saatlik bir atlı yürüyüşü ile 15 kilometre harita mesafesi olan Karabıyığa geldik. Yeniköy'den buraya kadar sahra demiryolu güzergâhı yapılmış. Karabıyık'tan itibaren Erzurum'a doğru mükemmel demiryolu gidiyor. (yeni adı, Kandilli olan)

Karabiyık'ta ufak bir istasyon var. Burada ögle yemeğini yedik. Hava hayli sındı. Derece + 2 oldu.

Karabiyık'taki Rus erzak ambarları olduğu gibi duruyor. İkiyüz tondan fazla has unu, artık afiyetle benim askerlerim yiyecek. Ambarları dolaşırken duyduğum zevkin derecesini tarif edemem. Rusların askerlerini beslediği has un ve bu ayar da yemlik, hepimizin hayretini çekti. Sonsuz gıda, sonsuz malzeme ve sonsuz asker. Fakat sonsuz mağlûbiyete de onlar uğradı. Asırlardan beri Türklüğün mahvı emeliyle, milyonlarca can ve para sarfeden Çarlık Rusya'nın uğradığı bu akıbet hakkında, karargâhımda felsefe yürüten arkadaşları dinlemek de zevkli bir şeydi. Bizi Erzurum'a kavuşturacak olan bu erzak ambarında her türlü felsefeyi dinlemekten ve kabul etmekten tabii bir şey olamazdı. Pek samimî ve ahenkli olan karargâh arkadaşlarımin sohbetlerine bir arkadaş gibi, benim de karışmaklığım hoşuma giderdi. Benden de ne düşündüğümü soran arkadaşlarıma, şunu söyledim :

Ruslar, Elviye-i Selâse'de 40 yıldır oturuyorlar. Buralarda ise henüz üç yıl kadar kaldılar. Farzediyorum ki yol, demiryolu köprüler vesair nâfia işlerimizi kendilerine kontratla vermiştik. Şimdi kat'î kabul muamelesini yapacağız. Eğer vazifelerini lâzımı gibi yapmışlarda ve yol boylarınca şu Karabiyık ambarı gibi işemizi, Mamahatun, Erzincan depoları gibi malzeme-mizi temin etmemişlerse, Çar hükümetinin kalpazanlığına pek kızacağım. Fakat geçtiğim şoseler, köprüler ve şu sahra demiryolu ve hele şu erzak ambarı, bize güzel şeyler göreceğimizi vadediyordu.. Ermenilerin bu ambarları yakmayarak, bize Erzurum'un bir darbe ile zaptını temin etmeleri, hakikaten her türlü felsefeye zemin olabilecek mahiyettedir. Eğer Erzurum'u ümit ettiğim gibi bir darbe ile kurtarabilirsek daha zevkli olarak filozoflarımin dinleyeceğim. Fakat ordudan ters bir cevap alır da Erzurum'un mahvını seyre mahkûm edilmek istenirsek, o zaman da siz beni dinlersiniz!

Bu sonuncu ihtimal, erkân-ı harplerimin de neşesini kaçırdı. Bana sordular :

Böyle menfi bir emir alırsak, ne yaparsınız?

Şu cevabı verdim :

Vaziyetin benden isteğini yapmak için, her mesuliyeti kabul etmekten çekinmem.

30 küsur yıl evvel İstanbul'dan Van'a giderken geçtiğim yola çıkmış bulunuyordum. Fakat o zaman pek küçük olduğundan, buraları hatırlayamıyordum. Erzurum'da başım yarıldığı için içine düştüğüm havuzun bulunduğu yerler hakkında canlı hatıralarım vardı. Oraları görmeye büyük iştiağım vardı. Karabıyık'tan üç çeyrek saatte Tazegül'e geldik. Karasu, buz tutmuştu. Üzerinden yaya geçtik. Tazegül 180 evli bir köy. Fakat Ermeniler çekilirken 100 kadar ev yıkmışlar. 30 kadar da çocuk, kadın ve ihtiyar şehid etmişler. Kalanlar da pek az bir şey ve ihtiyar, kadın, çocuk; bunlar da öte beriye kaçarak kurtulmuşlar.

Zavallı halk, bitkin bir halde ve hiçbir şeyleri kalmamış. Ordumuzun içindeki evlâtları sağ olarak gelmiş mi diye, delice oraya buraya koşuyorlar. Hepsini topladım ve her birerlerine birer gümüş mecdiye dağıttırdım; ve dedim ki :

— İki üç gün sonra Erzurum'a gider, çarşıdan öteberi alırsınız.

Ağlayışlar, dualar bizi de heyecanlandırdı. Bunlara yemek ve ilâç muaveneti için de, icap edenlere emir verdim.

Menzil yarından itibaren, Erzincan'daki 36. Fırka ve kolordu kıtaâtı ve Erzincan'a gelecek olan ordu karargâhının kademesi için, günde on iki ton erzak getirecek. Ayrıca 10 martta 440 sandık mühimmat ve 10'dan sonra da hergün 40, 17 marttan sonra ise, günde 60 sandık mühimmat getirilecek.

Bu vaziyete göre 36. Fırka'dan bir alay daha Kargın'a kadar alabileceğimden, fırkaya bunun için telgrafla emir verdim.

Tebliğ-i resmide; İngilizlerin Filistin Cephesi'nde faaliyeti ve Hicaz asilerinin de, bu faaliyete hareketlerini uydurdukları bildiriliyordu.

10 mart sabahı erkenden, ordudan gelen şifre canımı sıktı. Teklifim kabul olunmuyordu. Vaziyeti yakından görüp kati bir karar vermek için karargâhımı, Tazegül'den Alacaköyüne naklettim. Erzurum şehrini ve tahkimatını görebilecek bir tarassut mevkiini bu köyün şimalişarkî sırtlarında buldum. Burası şehre 25 kilometre mesafede idi. Ermeni kıtalarının işgal ettiği mevzilere de 10 kilometre yaklaşmışım. Tarassut mevkiine hareketimden önce, köyü dolaşım. Fâcianın en müthişi burada idi : Süngülenmiş veya yakılmış cesetlerin başındaki ağlaşma ve bağışmalar, insanın tüylerini ürpertiyordu. Süngülenmiş ve memedeki çocukları kucağına almış bazı analar, saçlarını yoluyorlardı. Sanıyorum ki yeryüzünde bu kadar feci bir sahneyi gören gözler, pek mahduttur. Biz bu kanlı manzaranın karşısında elem duymuş insanlarız. İnsanların, iyi duygulardan mahrum kalınca hayvanlardan daha vahşi bir mahluk olabileceklerini, ibretle seyrettik.

Burada sağ kalanlara birer gümüş mecdiye dağıttırdım ve aynı nasihatları verdim, tesliye ettim. Karargâhımla birkaç gece köylerinde kalacağımı, fakat köylünün benim misafirim olarak iâşe edileceğini söyledim.

Tarassut mevkiine çıkmadan önce, ordudan gelen cevabı bir daha okudum.

Aynen şudur :

BİRİNCİ KAFKAS KOLORDUSU
KUMANDANLIĞINA

Şifre

Suşehri

C : 8/3/334

9/3/334

Şimdiye kadar aldığım raporlarınızdan ve tayyare keşiflerinden bilvasıta istihsal ettiğim malûmattan, düşmana dair az - çok bir fikir kazandım. Keşfi taarruzînin maksadı iptidai ve intihâisini, bundan evvel arz ve izah ettiğimi hatırlıyorum. Bu maksadın her ikisini elde etmezsek bile birincinin istihsalinden sonra tam hazırlık ve noksansız tertibât ile darbe-i katiyeyi vururuz. Malûmu âlileri olduğu veçhile : Otuz altı, On birinci fırkalar bu maksatla ileriye yaklaştırılıyor. Kararımı tebdil edecek bir sebep görmemekle beraber, diğer fırkaların tecemmüünden evvel Beşinci Fırka'yı ileri sürmeyi de muvafık bulmuyordum. Keşfi taarruzîye tahsis ettiğim kuvvet netice-i katiyeyi istihsale vefa etmezse, işbu taarruz düşmanın kuvvet ve vaziyetini meydana çıkardığından ibaret kalabilir ve dört, beş gün sonra toplanacak daha üç fırkanın inzimamiyle darbe-i katiye vurulur.

Üçüncü Ordu Kumandanı
Vehip

Vusulü, 10/3/334 saat 6.45 öğleden evvel.

Vaziyetim çok nazikleşmişti. Gelen, bir emirdi. Fakat ifası takdirinde iş, yalnız keşfi taarruzî yapacak kuvvetin tabiye felâketiyle bitmiş olmayacaktı. Bütün iki kolordu, Erzurum ovasında açlıktan kırılacaktı. Ordu erkân-ı harbiyesi : 4 Fırka'nın Erzurum karşısında kaç günde toplanabileceğini; ve bu zaman zarfında güvendiğimiz Karabıyık ambarında erzak kalıp kalmayacağını ve menzilin Erzurum mıntıkasına kadar birşey getiremeyeceğini hiç de hesaba katmamıştı. 4. ve 11. fırkalar bir haftadan önce bize iltihak edemezlerdi. Bu zaman zarfında

Karabiyik ambarından yiyecek alan 9. ve 5. fırkalar ve her iki kolordu kıtaları erzakın yarısını yemiş olacaktı. İki kolordu toplanınca kalan erzak ancak iki üç güne kâfi olduğundan; eğer Erzurum ambarları yakılır da elimize bir şey geçmezse, bütün ordu Erzurum'da açlıktan mahvolacaktı. Buna halkın ihtiyaçlarını da eklersek, ordu Erzurum'u kurtarmaya değil mahvetmeye gelmiş olacaktı. Ordu kumandanlığı gerilerde bırakılan bütün perakendelerin ve kıtaların ileri alınmasını emr-i yevmîleriyle de tebliğ etmişti. Bu hal boğaz mevcudunu artırıyor ve kolordunun gündelik ihtiyacını 24,5 tona çıkarıyordu. Düşmanın yapması muhtemel hareketlerini erkân-ı harbiye ve kumandanlar nasıl düşünüyorsa, işe vaziyetinin de öylece hesaba katılması lâzımdır. Aksi halde en parlak bir hareket, en feci bir akıbete müncer olabilir. Tarihte Moskova bozgunluğu, parlak bir sevkulceş hareketinin Napolyon Bonapart'ı ne hale koyduğunu bir masal gibi okuyanlar, menzil işlerine o kadar ehemmiyet vermiyorlar. Enver Paşa da meşhur Sarıkamış hareketini harita üzerinden parlak bir sevkulceş hareketi olarak tasarladı. Menzil işlerini düşünmek şöyle dursun, düşünenleri de haşladı. Neticede açlığın tesiriyle bir çok efrat dondu. Yaralılar geri taşınamadı. Üstün kuvvetlerimiz, bozguna uğradı. İki kuvvetli kolordumuz mahvoldu. Karlı dağlar üzerinde aç kalmanın değil, noksan gıda almanın bile en büyük zayıyata sebep olduğu, yıllardan beri bu cephede tecrübe ediliyordu.

Kolordumun kuvve-i umûmîyesini ve ihtiyacı olan ekmeklik, yemeklik, etlik ve yemlik hesap cetvellerini, buraya kaydediyorum. Bu suretle, hem ordu kumandanının emrini yapmakla bütün ordunun felâketine sebep olacağımı ve tabii neticede benim de mesul kalacağımı göstererek bu emirden aykırı olarak, ahvalin icap ettiği tarzda harekete mecbur kaldığımı ispat etmiş olacağım, hem de istikbalde bu kabil hareketlerde kumandan ve erkan-ı harbiye heyetleri (komutan ve kurmay-

lar) nin, menzil işlerinde derin düşüncelerle hareket etmeleri lüzumunun tekrar etmiş bulunacağı.

I. Kafkas Kolordusu'nun iâşe cetveli - Bir günde : 16382 insan ve 5.195 hayvan için, 24,5 ton.

Ordu menzili ise bize 10 marttan itibaren, Erzincan'dan günde 12 ton erzak verebileceğini bildirmişti, ki bunu bile Erzurum mıntıkasına celbetmek imkânımız yoktu. Her iki kolordu Karabiyik'ta iğtinam ettiğimiz erzaktan yiyecektik!

Şimdi 10 marttaki hadiseleri görelim : Ermeniler, işgal etmiş oldukları 30 kilometrelik bir cephenin her iki cenahlarından kıtalarımıza taarruza geçtiler. Sağ cenahtaki Halit Bey müfrezesini, telefonla karargâhıma bağlatmış bulunduğum tarassut yerinden görülmeyen bu taraf hakkında telefonla malûmat alıyordum. 3 tabur ve 4 dağ topundan mürekkep olan Halit Bey müfrezesi, beslemek ve cephane göndermek karın çokluğundan pek zordu. Eğer o cihete ordunun arzusu veçhile daha çok kuvvet göndermiş olsaydım, besliyemiyecektimiz; bu anlaşıldı. Ermeniler buraya, 1 dağ topu ve 2 makineli tüfek ateşi himayesinde 600 kadar piyade ile, taarruza kalktılar. Fakat mukabil taarruzumuz karşısında bir zabitle 39 nefer maktul bıraktılar; bir makineli tüfekte, yaralı bir esir alındı. Esirin ifadesine göre yaralılar arasında, alay kumandanlarıyla iki zabit varmış. Erzurum'da Antranik kumandasında 300 er mevcutlu yedi alay Ermeni bulunduğu ve 15 makinelitüfekte 15 topları faal bir halde olduğu ve Henege'deki kıtamıza taarruz eden kuvvetin, iki alay olduğunu da esir ifade ediyor.

İki Ermeni dağ topu Ilıca garbinde şose üzerinden Ağadır hanlarındaki kıtalarımıza tesirsiz on mermi attı. Ermenilerin sol cenahımıza karşı yaptıkları taarruzlar da defolundu. Gerek tarassut yerinden karargâh dürbünümle tarassutlarımdan ve gerekse gelen raporlardan, Ermenilerin merkezi sikletlerinin Ilıca ve Karaz'da (Karasu'yun her iki tarafında) bu-

lunduğu anlaşıldı. 10 mart akşamı ben de şose boyunda 9. Fırka'nın her üç alayını ve topçu kuvvetlerimi, 11 mart sabahı taarruz edecek veçhile toplanmış bulunuyordum. Karasu'yun şimalindeki Ermeni kıtalarına karşı ordudan emrime verilmiş olan İkinci Kafkas Kolordusu'ndan On üçüncü Alay'ı sevketmiştim. En sol cenahımıza da İkinci Kafkas Kolordusu'nun emrime verilen 2 bölüklü süvari alayını gönderdim. Benim süvari alayımı da merkezde şose üzerindeki 9. Fırka'ya ilhak ettim. Öğle vakti hararet + 15'e çıktığından, karlar erimeye başladı. Bu hal hareketimizi güçleştiriyordu. Bunun için taarruzun şose boyunca yapılması zarureti büstünün kendini gösterdi. Yani Ermenilerin vaziyeti ve havanın hali, artık taarruzun nasıl olması lâzım geldiğini bize göstermişti.

10 mart öğle vakti kat'î kararımı vermiştim : Elimdeki bütün kuvvetlerle kat'î taarruzla Ermeni kıtalarını önümüze katarak, Erzurum üzerine yürümek. Elimde 4 piyade alayı, iki avcı taburu, iki istihkâm bölüğü, 4 süvari bölüğü ki ceman 5000 tüfek (bunun 332'si aynı zamanda kılıç, 220'si Dersim milisleri), 45 makinelitüfek, 26 dağ topu.

10 mart öğleden sonra saat 1'de kolordu emirle, yarınki taarruzun şeklini kıtalarımaya tebliğ ettim. Ve harekâtı Alaca tarassut yerimden bizzat idare edeceğimi de bildirdim.

Teessüre değer iki mesele :

1 — Bu sabah ki muharebelerde sağ ve sol cenah mürezelerimiz fazla cephaneye sarfettiklerinden, İkinci Kafkas Kolordusu'nun muharebeye iştirak etmeyecek olan Aşkale civarındaki Beşinci Fırkası'nın muhabere ağırlıklarındaki cephanenin emrime verilmesini o fırka kumandanına bildirdim ise de, kolordu kumandanınca muvafakat edilmediği cevabını aldım. Erzincan'dan yola çıkarttığım cephanenin bana hayrı olmayacaktı Onları bu fırkaya verebilirdim. Fakat olmadı!

2 — Karasu'yun cenubundan ilerleyecek 9. Fırka'nın fazla cephane sarfına meydan vermemek için, bu Beşinci Fırka'ya diğer bir ricada bulundum. O da : Emrime verdikleri On üçüncü Alay Karasu'yun şimalindeki Ermeni kuvvetlerini söktürmeyeceği için, fırka diğer bir alayını da Ermenilere gösterecek vechile bir yürüyüş kolu halinde cepheye doğru bizzat yaklaştırsın. Bu suretle sağ cenahlarına yükleneceğimiz hissini vermek suretiyle Ermenileri aldatarak, merkezden süngü hücumlarıyla baskın yapmaklağımızı temin edelim. Buna da aynı cevabı aldım : Kolordu kumandanları, müsaade etmiyormuş.

ERZURUM MEVKİ-İ MÜSTAHKEMİNE TAARRUZ :

11 mart sabahı emrim vechile, bütün cepheden erkenden taarruzumuz başladı. Ben de erkân-ı harbiyemle Alaca şaki şimalindeki tepede tarassut yerime çıktım. Hava kesif sisli soğuk ziyadece idi. Erkân-ı harbiyem, ordu kumandanının emrine muhalif olarak ve onun tertibatına tamamiyle aykırı olarak yaptığım bu hareketimin neticesinden biraz düşünceli duruyorlardı. Onları neşelendirmek için bu gece şöyle bir rüya gördüm diye anlattım : «Enver Paşa'yı gördüm. Bana «Kars'ı da işgal et», dedi. Yalnız, «Cephanenin bittiğini söylüyorlar, buna ne yapalım dersin?» diye sordu. Ben de cevaben : «Emrini büyük memnuniyetle yaparım. Cephaneye gelince, düşmanın bize attığı mermi kovanlarından yaptırırız» dedim. Enver, bu cevabımdan pek memnun kaldı. «Bu rüyadan benim çıkarmak istediğim mana şudur : Enver Paşa da benim gibi taarruz etmek istiyor ve yalnız Erzurum'u değil Kars'ı bile almak niyetindedir. Çok muhtemeldir ki Vehip Paşa'nın keşfi taarruzî kararını beğenmedi. Ve Erzurum'a kat'î taarruz emrini verdi. Şu halde Vehip Paşa'nın kat'î taarruz emri de, nerede ise gelmek üzeredir. İşte size peşin müjde! Bir aksilik olur da emir gelmezse de, endişeye lüzum yok. Muvaffak olacağımıza hiç şüphemiz olmasın. Vaziyet meydanda. Ermeniler 30 kilomet-

relik bir cepheye yayıldı. Tam orta yerinden makas gibi kesip Erzurum'a gireceğiz. Binde bir ihtimal ile muvaffak olamazsam hayatımı bağışlarım. Haydi bakalım iş başına!

Cephane vaziyetim şu idi :

Tüfek başına 211, makineli tüfek başına 12.000, seri dağ topu başına 140, kudretli dağ topu başına 117 atım vardı.

İleri yürüyüşlerde işe vaziyetini nasıl hesaba katmak lâzımsa, bir taarruz için de cephane meselesini ele alarak kararını vermek, bir kumandan için unutulmaması icap eden pek mühim işlerdendir. Erkân-ı harbiyenin bu işlerdeki mesûliyeti pek büyüktür. Sormasalar dahi kumandanlarını, daima bu işlerde hakikate tamamiyle uygun olmak şartıyla, ikaz etmeleri baş vazifeleridir. Ben fırkadan orduya kadar her büyük birliğin erkân-ı harpliğini muharebe meydanlarında dahi ifa etmiş olduğumdan, işe ve cephane meselelerinde işi yalnız erkân harbiyeme bırakmayacak kendi cep defterime de, her günkü vaziyeti kaydedirim ve kararlarımı vermeden önce bu âmilleri de hesaba katarım.

İşte bunun için Erzurum'daki Ermenilere taarruz meselesinde işe hesabında olduğu gibi, cephane hususunda da çok hassas bulundum. Elimdeki cephane mahduttu. Şu halde muharebenin uzaması, bizim için tehlikeli olabilirdi. İş çabuk bitirmek lâzımdı. Bunun için harekâtı tarassut yerimden dürbünle tarassut, takip ve idareye mecburdum. Şimdi harekâtı takip edelim :

11 mart sabahı güneş doğmadan, harekât başladı. Saat 6'da Ilıca'nın 500 metre garbinden Ermeni postaları ateş açtı ise de 15 dakikada püskürtüldüler. Emrimdeki tertibât veçhile Ilıca cenubundan, cepheden ve Ağaköprüsü şimalinden sıkıştırıldı. Buradan saat 8'e kadar ateş muharebesi devam etti.

Karasu'yun şimalinden Ermenilerin Ebülhindi - Salasor arasında tahkimat yaptığı görülüyordu. Burası benim bulunduğum

Alaca tarassut yerine 8 kilometre idi. Ermenilerin daha kuvvetli bulunduğu Ilıca ise 10 kilometre idi. Saat 8'de Ilıca'yı kıtalarımız zaptetti. Ermeniler burada, 14 maktul ve bir makineli tüfek bırakarak çekildiler.

9'da Karasu şimalindeki On üçüncü Alay'a taarruz emrini verdim. Hava artık açılmaya başladı.

10,15'de Öznü Köprüsü tarafımızdan işgal olundu. Karasu şimalindeki Ermeni kıtalarının parça parça çekilmekte olduğunu gördük.

Ilıca cenubu garbisindeki sırtlarda mevzi almış bulunan topçumuzun ve daha ilerideki makineli tüfeklerimizin bunalıcı ateşleri altında, 9. Fırka piyadeleri ileri atılıyorlardı. Karın çokluğu hareketi çok ağırlaştırıyordu. Fakat şose boyunca tamir için yolun her iki tarafına küme küme yığılmış olan taşlar buradan ilerleyen kıtalarımızın işine çok yarıyordu.

Öğlenden evvel saat 11'de Yarımca Köyü'nü 28. Alay işgal etti. Burası, Erzurum şehrine 8 kilometre mesafede idi. Kiremitlik tabyasındaki düşman topçusu (Rus topçusu olduğunu, Erzurum işgalinden sonra öğrendik), kıtalarımızı dövebiliyordu. Ermeni kıtaları Yarımca'nın cenup mıntikasındaki Süngerç Tepesi'nde ve şimal mıntikasındaki Gez Köyü'nde muharebe ediyorlardı. Gez mıntikası banâ 12 kilometrelik bir mesafe olduğundan 12 defa büyülten çatal dürbünümle buradaki harekâtı bir kilometre yakın gibi takip ediyordum. Ilıca'yı zapteden 17. Alay'la 2. Avcı Taburu, şiddetli bir müdafaa cephesine çarpmışlardı. Fakat nihayet Ermenilerin pek sıkı tutukları Gez Köyü'nü terkederek Erzurum istikametine kaçıştıkları görüldü. 1,15 öğlenden sonra Gez'i bir taarruz kolumuz işgal etti. Düşmanın buradaki zayıfatı ağırdı. 12,30'da şiddetli piyade ve makineli tüfek ateşlerinin işitildiği sağ cenahımızdan da, muvaffakiyet haberleri geldi.

Sağ cenahımızdaki Halit Bey Müfrezesi de, Kalaylı Deresi şimalinde ve Süngerç Tepesi'ndeki Ermeni kıtalarını mevziî

çevirmelerle mağlûp ederek, 100 maktul verdirmiş ve iki topla bir çok silâh ve mevaşî iğtinam edilmiş.

Karasu şimalindeki 13. Alay'a taarruzunu şiddetlendirmesini emrettim. Bu alayın hareketi pek ağırdı. Telefonla alay kumandanını takdir ettim. Karın çokluğundan harekâtın pek zor olduğunu ve telefon irtibatının da güçleştiğini bildirdi. Bu zorlukları önceden tahmin ettiğim içinde ki bu alayın mensup olduğu 5. Fırka karargâhının harekâtı idare etmesini istemiştim. Emrime verilmeyen bu fırka karargâhı ve kıtaları, gerilerimizde konaklarına yerleşmiş, rahatlarına bakıyorlardı. Bu fırkaya mensup olan On üçüncü Alay ile süvari alayının cephesi 12 kilometre tuttuğundan, alay kumandanının elinde cephesinin irtibatını temin edecek vasıtası kâfi gelmiyordu. Gerçi ordu kumandanım Karasu'yun şimalinde yalnız süvari bırakılmasını tekmil piyade ve topçuların cenuba alınmasını emretmişti. Fakat bu cephedeki Ermeni piyade ve topçu kuvvetleri, sol yanımızı tehdit etmekte bulduklarından, ordu emrinin ifası bütün harekâtımı felce uğrattırdı.

Asıl netice-i katiyeyi 9. Fırka şose boyunca elde edilecek ti. Bunun için ben de en ziyade bunun harekâtıyla meşgul oluyordum. Erkân-ı harbiyemden Yüzbaşı Talât Bey'i, irtibat zabiti olarak fırka kumandanı Rüştü Bey'in yanına gönderdim. Tarassut yerimde ben, erkân-ı harbiye reisim Câvit ve harekât şubesi müdürü Avni Bey, sıra ile dürbün başından ayrılmayarak, harekâtı adım adım takip ediyorduk. Bazen telefonların arızaya uğraması, bazen de vaziyeti madun kumandanlarımın benden daha geç haber aldıkları vakidir. Çünkü bizim yerimiz onlarınkinden yüksek olduğundan bazı hareketler onların gözünden kaçtığı halde, biz görebiliyorduk. Nitekim bir aralık Erzurum'dan şoseyi takiben uzunca bir yürüyüş kolunun Gez istikametinde yürüdüğünü görerek, cepheye haber verdik ve topçu ateşi altında bu Ermeni kolunu perişan ettirerek, büyük zayıyla geri kaçırttık.

ORDU KUMANDANIYLA TELEFON MUHABERESİ, PEK ÇETİN BİR VAZİYET :

Cepheden 9. Fırka kumandanı ilerlemenin imkânsızlığını ve Ermeni kuvvetlerinin bize üstün olduğunu bildirdiği bir sırada, ordu karargâhiyle de telefon muhaberesi açıldı. Erzincan'a gelmiş bulunan Vehip Paşa benden vaziyeti sordu. Ermenilerin «4000 piyade ve süvari, 8 top» kadar kuvvetleri olduğunu (6000 neferle faal 24 top olduğunu, 14 martta Erzurum'da öğrendik), taarruz kuvvetlerimizin ilerlemekte bulunduğunu söyledim.

Vehip Paşa, tertibatımı sordu. Bunu anlatınca, kızdı ve bağırmağa başladı :

— Bu tertibatla maksat hasıl olamaz. Kısım-ı külliyi neden şose boyunca tertip ettin? Bu kuvvet sağ cenahta bulunacaktı. Karasu'yun şimalinde neden piyade kuvvetleri bıraktın?

Cevap olarak : «Karın çokluğundan sağ cenahtaki zayıf bir müfrezeyi beslemenin bile zorluğunu, Karasu'yun şimalinde kuvvetli Ermeni kitaları gördüğünden oraya bir alaylık bir kuvvet ayırmak zaruretinde bulunduğumu, şose boyunca tertip ettiğim kısım-ı küllî ile bu gece taarruzuna dahi devamla Erzurum'u işgal edebileceğim kanaatinde olduğumu» izah ettim.

Ordu kumandanım, bu izahatımdan memnun kalmadı ve sert bir sesle

— Emirlerim ifa olunmamıştır. Tehlikeli bir vaziyet ihdas olunmuştur. Bu tertibatla Erzurum'u işgal edemezsin.. diye tekdire başladı. Halbuki o, Erzincan'da yani Erzurum'dan 150 kilometre uzakta idi. Hadiseler, benim dürbünümün içinden seyrolunuyor ve ona göre karar alınıyordu. Telefonla bu tarz muhabere, pek haksızdı.

Cephe telefonu ileri hareketin imkânsızlığını bildirirken, ordu telefonunun da bu sıkıcı ihtarını beni iki ateş arasında

kalmış bir hale döndürdü. Derhal yaverlerime bir işaret vererek, ordu telefonunu kestirdim. Mesele cephenin sevk ve idaresi idi. Cephedeki tertibatı tanzime ve kumandanlarımın maneviyatını çoğaltmaya koyuldum. Vaziyetimi düzelttikten sonra, ordu kumandanıma neşeli raporlar verebilirdim.

Bilhassa 9. Fırka Kumandanı Rüştü Bey'i tesci ettim. Bu fırkanın zorlu bir darbesi ile, Erzurum'u işgal edecektim.

Ermeni kuvvetlerinin her taraftan Erzurum'a doğru çekilmeye başladıklarını görerek, sevindik Telörgülerinin müdafasına, zayıf piyade kuvvetleri bıraktılar.

Kiremitlik Tabya, Harputkapısı ve İstanbulkapısı cihetlerinden beş kadar top, muharebeye iştirak ediyor. Karasu'yun şimalindeki Ermeniler de Gürcü Boğazı'na doğru çekiliyorlar.

Öğleden sonra saat 3,45'teki manzara, bende bugün şehrin işgali hakkında büyük ümitler uyandırdı. Takip hareketi için, bir piyade alayı ile tekmil süvari kuvvetlerimizi hazırlattım. Hareketin tarz-ı icrası hakkında Dokuzuncu Fırka kumandanına da icap eden emirleri verdim.

Saat 5'de şehirde yangınlar başladı. Tarassut yerimden vaziyet tamamıyla görülüyordu. Gez'e giden fırka karargahı çukurda olduğundan, vaziyeti iyi göremiyor ve ileri hareketin imkânsızlığından bahsediliyordu. Telefonla aynen şu emri yazdırdım :

DOKUZUNCU FIRKA KUMANDANLIĞINA

**Alaca tarassutundan
11 Mart'5 sonra**

Eşkiyanın daima geriye doğru çekilmesine, şehirde yangın zuhur etmesine ve tekmil kuvvetleriyle müdafaa-i ihtiyar etmeyip, cephenizde mecmu kuvvetinden daha az kuvvet buldurmasına nazaran, eşkiyanın bu akşam şehri tahliye

edeceğine zann-ı kavî hasıl ediyorum. Binaenaleyh firkanızın biraz daha müteşebbis davrandrak eşkiyanın şehirde kitâl yapmasına vakit ve fırsat bırakmayıp, bir an evvel hedef-i maksuda vasil olunmasını, müsellemler olan gayretinizden beklerim.

Birinci Kafkas Kolordusu Kumandanı KÂZIM KARABEKİR

Ordu kumandanıma da, yine telefonla şehrin işgalinden ziyâdesiyle ümitli bulunduğumu bildirdim.

Erkân-ı harp Avni Bey'i de, vaziyeti yakından görmek ve 9. Fırka'ya verdiğim emrin yapılmasını temin etmek üzere, Gez'e gönderdim.

Gece saat on da bütün cepheleden gelen raporlara göre, vaziyetimiz şöyle idi :

Sağ cemahtaki Halit Bey müfrezesinin muvaffakiyetine rağmen, cephanesinin bitmesi ve karın ziyadeliği, hareketini pek çok geciktirmektedir.

Merkezde asıl taarruz kuvvetimiz, telörgülerine 300 metre mesafeye kadar sokulmuştur.

Sol cemahtaki (Karasu şimalinde) On Üçüncü Alay, pek ağır ilerlemiş henüz Karaz civarındadır.

Bu vaziyete göre yapılacak iş : Merkez kolunu gece muharebeleriyle telörgülerinin içine sokmak ve yarın sabah bütün kuvvetlerle, Erzurum üzerine atılmaktan ibaretti.

Sağ ve sol cemahtaki müfrezeleri de geceleyin mümkün olduğu kadar ilerleyerek, sabah taarruzuna iştirak edeceklerdir.

Süvari alayları istirahatata geçerek, sabahleyin harekâta iştirak edeceklerdir.

Kolordu karargâhı da yarın erkenden, Ilıca'ya naklolunacaktır.

İcap eden emirleri verdim. Gece, en büyükten en küçüğe kadar, pek büyük bir neşe içinde tâkat ve himmetin tam manasıyla çalışılarak, uyunmadı. Gece yarısını atladık, artık 12 marta girmiştik. Yarın sabah Erzurum'un kurtuluş saati olacağı hakkındaki kanaatim tamdı. Alaca Köyü'nde telefon başında, cepheden havadis bekliyor ve neşeli bir hava içinde sohbetler ediyorduk. Karargâhımın samimiyet ve neşe kaynaklarından en başlıcası olan erkân-ı harp Avni Bey, Gez'de fırka karargâhında gördüklerini birkaç defa anlattı. Oradaki hadiselerin dimağına çizdiği kuvvetli intibarlar, onun neşeli ruhunu çoştürmüştü :

«9. Fırka karargâhı şose boyunca iki taraflı muntazam taş yığınlarından istifade ile sıçramalarla, Gez'e kadar gelmiş. Burası Erzurum'a 7 kilometre mesafededir. Telörgüleri de buraya 2 kilometre uzaktır. Kiremitlik Tabya cihetindeki Rus topçusu 7 kilometreden, burasını pek tehlikeli bir surette dövmektedir. Bu vaziyette fırka karargâhından kimse başını kaldırıp da Erzurum'daki yangınların dumanlarını bile görececek bir vaziyette değildi. Bizim Alaca tarassut yerinden gördüğümüz panorama da, Gez'den görülemiyor. Bizim verdiğimiz malûmatın pahası, fırka karargâhında pek kıymetli. Bir ateş tuzağına düştüklerinden dolayı buraya geldiklerine pişman olmuşlar. Gece karanlığını gözlemişlerse de gündüzden atışlarını tanzim eden Rus topçusu gece de vakit vakit rahatsızlık vermektedir».

«Kolordu emri mucibince, hücum kolu teşkil olunmuştur. Telörgüsü geçilir geçilmez ihtiyatta istirahat eden 29. Alay ileri sürülecek, şafakla beraber İstanbulkapısı'ndan şehre hücum edecektir. Aynı zamanda Halit Bey müfrezesinin geç kalması ihtimaline karşı 28. Alay da Harputkapısı ve Kiremitlik Tabyası'na hücum edecektir».

Gece yarısından sonra saat 2,30'da sevinçli bir haber geldi. Şose boyunca hücum kıtalarımız hafif bir müsademeyi

müteakip, saat 2'de telörgülerini istihkâm kıtalarımız vasıtasıyla keserek, içeri geçmişler

Erzurum'un zaptı ve sonra da Ermeni kuvvetlerinin sıkı takibi için, 9. Fırka kumandanına ve diğer kıtalara emir verdim. Hulasası şunlardır :

«Şafakla beraber yapılacak taarruza hazırlık ve yardım için, gecedен düşman topçu mevzilerine kuvvetli keşif kollarıyla baskınlar yaptırılın ve bilhassa Kiremitlik Tabyası'nın işgali temin olunsun. Sabahleyin piyade taarruzumuza yakından yardım etmek üzere, tel örgülerine kadar bir batarya ileri sürülsün. Erzurum'un zaptını müteakip, Ermeni kuvvetlerinin sıkı takibi için, bütün süvari kuvvetleri şafakla beraber Gez Köyü'nden harekete hazır bulundurulunsun ve Hasankale istikametinde takip yapılsın. Süvariye istinat olmak üzere bir piyade alayı veya ikinci avcı taburu da takibe iştirak ettirilsin. Ben erkenden karargâhı Ilıca'ya nakledeceğim».

Her tarafa emirlerin tebliğinden sonra, biz de biraz uyku kestirdik. Bu «uyku kestirmek» tabirinden maksat ne olduğunu kısaca kaydetmek de, faydalı olacak. Çünkü muharebe heyecanlarını tatmamış olanlara da biraz heyecan tattırmak lâzımdır. Suret-i umûmiyede muharebede seyyar karyolada yatarız. Sıkı zamanlarda elbise ve çizme de çıkarılmaz. Eşya gerilerde kalırsa, yerde de yatılır ve tavşan uykusuna dalarız. Yani tetikte uyku: Top, tüfek sesleri uyandırır, telefon uyandırır, emirler, raporlar gelir uyanmak zarureti olur. Bu uyanmalar insanda itiyat yapar, hiç yoktan da, vakit vakit uyanılır. Bazı heyecanlı rüyalar da insanı uyandırır. Uyanma keyfiyeti herkeste de bir olmaz. Mesuliyet omuzunda olan kumandanlar; daha sık ve daha muttarit uyanır. Fakat rütbeler ufalanıp mesuliyet azaldıkça, uykular daha tatlı ve ağır olur. Olur olmaz şeylerden uyanılmaz, uyanılırsa da kafa çabuk yerine gelmez, gelse de neşe bulunmaz. Ben bunu ilkin Çanakkale'de fırka

kumandanlığım zamanında tecrübe ettim. Cephede silâh sesleri çoğaldıkça, telefon çaldıkça ben fırlıyor, vaziyeti tetkik ediyordum. Hiç kızmıyordum, neşemi kaybetmiyordum. Vazife ve mesuliyet bana kuvvet ve kudret veriyordu. Halbuki küçükler o kadar hassas olamıyorlardı. Bir gece tarassut yerimde yeraltı odasında yatıyordum. Telefon ve nöbetçi zabiti olarak yaverim Ferit telefon neferinin yanında oturuyordu. (Nöbetçi zabit ve neferlerinin uzanması yasaktır. Oturduğu yerde belki biraz uyuklayabilirler.) Cepheden şiddetli piyade ateşleri ve ağır bomba sesleri ortalığı sarsmağa başladı. Uyandım ve hemen telefon başına koştum. Yaverim de, telefoncu da oturdukları yerde uyumuşlardı. Telefonla cepheden malûmat sor-makla beraber, yaverimi de kolundan çekerek uyandırdım. Terbiye-i bedeniyeye ve spora pek meraklı olan ve benden altı yaş kadar daha genç bulunan yaverim uykusundan gerinerek uyandı ve kendisini bir müddet toparlayamayarak kol idman-ları yapmaya ve «biz böyle yaparız, böyle yaparız» diye bir şeyler söylemeye başladı. Belli ki rüyasını, uyanmış ayağa kalkmış iken de hâlâ görmekte idi. «Kendine gel» diye hafifçe seslenerek aklını başına getirdim. Bu hal, uzun zamanlar bizi güldürdü.

Ben daima komidin yerini tutmak üzere başımın yanında ufak bir masa bulundurur ve üzerine cihetine konmuş harita-mı açar, üstüne de pergel, cetvel, mavi, kırmızı kurşun kale-mi ve not kağıdı kor, öyle yatardım. Uykudan öteden beri çok çabuk kalkma ve yatınca da çok çabuk uyuma huyum, muha-rebelerde çok işime yaradı. Top, tüfek sesleri beni uyandır-dı mı, hangi taraftan ateş edildiğini ve cephenin hangi kısmın-da ne derece olduğunu; haritanın üstüne cetvelimi koyarak tesbit ederdim. Ateşin şiddet ve devamına göre lüzum gö-rürsem, telefon başına da geçer cepheden malûmat alırdım. Tarassut yerimde de yere ufacık tahta müş'irler çakarak ka-ranlıkta muhtelif istikametleri bulmayı kolaylaştırırdım. Hale

göre tarassut dürbünümün başına da geçer, her tarafı gözden geçirirdim. Gelen malûmâtı not alır, icap ederse haritama da işaretlerdim. Bazen de insanın aklına, uyanınca mühim bir şey geldiği de olur. Derhal bunu not ederdim. Çünkü yapmadığım zamanlar bazen bu mühim şeyi unutmuş bulunurdum; hatırlayacağım diye mühim işlerim arasında bir de bununla kafamı yorduğum da vâki idi. Balkan Harbi'nde Edirne mevki-i müstahkeminde fırka erkân-ı harbi idim: Huruçlarda (kale hattı dışarısında taarruz hareketleri) karargâhça, portatif çadır altında ve yerde yanyana uzanıp uyurduk. Mülhak ve yaverlerin geç uyanması ihtimaline göre sıkı gecelerde ben ayağıma bir ip bağlar, dışarıda ipin ucunu nöbetçi neferinin yanına uzatırdım. Raporlar geldimi, nöbetçi ipi çeker beni uyarırdı. Bu güzel usulü nöbetçi zabitlerine de tatbik ederdim.

Biraz da bu heyecanla muharebe gecelerinin garip rüyalarından bahsedeyim: Muharebe yılları arttıkça, artık bu hayatın icaplarına iyiden iyiye alışılır: İlk zamanlar rüyada dahi muharebeler yaparken, gitgide türlü seyahatler ve eğlenceli rüyalar da görmeye başladık. Bazı arkadaşlarımız çok rüyalar görür ve rüyasının behemehal çıktığına da inanırdı. Bazıları da gördüklerini anlatmaktan hoşlanır ve sabahleyin «hayırdır inşallah» diye arkadaşlarına rüyalarını dinletmeye uğraşırlardı. Pek neşeli zabitler için rüyalar ve hülyalar; arkadaşlarını güldürmek, onlara neşe vermek için güzel bir vesile olurdu. Harbin dördüncü yılında idik. Dağ başlarında olsun, çöllerde olsun silâh arkadaşlığı, tam bir aile hayatını almıştı. Baba, oğul, kardeş gibi olmuştuk. Hele yemeklerde zarif şaklabanlıklarla bu acı hayatın yükünü azaltmak ihtiyacında idik. Kötü vaziyetlerde bazı zayıf sinirliler berbat rüyalar görürdü. O zaman ben onları güzel hülyalarla neşelendirirdim. Rüyaya inananlara da, kuvvet ve neşe verici sözler söyler ve onlara nikbinlik telkin ederdim. Şimdi şu Erzurum'un zaptı arifesinde bile kötü düşünceler tabii rüyalarında da beyhude yere sıkın-

tılı şeyler görecekti. Ben bunu bildiğim için en tehlikeli zamanlarda dahi uyumadan evvel gayet iyi şeyler düşünürdüm. Mü-nasebetsiz rüya gördüğüm de hemen olmazdı. İşte bunun için Erzurum muharebelerinde rüyamda, hep Kars'ın zaptını görüyordum ve zayıf kalplilere müjde veriyordum. Muharebe rüyalarında dahi tahteşsuurun, ne kadar büyük tesiri olduğunu bu, bana bir daha anlatmış oldu. Kars, artık şuurumun içine yerleşmişti. Küçük yaşlarımda Erzurum'da, Van'da, Harput'ta Kars Muhacirlerinden olan komşularımızdan 1877 - 1878 (1293) Rus Harbi'nde, Kars muharebelerine, Kars'ın düşmesine, Gazi Ahmet Muhtar Paşa'ya ve diğer bazı kumandanlara ait çok hikâyeler dinlemiştim. Sekiz on yaşlarında iken tahteşsuuruma geçen bu sözler, erkân-ı harbiye mektebinde (Harp Akademisi), kale muharebeleri dersinde tekrar Kars'la meşgul olmakla, yeniden kuvvetleniyordu. Artık Kars Kalesi'yle ben, daha ziyade alâkalanıyordum. Kars haritamı, daha itina ile boyar ve araziye daha büyük bir zevkle tetkik ederdim. Kars'ın bütün tabyalarını ve oradaki hareketleri, her türlü teferruatıyla ezberlemiştim.

Erkân-ı harbiye sınıflarında ilk defa olarak, büyük askerî sevk ve idareleri harita üzerinden tetkik ve mütalea ederken arkadaşlarımın içinde kendilerini Napolyon Bonapart'tan üstün sayanlar bile vardı. Hiç değilse tarihte nam almış kumandanlar sırasında görenlerse pek çoktu. Bunların hemen hepsi de, daha ziyade sınıfın derece itibariyle aşağıdakileri idi. Onlar kendilerinin büyük kumanda makamlarını işgal edeceklerini söylemekten ve Napolyon'dan daha parlak hareketler yapacaklarından bahsetmekten çekinmezler, bilâkis zevk alırlardı. Napolyon'un hareketlerini her gün kritik ede ede tarihin en büyük kumandanlarını da harita başında küçük görenlerimiz, hakikî muharebe meydanlarında pek de kendilerini gösteremiyorlardı. Bana gelince : Erkân-ı harbiye sınıflarında sınıf birincisi olmaklığıma rağmen, benim de tahteşsuuruma hâk-

kedilen Şu Kars Kalesi'ni zaptetmek gibi bir hevese kapılmıŐ olduğumu, itiraf ederim. Bu, benim idealim gibi olmuştu. Hatta nasılsa bu saf dŐŐncemi, iki samimi arkadaŐıma da bir kere aÇmak cŐretinde bulunmuŐtum. CŐret ediyorum. CŐnkŐ Na-polyon taslaklariyle gŐlŐp alay edenlerin iÇinde, ben de bu-lunuyordum.

ŐŐte Erzurum'un zaptiyle uğraşırken, her gece rŐyama giren Kars oluyordu. İnsan, tahteŐŐuurunun penŐesinden uy-kuda bile kurtulamıyor.

12 mart sabahı top sesleri ile uykudan uyanırken, Őanak-kale'de yaverim Ferid'in «Biz böyle yaparız» diye kollarını yana sallayarak idman yaptığı gibi, ben de arkadaşlarıma : «Biz Kars'ı da alacağız, Kars'ı da alacağız!» diye mŐjde ve-riyordum.

ERZURUM KURTULUYOR :

16 Şubat 1332/1916'da Rusların eline dŐŐen Erzurum mevki-i mŐstahkemi, iki yıldan fazla esaret altında inledikten sonra, 12 Mart 1334 (Salı, 1918)'de kurtulmuştur. ŞÖyle ki :

12 mart sabahleyin saat beşte, Erzurum istikametinden top sesleri iŐitilmeye başladı. Yataklarımızdan fırladık. Vaziyet henŐz sarih değildi. Telefonla her tarafla gŐrŐŐtŐkten sonra atlarımıza binerek Alaca'dan yola Çıktık. Karasu'yu TaŐkŐp-rŐ'den geÇerek Şoseye Çıktık. Gidip gelmenin ŐokluĐundan yol kalın bir buz tabakasıyla kaplanmış. GŐrŐnŐŐte sanki asfalt. Fakat sŐratlı yŐrŐmek imkŐnsız. Ilıca'ya saat 8'de gelebildik. Hemen Dokuzuncu Fırka 'karargŐhını telefonla bulduk ve bŐ-yŐk mŐjdeyi de aldık :

«Kıtaatımız Erzurum'a girmiştir. Şehrin dahilinde hafif mŐsademeler oluyor».

DŐn akşam başlayan yangınların hŐlŐ devam etmekte ol-duğunu, Ilıca'dan biz de gŐrŐyoruz.

Hemen, ordu karargâhının telefonunu bağılattım. Karşıma Ordu Erkân-ı harbiyesi Reisi Miralay Ömer Lûtfi Bey çıktı. Dedim ki :

— Müjdeyi size mi, yoksa kumandanınıza mı vereyim?

Lûtfi Bey şu cevabı verdi : — Kumandan Paşa geç yatığından, henüz kalkmamışlardır. Siz neredesiniz? Çok me-raktayız. Lûtfen bana bildiriniz.

— Erzurum kurtulmuştur. Kıtalarımız şehre hâkimdir. Ben de karargâhımla Ilıca'dayım.

Ordu kumandanı ve erkân-ı harbiyesi, benim tertibatımla Erzurum'un zaptını imkânsız görmüşlerdi. Bunu kumandanım telefonla bana acı bir ifadeyle de dün bildirmişti. Sabahleyin onlar fena bir haber beklerken, benim müjdemün hayretler uyandırdığı anlaşılıyordu. Çünkü ordu erkân-ı harbiye reisi, bana şunu sordu :

— Siz şimdi neredesiniz; Alaca'da değil mi?

— Hayır, Ilıca'dayım. Alaca'dan sabahleyin ayrıldık. Bi-razdan da Erzurum'a hareket edeceğim. Mufassal raporumu Erzurum'dan yazacağım.

Ömer Lûtfi Bey, yanlış sözler işitmiş olmak ihtimalini dü-şünerek, bir daha sordu :

— Şimdi siz Alaca'da değil Ilıca'dasınız ve Erzurum da kıtaatımız tarafından zaptolundu öyle mi?

— Evet, ben karargâhımla Alaca'dan Ilıca'ya geldim. Er-zurum işgalimiz altındadır. Buradaki işlerimi bitirir bitirmez karargâhımla Erzurum'a gideceğim. Oradan da telefonla gö-rüşürüz. Mufassal raporumu da, orduya arzederim.

Ordu erkân-ı harbiye reisi, memnuniyet ve teşekkürlerini bildirdi. Ordu kumandanına muzafferiyetimizi tebşir edeceğini söyledi.

Karasu şimalindeki kıtalara ve muhtelif kollara icabeden emirleri verdikten sonra, saat 12'de atlarımıza binerek Erzurum yolunu tuttuk. 14 kilometre kadar tutan bu yol bize çok uzun geliyordu. Gez'le Erzurum arasında şose boyunca hayli cesetler yatıyordu. Bunların dünkü muharebelerde dürbünle seyrettiğimiz Ermeni yürüyüş koluna ait olduğu anlaşılıyordu.

Saat 15'de, karargâhimla İstanbulkapısı'ndan Erzurum'a girdik. Tek tük silâh sesleri ve kurşun vızıltıları ve bomba sesleri duyuluyordu. Bazı binalara saklanmış olan Taşnak fedaileri, rastgele istikametlere ateş etmekte olduklarından, şehir içinde müsademeler devam ediyordu.

Şehrin garp cihetinde Yakutiye Kışlası'na yakın olan ve Rus topçu kumandanlığının karargâh olarak ihtihab etmiş olduğu binaya ve civar evlere, karargâhimla yerleştik. Hasan-kale istikametinde çekilen Ermeni kıtalarının takibi vazifesini 9. Fırka kumandanı Rüştü Bey'e, şehrin içindeki temizleme işini de, Deli Halid Bey'e verdim.

Kıtalarımızdan raporların toplanması; orduya rapor yazılması; yaralılar, hastalar, iâşe, cephane ikmali; halka yardım; harp ganimetlerinin muhafaza altına alınması ve tesbit olunması gibi birçok işlerimizi görmek üzere, karargâhça işe koyulduk :

Erzurum'un kurtarılmasındaki zayiâtımız, şu olduğu anlaşıldı. İnsan olarak :

2 zabitle 12 nefer şehid, 3 zabitle 113 nefer yaralı (çoğu hafiftir), Erzurum'a gelinceye kadar mevziî donukların yekûnu da, 308 neferdir. Erzurum içinde halktan şehid edilenlerin sayısı, 1708 idi. Yaralıların sayısı da 37 idi.

Cephane sarfiyatımız da şöyle idi :

Tüfek başına 50 mermi, top başına da 24 mermi. Mevcut piyade cephanemizin dörtte birini, topçu cephanemizin de yedi de birini sarfetmiştik.

Gerek insanca ve gerekse cephaneye zayıyatımız, kazan-
cımız bakımından hiç gibi idi. Hususiyle bütün Erzurum hal-
kının ve şehrin mahv ve harap edilmesine de meydan bırak-
mamış olmağımız ve ganimetler gözönüne alınınca, mu-
vaffakiyetimiz pek büyüktü.

Aldığımız esirler ve düşman maktülleri :

35 Rus zabiti, 3 Gürcü zabiti, 3 Rus neferidir. Aile olarak
da 13 Rus kadını ile 3 Rus çocuğu vardı. Ermeni maktülleri,
500 kadardı. Bundan fazla olan diğer yaralıları da, götürdük-
leri anlaşıldı.

GANİMETLER :

Erzurum müstahkem mevkiinde : 400 top ve sayısız mü-
himmât, silâh, yiyecek ve erzak ağızlarına kadar dolu istih-
kâm parkları ve demiryolları malzemesi, 8 lokomotif, 15 vagon
külliyetli petrol ve benzin vesaire. Ayrıca Rus zabitelerinin bize
karşı kullandıkları 16 sahra topu ile Ermenilerin kullandığı 8
dağ topundan 6'sı da, sapasağlam elimize geçti. Bundan son-
raki hareketlerde işimize pek çok yarayacak olan sağlam bir
binek otomobili de, ganimetler arasında idi.

İKİ TARAF KUVVETLERİ :

Muharip olarak Ermeniler kesirsiz 6000, Türk kuvvetleri
de 5000 idi.

ERZURUM NASIL İŞGAL OLUNDU?

Gelen raporlara göre, Erzurum'un işgali şöyle olmuştur :

Kuvvetli bir zâbit keşif kolumuz, daha geceleyin İstanbul-
kapısı'na kadar gelmiştir. Sağ cenahta 28. Alayın 82. Taburu
saat 4'de Harputkapısı'na 500 metreye kadar yanaşmış ve
Ermeni kıtalarıyla burada müsademeye tutuşmuştur. 29. Alay

da 4,30'da İstanbulkapısı'nın her iki tarafındaki siperleri işgal etmiş bulunan 600 kadar piyade ve dört makineli tüfek ateşine maruz kalarak, müsademeye başlamışlardır.

Saat 5'te Kiremitlik Tabyası'ndan iki ve Harputkapısı'ndan da bir düşman topu ateşe başlamıştır.

5 evvelde devre-i muttasılada (şehrin etrafını kuşatan yüksek toprak siperler) birkaç tabyaya kıtalarımızın girmesine mukâbil, müsademe 6 evele kadar devam etmiştir.

6 evvelde Harput ve İstanbulkapılarından ve bu kapıların her iki taraflarındaki tabyalardan, 9. Fırka kıtaları Erzurum şehrine girmiştir. Giren kıtalar, bir kısım kuvvetiyle Ahali Tabyası, Topdağı, ve Surpnişan Tabyalarını işgal etmiş ve buralarda 100 kadar Ermeni askeri öldürülmüş ve 6 dağ topu iğtinam olunmuştur.

Sağ cenahtaki Halit Bey müfrezesi de, saat 7 evvelde Harputkapısı'ndan girerek Erzurum'un şarkındaki Karskapısı'nda 9. Fırka kıtaatına iltihak etmiştir. Karın çokluğundan dolayı Eğerlidağ sırtlarından gelen Millis müfrezelerinin en ileri kısımları, ancak saat 6'da Harputkapısı'na varabilmiştir.

Süvari kıtalarımızı kâmilan Ermenilerin takibine memur ettimse de, İkinci Kafkas Kolordusu'nun mürettep süvari alayı, ancak öğleden evvel saat 9'da Ilıca'dan geçebildiklerinden öğleyin saat 12'de Erzurum'dan Hasankale istikametine geçebilmişlerdir.

İşlerimizi bitirdikten sonra, telgrafhanenin bulunduğu 9. Fırka karargâhına gittim. Taşhanlar buraya daha yakındı. Taşnakların çoğu da burada idi. Halit Bey, Dersim milisleriyle bunları temizlemeye çalışıyordu. Fakat az zayıatla bu işin başarılabilmesi kolay olmuyordu. Hasankale 13 martta süvarimiz tarafından işgal olduğu halde, Erzurum'daki Ermenilerin mukavemeti bugün de devam etti ve nihayet 14 martta temizleme işi sona erdi. Ölen çete efradı 46 Ermeni, 5 Gürcü idi.

Şarkî Dersim milislerinden Erzurum'a kadar 200 kişi gelmişti. Bunları 13 martta ve 35 kişiden ibaret kalan Garbî Dersim müfrezesini de 14 martta nakdî mükâfat vererek, terhis ettim. Bu müfreze, müsademde iki şehid vermişti.

13 martta şehri dolaştığım vakit ilk işim, küçük iken başımın yarıldığı havuzu aramak oldu. O zamanki mamur han harap olmuş. Ortada ufacık bir havuz, bunun içine nasıl düştüğüme, hayretle baktım.

BİR RUS CASUSU

Karargâhımız olan binada Ruslar, «peç» denilen yerli büyük sobalar kurmuşlar. Bu tertibi ilk görüyorduk. Bizimkiler yakmayı beceremediklerinden, bilen bir usta getirilmiş. Oturdüğüm odanın sobasını tamir edecek olan bu adamdan, ya-verim Halit Bey şüphe etmiş, bana haber verdi. Üstünü başını arattıktan sonra, yanıma çağırttım. Başında abanî sarık şalvarlı, cepkenli ve sarı benizli Rus tipli bir adam. Biraz konuşunca bir Rus mühtedisi olduğu anlaşıldı. Herif İslâm olmuş ve yakınımızdaki evlerden birinde oturan mütekaid Mehmed Efendi isminde bir zabite damat olmuş. Hem de kızla sevişerek.

Herifin bir Rus casusu olduğuna, şüphemiz yoktu. Derhal Mehmed Efendi'nin evini aratarak, ne kadar evrak varsa getirttim. Tetkikinden şu hakikat ortaya çıktı: Bu Rus, Erzurum Rus kumandanının sekreteri imiş. Mehmet Efendi'nin kızı ile sevişmiş gibi rol oynayarak Rus karargâhından firar ediyor. Mehmet Efendi'nin evine gizlenerek, İslâm oluyor ve güzel kızcağızla da evleniyor. Bu suretle İslâmlar arasına karışarak casusluk vazifesini mükemmel ifa ediyor. Bir taraftan bizim cephemizin gerisindeki bazı köylerde bir Rus casusluk şebekesi kuruyor, diğer taraftan da eski Rus kumandanına muntazaman raporlarını veriyor.

Casusun tevkifini haber alan birçok kadınlar ve bu arada Mehmet Efendi'nin kızı da, karargâhımın önüne gelerek ağlaşmaya ve Rus mühtedisine şefaate başladılar :

«Ona hidayet erdi. O çok iyi bir adamdır. Bizi Taşnak çetelerinden o kurtardı.» diyorlardı. Elde ettiğimiz evraka göre, bir casus olduğunu ve hakkında takibat yapılacağını güc halle kadınlara anlattık (1).

Erzurum halkı, pek ezilmişti. Anasını, babasını kaybeden çocuklar veyahut oğullarını kaybeden ana ve babaların fer-yatları, aç kalanların ızdırapları pek büyüktü. Kolordu Topçu Kumandanı Kaymakam (Yarbay) Recep Bey'e, Erzincan'da olduğu gibi, Erzurum'da da vali ve kumandanlık vazifelerini verdim. Ve halka, mümkün olabilecek her yardımı yapması ve şehrin sihhî temizliğini de temin etmesi için lâzım gelen kuvveti ve selâhiyeti ve malzemeyi emrine verdim.

Erzurum'daki yiyecek, giyecek ve sihhî malzeme depoları istihkâm parkları, şimdiye kadar gördüklerimizden çok daha zengindi. Rusların bütün Anadolu'yu istilâya azmetmiş ve buna göre hazırlanmış bulduklarını ve fakat hesaba katmadıkları bir âmilin bu parlak plâni altüst ederek, bütün hazırlık malzemesini bizim elimize bırakmaya mecbur olduklarını, hayretle ve ibretle seyrettik.

14 martta yani iki gün istirahatten sonra, kıtalarım hareket emirleri verdim : 9. Fırka iki alay ile Hasankale'ye gidecek. Süvarimiz Horasan'ı işgal edecek ve hududa kadar ke-

(1) Mehmet Efendi adını alan bu Rus'u, evrakı ile birlikte ordu kumandanlığına teslim etmiştik. Mütarakede yani bir sonra tekrar Erzurum'a geldiğim zaman, bu Mehmet Efendi'nin kurtulduğunu ve hattâ Tortum cihetlerinde orman memuru tayin edildiğini hayretle gördüm. Evrak dosyası da ortadan kaybolmuş. Tahkikata yeniden başlandığını görünce bu adam, ortadan kayboldu. Mahallî hükümetten bize, vefat haberi verildi.

şif kollarını sürecektir. Erzincan'daki 36. Fırka ve kolorduya merbut kıtalar, Erzurum'a gelecekler.

15 martta ordudan gelen emirde, Rus zabıtları esir adıyla Erzincan'a gönderilmesi bildirildi. Bunları karargâhımın önüne getirterek gözden geçirdim. 17 martta Erzincan'a yola çıkacaklarını söyledim. Kumandanları Kaymakam (Yarbay) Twerdo Khlebof'la karargâhımda uzun uzadıya görüştüm.

Pek zeki ve yüksek tahsilli olan bir Rus. Kars'ta topçu kumandanlığında dahi bulunmuş. Kendisinden : Ermeniler ve, Erzurum ve Kars kaleleri hakkında hayli malûmat aldım. Ermenilerin 6000 kişi kadar olduklarını ve pek çok mezâlim yaptıklarını anlattı. Bunları, imzası altında dahi vereceğini vadetti.

(Bu hususta yazdığı iki risâlenin asılları Rusça olup, resmî makamı aidinde mahfuzdur. Türkçe ve Fransızca tercümeleleri, o zamanlar tabîî ve neşrolunmuştu. Birinin başlığı : **Tarihçe** olup, ikinci Erzurum Kale Topçu Alayı'nın teşekkülünden itibaren Osmanlı ordusunun Erzurum'u istirdat tarihine kadarki ahvali gösteriyor. Diğeri de **Hatıra** «Rus İhtilâli bidayetinden itibaren 27 Şubat (?) 1918'de Osmanlı kıtalarının Erzurum'u istirdat ettikleri tarihe kadar Ermenilerin Erzurum şehri ve havalisi Türk sekenesine karşı tavr-ı hareketlerini tafsilâtı ile bildirmektedir. Bunlardan birincisini, bu eserimin sonuna yazdım. Diğeri, aynen **Ermeniler** başlıklı eserinde okunacaktır).

16 martta süvarimiz Horasan'ı işgal etti. Ermenilerin 75 kadar süvarisi, hali temasta idi. Horasan'da Sahra demiryolunun pek mühim bir istasyonu varmış. Burada 100 lokomotif yüz yük vagonu (yirmisi kömür yüklü) sağlam olarak ele geçmiş. Telefon merkezi de sağlam olarak duruyormuş. Hattâ

(2) Ruslar, bizim de cihan harbi ortalarına kadar kullandığımız Rumi aylarını kullanmakta idiler. 27 Şubat Erzurum'un kurtulduğu 12 Mart demektir.

Kötek Ermeni merkezinden Horasan merkezi ile muhabereye uğraşıyorlarmış : «Bedros!» diye seslenen Ermenilere bizim telefoncu bildiği az Ermenice ile cevap vermiş ise de Ermeniler anlayarak, Türklerin Horasan'ı işgal ettiklerini Rusça, Sarıkamış'a bildirmişler.

17 martta Narman tarafımızdan işgal olundu. En nihayet Kötek'teki 100 piyade ve 150 Ermeni süvarisi de tardolunarak, 21 martta (1293) 1978 hududuna kadar olan mıntıkayı işgal etmiş bulunuyorduk.

Ordu kumandanı Vehip Paşa, 19 martta Erzurum'a geldiler. Ruslardan kalma bir binek otomobili elde etmiş ve adına «ganimet» demiştim. Buna binerek kumandanımı Tevrücük'te karşıladım. Erzuruma gelirken muharebelerimiz hakkında tafsilat verdim. Vehip Paşa, hayretle sordu :

— Ben Ermenileri, Bulgarlardan daha sarp bir millet sandım. Nasıl oldu da gerilla muharebeleri ile sizi oyalayamadılar. Muvaffakiyetiniz, pek pek seri oldu. Cevap olarak şöyle dedim :

— Teveccühünüze teşekkür ederim. Muvaffakiyet ordumuzdur. Gerillanın muvaffakiyeti, aynı ırktan köyler bulunmasına ihtiyaç gösterdiği gibi, kışın dağ başlarında tutunmanın zorluğunu da Ermeniler herhalde tatmış olacaklardır. Makedonya'da Bulgar, Yunan ve Sırp çetelerinin yıllarca mevcudiyetleri, halka dayanmalarından ileri geliyordu. Halk da, Avrupalıların himayesine kavuşmuş bulunuyorlardı. Çeteleri kışın köylerde saklanıyorlar, yazın dağlara çıkıyorlardı.

Vehip Paşa, kendi emrinin yapılmadığına kızmakla beraber, seri muvaffakiyeti takdir ediyordu. İstanbulkapısı dışarısında, Erzurum halkı ve askerler tarafından parlak bir istikbâl merasimi yaptık. Bazı güzel sözler söyledikten sonra, hazırlattığım karargâha birlikte gittik. (Erzurum telgrafhanesi binasıdır. 9. Fırka karargâhı da, daha evvel burada bulunmuştu).

Arazi üzerinde harekâtımız hakkında verdiğim izahatı, harita üzerinde de dinleyen ordu kumandanım, şu endişesini bir daha izhar etti: «Kuvvetlerinin büyük bir kısmını şose boyundan taarruzunda, Ermeni kuvvetlerinin sağ yanından vurarak kuvvetlerin Karasu üzerine atmak tehlikesinden nasıl korkmadın? Hâlâ hayret ediyorum». Şu yolda izahat verdim: «Karın fazlalığından şoseden uzak yerlere hareket tehlikeli idi. Kıtalarımıza yiyecek ve cephane yetiştirmeye de imkân bulamazdık. Nitekim bir alaylık bir müfreze olan sağ cenahımın cephanesi ve işesi bittiği halde, bunu bile temin edemiştik»

Erzurum'un kurtuluşunda, fedakârlıkla vazifelerini ifa edenlerin taltifleri sırasında, ben de «Kılıçlı İkinci Osmanî Nişanı» ile taltif olundum. Fakat bence en büyük mükâfat; talimnâmelerimizin bize emrettiği veçhile mesuliyetten çekinmemek» hassası ile, Erzurum'un bir darbe ile kurtuluşunu temine muvaffakiyet olmuştur. Dünya harbinde çarpışan bütün ordular, bu başarıcı düsturu yeniden «Sevk ve İdare» talimnâmelerinde yine şu yolda ifade etmişlerdir :

KUMANDANLIĞIN EN YÜKSEK HASSASI, MESULİYETTEN ÇEKİNMEMEKTİR?

Ahvale hakim bir kavrayışla, vazife ve vaziyetin icaplarını kendiliğinden yapmak azmi yerine; aldığı emirlerle dimağlarını ipnotize etmiş olanlar, bazen muvaffak olma şöyle durun, felâkete de sebep olabilirler. Böyle bir halde emrin güzel ifa olunmuş olması; muvaffakiyetsizlik mahcubiyet ve mesuliyetini ortadan kaldırmaz. Bilhassa büyük kumandanlarca (kolordu ve daha yukarı) iyi bilinmelidir ki: Mesuliyetten çekinmek, çok kere insanı daha ağır mesuliyetlere çarptırır.

KORGANOFF'UN HÂTIRATI :

Erzurum muharebelerini bir de, (Çarlık ordusundan kalma Ermeni Generali G. Korganoff'un, 1927'de Paris'te ba-

sılan, **La Participation des Arméniens à la Guerre Mondial sur le Front du Caucase, 1914 - 1918** adlı Fransızca (s. 100 - 113) ve (Twerdo - Khlebof tarafından) Rusça yazılmış olan iki eserden görelim :

General G. Korganoff'un eserinden, Erzurum harekâtını muhtasar olarak alıyorum :

Erzurum Kalesi'ni müdafa edecek olan Ermeni kuvvetleri Erzurum alayı, Erzincan alayı, dördüncü avcı alayından bir tabur, Erzurumlulardan bir tabur' ki : Ceman 9 tabur piyade 3 bölük süvari, 2 batarya dağ topu (Rus kale topçusundan ayrı). Bu muntazam kuvvetlerin yekunü : 3100 süngü, 400 kılıç, 8 top. (Gayri muntazam Ermeni kuvvetlerini hesaba katmıyor.)

Erzurum müstahkem mevkii; Rus fen kıtaları tarafından, uzun bir mukavemet bakımından tahkim olunmuştu. Şimdi onu müdafa edecek olan kuvvet için bir değeri olmayacaktı. Çünkü hiç olmazsa mühim tabiye noktalarını işgal etmek lüzumu, kıtaları dağıtacak ve zayıflatacaktı.

Erzurum topçusu, 400 kadar sahra ve kale topuna malikti. 7,7 santimetreden 15 santimetreye kadar. Fakat bunları kullanmak için ancak, 40 zabıt ve 400 nefer vardı.

Bu 400 toptan da, yalnız 16 sahra topu kullanılacak ve ateş edecek bir halde idi. Diğer toplar ve mermi yığınları, kalın bir kar tabakası altında yatıyordu. Kalehin bütün fennî tesisatı da, aynı halde bulunuyordu.

3 martta Brest - Litovsk Muahedesi imza olundu. Buna göre Batum, Kars ve Ardahan Türkiye'ye geçiyordu.

7 martta Kafkas heyetleri, Trabzon'a geldiler. Fakat Türk delegeleri, bi'l-iltizam gecikteler. 12 martta geldiler ve 14 martta (Trabzon) konferans başladı.

Erzurum'u, Bayburt ve Mamahatun istikametlerine karşı setr için bir tabur piyade, 200 piyade süvari ve 2 dağ topun-

dan mürekkep bir müfreze, Erzurum - Bayburt ve Erzurum - Mamahatun yollarının arasında Karabıyık Köyü yanına yerleştirilmişti. Bu öncü müfreze keşif kollarını, Aşkale ve Yeniköy boynuna göndermişti. Bunlar düşmanın tazyiki altında, 25 şubatta Karabıyık'a çekildiler.

27 şubatta düşmanın 400 süngü, 2 dağ topu ve 300 süvarisinden mürekkep öncü müfrezesi; Ermeni öncü müfrezesine taarruz etti ise de, 8 saatlik bir muharebeden sonra tardolundular.

28 şubatta Ermeni öncü müfrezesi, üstün düşman kuvvetleri karşısında Yeniköy cihetinden sarılmak tehlikesi karşısında Alaca'ya çekilmek zaruretinde kaldı. 2 martta Ilıca'ya, kale mıntıkası içine çekilmeye devam etti.

Ilıca müfrezesini takviye için General Andranik ⁽³⁾ birinci avcı alayının bir kısmını (500 süngü) ileri sürdü. Halbuki müfreze de kendi sağ yanını örtmek için Karaz Köyü'nü işgal etti, sonra da sağ cenah Erçik - İsavank hattını tuttu.

Türk ordusuna iltihak etmek üzere Erzurum'un şimali-garbisinde toplanan silâhli İslâm çeteleri dağıtıldı. (Bu doğrudur. Erzurum'a taarruzdan evvel bana mektupla müracat ettikleri halde, sonradan görünmediler. K.K.). Fakat müstahkem mevkiin cenubu garbisinde toplananların, Türk ordusunun Ilıca ve Tekkederesi müfrezeleri karşısında toplanmaya başlamalarından sonra, hücumlarından kurtulunamadı.

(3) Müstakil fırka kumandanlığına tayin olunan Andranik, 3 martta Erzurum müstahkem mevki-i kumandanlığına tayin olundu. Rus erkân-ı harbiyesi Erzurum'u 25 şubatta terketmiş ve umumî karargâhını Sarıkamış'ta tesis etmişti. Andranik'i, beraberinde mümtaz ve fennî zabıtlardan mürekkep bir erkân-ı harbiye ile bu yeni vazifeye gönderen Kafkas Cephesi Rus kumandanlığı idi. Rus İnkılâbı dolayısıyla sarsılan maneviyatı yükseltmeyi ve disiplini iade etmeyi, ancak bu Emre ni millî kahramanlığının başarabileceğini sanıyorlardı.

Erzurum'un zayıf garnizonu karşısında, 36. (9. Fırka idi. K.K.) Türk piyade fırkası bulunuyordu. Bayburt ve Erzincan' dan gelen Türk kıtalarıyle çabuk takviye olundu.

8 martta öğleye doğru düşman Ilıca müfrezesinin sağ yanına doğru; Erinkâr cihetinden ilerlemeye başladı. Erçik Köyü civarına kadar gelen Türk kıtası, tardolundu. Taarruzdan evvelki yerine kadar çekildi.

Türk kıtalarının Alaca'da toplanmaları, 9 ve 10 martta devam etti; ve 11 martta fecirle beraber Ilıca müfrezesine karşı taarruza başladılar. Daha sabahleyin saat 9'da düşmanın üstünlüğü hissolundu. Müfreze kumandanı yanlarının kuşatıldığını apaçık görünce, öğleye doğru kale muhitinin pek yanına, Gez'e çekilmeye karar verdi ve Han Köyü'nü işgal etti.

Mevkii müstahkem kumandanlığından bir tabur göndererek takviye olunan müfreze, Gez Köyü sırtlarını tekrar işgal etmek için bir mukabil taarruz yaptıysa da, muvaffak olamadı.

Bugün Ilıca müfrezesi, ölü ve yaralı 130 insan kaybetti.

Aynı zamanda muharebe Tekkederesi'nde de başlamıştı. 2000 kişiden mürekkep bir düşman kolu, Kiği istikametinden Tekkederesi - Erzurum üzerine teveccüh etti. Buradaki Ermeni müfrezesi 250 süngü, 4 makinelitüfek ve 50 süvariden ibaretti. Ilısa müfrezesiyle irtibat Süngerç Köyü'ndeki keşif kolları vasıtasıyla yapıliyordu. Fakat, 6 marttan beri bu irtibat kesildi. Bu keşif kolları, takriben 300 kişilik bir düşman hücumuna maruz kaldılar ve iki saatlik bir müsademeden sonra, sarılmak tehlikesinden korkarak Tekkederesi üzerine çekildiler.

Ilıca cephesinde 9,10 ve 11 marttaki hadiseler geçerken ilk zamanları hareketsiz duran ve Taşağıl ve Yağmurcuk köyleri mintikasında toplanan düşman grubu, 9 martta Tekkederesi üzerine taarruzunu gösterdi.

İlk önce tardolunan bu taarruz 11 martta fecirle beraber yenilendi. Tekkederesi kumandanı, mevkiinde iyi tutunuyordu.

Fakat Ilıca müfrezesinin geri çekildiğini haber alınca, Erzurum müstahkem mevzii muhitine çekilmeye karar verdi. Bunun da tam zamanı idi. Çünkü cephedeki inatlı mukavemeti esnasında her iki yandan kuşatılmış olduğundan, Türk hatları arasından yol açmak için süngü kullanmaya mecbur oldu.

Bu müfrezenin parlak hareketi; kumandanı bulunan Albay Torkom'un (Rus ordusunda rütbesi, Yarbay idi) enerjisi sayesinde. Müfreze ancak akşama doğru müstahkem mıntıkaya girebildi. 350 insan ve 40 attan mürekkep olan müfrezenin bu üç günlük zayıtı, 93 ölü ve yaralı idi.

11 mart akşama doğru keşif kolları rapor verdiler ki, bir fırkalık düşman kuvveti Erzurum müstahkem mevkiil garp mıntıkası önünde toplanmıştır. Ve Ilıca - Gez'i de işgal etmişlerdir. Muntazam Türk kıtalarının yan tarafında dahi 1500(!) miktarında Müslümanlar Çiftlik - Dudcu köyleri civarında bulunuyorlar. Erzurum kalesinin içinde dahi 4000 (!) silâhlı İslâm vardır, bunlar da Türk ordusu ile müşterek harekete hazırdılar.

Bütün bunlara karşı Erzurum müdafileri saflarında, ancak 3000 kişi sayabiliyorlardı. Bu ahval içinde ciddi bir mukavemet, imkânsızdı; müstahkem mevkiin muhitinin genişliği garnizon mevcudu ile katıyyen nisbetsiz bulunuşu ve malzeme eksikliğinden dolayı kıtalarla irtibatın temin edilemeyeşi, kıtaları irtibasız mukavemete mecbur kılıyordu. Ve şehir de, her taraftan akın eden firarilerle dolmuştu.

11 mart akşam saat 8'e doğru, kale kumandanı Andranik, fevkalade bir meclis-i harp topladı. Bu meclis, Erzurum'un tahliyesine ve ricata karar verdi.

12 mart sabahleyin saat 5'e doğru ağırlıklar ve muhacirler, Hasankale'ye sevkolundu. Saat 7'de kıtalar yola çıktı. Bunların çekilmesini setr için bir artçı müfrezesi; müstahkem muhitin garbindeki Harput ve İstanbulkapıları yakınındaki mevzileri işgal ettiler.

Sabahın saat 9'una doğru, (Bu saat yanlıştır. Ermenilerle saat farkımız olsa dahi, bu kadar fazla olamaz. Kıtalarımız sabahleyin bizim saatimizle 5'te taarruza başladılar. Ve saat 6'da bu kapılardan girdiler. K.K.) Harput ve İstanbulkapılarından her ikisine de aynı zamanda taarruza başladılar. Kısa, fakat şiddetli bir müsademedен sonra zayıf olan artçı müfrezesi, yanlarının sarılmak tehlikesini gördüğünden, gerisinde dahi şehrin silâhlı (!) ve hasım halkı bulunmasından dolayı, çekilmeye ve süngüsü ile düşman hatları arasından kendine yol açmaya mecbur kaldı. Kale kapılarını kapatmak üzere teşebbüse kalkan şehir halkının (!) birçok hücumlarını defettikten sonra Murad'ın süvarileri, şehri en son terketti. Erzurum grubu, Hasankale üzerinden 1914 hududuna doğru artık taciz edilmeden çekilebildi.

12 mart Erzurum muharebesinde grubun zayıtı : 136 zabıt ve nefer ölü, 95 yaralı, 60 esirden ibarettir. 120 Ermeni halkı da vaktinde şehirden kaçamadıklarından, Erzurum halkı tarafından öldürülmüştür.

Erzurum'un ziyatı ile, Türkiye Ermenistan'ı için çarpışma bitti ve harp Mâverai - Kafkas hududunu aştı.

(Ermeni) General G. Korganoff, Ermenilerin yalnız, askeri hareketlerini yazmış! Erzurum'da olup biteni bir de (bunları gözleriyle gören) bir Rus'un kaleminden okuyalım! Erzurum'un kurtuluşu hakkında, Rus Topçu Kumandanı Twerdo Kihlebof'un Rusça yazdığı **Tarihçe** ile **Hatıra** adlı risâlelerin de tercümeleri, bu hususta bir tanığın görüp bildiklerini bize gösterir.

Tarihçe

(ERZİNCAN VE ERZURUM'DA ERMENİ MEZÂLİMİ)

İkinci Erzurum Kale Topçu alayı'nın teşekkülünden itibaren Osmanlı ordusunun Erzurum'u geri alma tarihi olan 12 Mart 1918'e kadarki ahvâli hakkında (*)

ÖNSÖZ

Erzurum Rus İkinci Topçu Alayı'nın harp ceridesi olan bu **Tarihçe**'nin, Rusça aslı mafuzdur. Ermenilerin Türklere yaptıkları acıklı işler ve zulümler, bu ceridenin birtakım yerlerinde yazılıp tesbit edilmiş ise de, Türklerin uğradıkları zulüm ve kıyıcılıkların derecesini öğrenmeyi arzu buyuran zatlar, Erzurum Rus İkinci Topçu Alayı Komutanı Yarbay Twerdo - Khlebof'un **Hâtirâtı**'nı ve bu belgelere dayanılarak neşrolunan **Hâtıra** adlı öteki kitabı okumalıdır.

1917 aralık ayı sonlarında Rus Kafkas ordusu, gerek ordu ve gerek başkumandanlığın müsaadesi olmaksızın, kendi kendine cepheden çekildi. Erzurum Kale Topçu Alayı'ndan yalnız

(*) 21 Haziran 1918 günü Batum'da Binbaşı Mehmed Sadık'ın Türkçe tercümesini bitirdiği bu «Tarihçe», 1918'de Erzurum (veya Trabzon)'da basılmıştır. Tercüme baskısının aslı, 1939'da Kâzım Karabekir Paşa'nın İstanbul'da çıkan **Erzincan ve Erzurum Kurtuluşu** adlı kitabında (s. 229 - 266) dercedilmiştir; sadeleştirilmiş özeti de, 1970'te A. Hulki Saral Paşa'nın Ankara'da basılan **Ermeni Meselesi** kitabında (s. 388 - 396) alınmıştır. Rusça aslı, Harp Tarihi Dairesi Arşivi, I. Dünya Harbi Dosyası 123, Göz 5 Dosya: 5 - A - 1 16. D. 1 dedir. Biz, 1918 Türkçe baskısından sadeleştirerek, onun sahife sırasına işaret ettik (M.F.K.)

40 subay kaldı. Bu subaylar, erler tarafından terkedilmiş bir halde bırakılan topların başında vazifeli olarak kalmışlardı. Öteki subaylar da gittiler. Müstahkem mevkillerde, 400'den çok top kaldı. Topların götürülmesi imkânı olmadığından, mecburî olarak, mevzilerinde kaldılar. Subaylar ise, gerek vazife ve gerek namus düşüncesiyle, başkumandanlığın, kendilerine yeni er göndermesi veyahut topları terk eylemeleri emrini bekliyorlardı. Birinci Alay'ın gitmesiyle, kalan subaylardan İkinci Erzurum Kale Topçu Alayı kuruldu. Ordunun çekilmesiyle Erzurum'da ihtilâl yolu ile Ermeni Birliği kuruldu. Kendilerine «Ermeni Asker Birliği» adını verdiler. İşte o tarihte ordu kumandanlığı, hepsi acemi olarak 400 kadar Ermeni'yi İkinci Kale Topçu Alayı'na verdi. Bunların bir kısmı kaçıp, dağıldı; kalanlar da, ancak nöbet yerlerini ve mevzideki bataryaların korunmasını üzerlerine alabiliyordu.

Ordunun çekilmesinden bir müddet önce, Kuzey - Kafkasya'da iç - savaşları başlayıp, Mâverâyi - Kafkas'ın Rusya ile bağları kesilince, Tiflis'te bir geçici hükümet kurularak, Mâverâyi Kafkas Komiserliği adını aldı ; ve kendisinin müstakil bir hükümet olmayıp, işler düzelinceye kadar, geçici olarak merkez hükümetini temsil ederek, Rusya'nın ayrılmaz bir bölümü olduğunu ilân etti. Çekilen ordunun yerine bu komiserlik, 31 Aralık 1917 tarihli tamimiyle, yeniden ordu kurulacağını ilân etti ; ve yeni ordu, milliyet esası üzerine : Rus, Gürcü, İslâm (Türk), Ermeni kolorduları ve Çerkes, Osetli, Asuri (Nasturi) gibi diğer küçük milletlerden de ufak birlikler teşkil edecekti.

Topçu birliklerinin hangi milletten kurulacağı meselesi çözülmünceye kadar, Erzurum Deveboynu Müstahkem Mevki Topçusu, karma bir halde kaldı. Kumanda heyeti hep Rus olup, erat Ermeni idi. Kumanda heyeti gibi asıl kadrosu hep Rus olan bu topçu birliklerini, hiç kimse Ermeni farzedemez. Bunların Ermeni olduğuna dair, hiç kimse bir emir vermedi. İş bu topçu birlikleri daima Rus adını taşıdı. Biz, daima Rus ordusu top-

cusuna hizmetle, Rus veznesinden maaş aldık ve Rus kumandanlarının emri altında bulunduk. Alayda Rus papasının idaresi altında Rus kilisesi vardı; Ermeni kilisesi yoktu.

Henüz Rus ordusunun çekilmesi iki ay kadar olmuştu ki, öteki milletlerden ikmal eratı gelmediği gibi, Erzurum'a başka millî birlikler de gelmemişti. Alayda disiplin kurulamadı. Erler kaçıyor ve yağma ile uğraşiyor; ve subayları tehdit etmeye, hattâ açıkça emirlerini dinlememeye başladılar.

Bulgar - Ermenilerinden olduğunu işittiğim Albay Torkom, (şubat 1918'de) Erzurum Merkez Kumandanı tayin olundu. Bu yılın ocak ayı sonunda Ermeni piyade birliklerinden birkaç er, Erzurum'un ilerigelen ve eşrafından birisini evinde öldürüp, malını yağma etmişler, ölenin adını hatırlayamıyorum.

Başkumandan (Gürcü soyundan korgeneral) Odişelidze, bütün birliklerin kumandanlarını yanına toplayıp, mutlaka üç gün içinde katilin ortaya çıkarılmasını, istedi. Bilhassa Ermeni kumandanlara katilin ortaya çıkarılmasının, Ermeni hasiyetini ilgilendiren mesele olduğunu söyledi; ve Ermeni eratı tarafından şehirde yapılan zulümlere ve itaatsizliğe son verilmesini talep etti. Yahut, kendilerini koruyabilmeleri için, Türk ahalisine silâh dağıtmak mecburiyetinde kalacağını da ilâve etti. Albay Torkom cevabında :— Birkaç eşkiyanın zulüm ve yağma etmesiyle, bir milletin lekelenmesinin doğru olmadığı gibi, bütün Ermenilerin de eşkiya olmadığını, öfkeli olarak bildirdi.

Birlik kumandanları, Divan-ı harp teşkilini ve ceza kanununun uygulanmasını, idâm ile cezalandırmayı, başkumandanın talep ettiler. Bunlar hakkında teşebbüste bulunulduğunu söyledi. Ancak, katilin bulunup, bulunmadığını bilmiyorum. Hâtıramda kaldığına göre Albay Torkom, 10 martta Erzurum şehrindeki bütün birliklere bir geçit töreni yaptırıp, yirmi bir pare top attırarak, şehirde oturanlara (Türlere), askerin gücünü göstermek istedi. Geçit töreninde (Başkumandan) General

Odişelidze'ye [Albay] Torkom, Ermeni dili ile yazılmış bir nutku okudu. Tabii; Ermenice bilmediğimiz için, hiçbirimiz, bir şey anlamadık. Sonra söylediklerine göre : Ermenistan kurulduğunu ve bizzât kendisinin de hükümeti yürütmeye başladığını ilân etmiş! Başkumandan bunu öğrendiği vakit, Torkom'u Erzurum'dan kovdu.

(Tiflis'teki Azerbaycanlı - Gürcü - Ermeni'den kurulu geçici hükümetin, her ne suretle olursa olsun, Ermeni istiklâline meydan vermek istemediğini, bundan anladık.

Gerek Erzurum ve gerek civarındaki depolardan ve cephede Ermenilere verilmiş olan eşya, silâhlar ve malzeme, Ermenilerin kendi malları olmayıp, başka birlikler mevcut bulunmamasından dolayı, bu nesnelere Ermenilere, geçici olarak muhafaza ve gerektiği sırada iade etmeleri şartıyla, verilmiş olduğunu, kurmaylıktan birçok defalar ihtar edildiğini işittim. Bu sırada Ermenilerin Erzincan'da silâhsız muti, Türkleri her türlü vahşetle kırarak, o çevreye Osmanlı birliklerinin yaklaşmasından dolayı Erzurum'a doğru kaçmakta oldukları haberi geldi.

Başkumandanlığın haber almalarına ve vaka yerinde bulunup geri dönen Rus subaylarının anlattıklarına göre : Erzincan'da Ermeniler tarafından sekiz yüz Türk öldürüldüğü halde, ancak kendini koruma sırasında yalnız bir tek Ermeni telef olmuş. Erzurum yakınındaki İlica Köyü'nde de, biçare Türklerin katledildiği anlaşıldı. (1918'de) şubatın 20'sinde (Erzurum'da) öğleden sonra sokaklarda milisler ve askerler tarafından birçok (Türk) erkekler toplanıp, belirsiz bir yöne gönderilmekte olduğu, dikkat nazarımı çekti. Bunun sebebini sorduğumda, «demiryolunda biriken karların temizlenmesi için ırgat olarak gönderilecekleri»ni söylediler.

Saat üçe doğru, alayımın subaylarından Teğmen Lipsky, bulunduğu (Yakutiye'de) kışladaki Ermeni erattan birkaçı, sokakta beş Türk'ü tutup, kışlanın avlusunda bir kenara sı-

kıstırarak dövmeğe olduklarını ve belki sonunda bunları öldüreceklerini, telefonla bana söyledi. Rus subayı bunları kurtarmaya teşebbüs etmiş ise de, silâhla karşılık görmüş ve orada bulunan bir Ermeni subayıda, bunların kurtarılması teklifine muvafakat etmemiş. Yakında bulunan başkaca üç Rus subayını yanıma alıp, bu zavallıları kurtarmaya koştum. Bana telefonla haber veren Rus subayı ile, Belediye Reisi Stavrofsky, bana karşı çıkıp, yine Ermeniler tarafından sokakta yakalanan ve kendilerinin dostu bulunan bir Türk'ü aramakta olduklarını söylediler; Ermeni eratin. Kışla avlusuna girmeye, silâhla engel olduklarını da ilâve ettiler.

Kışlaya yaklaştığımız zaman, avlu kapısından on iki kadar Müslümanın korku ve dehşetle çıkıp, etrafa kaçıştıklarını gördük. Bunların birisini tutabildik; fakat, tercümansız konuşamadık. Muhalefet görmeden kışla avlusuna girdim. Sokaktan toplanan ahâlinin nerede bulunduğunu göstermelerini istedim. Ahâlden kimsenin kışlada bulunmadığını, söylediler. Kışlayı aradığım sırada kışlanın hamamında korku ve ürkü içinde yetmiş kadar Türk kapanmış olduğunu gördüm. Hemen tahkikata giriştim. İşin tertipçisi olan altı eri hapsederek Türkleri hemen salıverdim. Tahkikat sırasında, bilinmeyen bir Ermeni eri tarafından, kışlanın yakınındaki evlerden birinin damında görülen zavallı bir yoksulun, tüfekte öldürüldüğünü öğrendim. 12 martta Osmanlı birliklerinin Erzurum'u geri alması sırasında ne yazık ki, bütün resmî evrakın arasında, bu tahkikat vakaları ile, kurtardığım Türklerin adları bulunan liste de, zayi olmuştur. Fakat, bugün Erzurum'da sağ kalıp da, sokakta rast geldiğim sırada, hayatlarını kurtardığımdan dolayı minnetdarlıklarını, içten selâmları ile belirten Türklerden sorularak, vaka ortaya çıkarılabilir.

Erzurum Belediye Reisi Müsyö Stravrofsky'nin maiyetinde yazı işleri kâtipliğinde bulunan Tercüman (Ahıskalı) Ali Bey Pipinof, tahkikat sırasında tutanak ve listeyi düzenlemiş bulunduğundan, o şahısları tanıyabilir.

Tahkikat sırasında, topçu alayına bağlı piyade birliği içinde Ermeni yedeksubayı Karagudayef'in vaka tertipçisi olup, ahâliye evlerinden topladığı sırada, birçok eşyalarını da, bu uğurda tecrübe sahibi olan Ermeni neferler vasıtası ile, gasbetmiş olduğu, anlaşıldı. Bu da, öteki Ermeni erlerle birlikte hapsedildi. Akşamüstü, Bölge Komiseri Zlatof ve Yardımcısı Starofsky'nin yanında, başkumandana durum haber verildi. Bugün içinde Ermeniler, ötede - beride birkaç kişiyi yok etmiş ve Türk çarşısında yangın çıkarmışlardır.

Umumî olarak bugünlerde, gerek Erzurum ve gerek çevresinde tek tek öldürmeler olduğu, haber alınmakta idi. Tafta Tabyası yanında bir Türk'ü öldürdüğünden dolayı bir Ermeni'yi bizzat kendim yakalayıp, merkez kumandanına teslim ettim. Amele sıfatıyla işe sevk edilen Türklerden birçoğu, izi kaybolarak (şehrin doğu kuzeyinde ve dekovil yolu güneyindeki Yanıkdere'de toptan ve büyük vahşetlerle şehid edildiklerinden), bir daha geri dönmekte olduğu, ahâli tarafından söyleniyordu. Belediye heyeti, bunu başkumandana bildirdi.

Büyük rütbeli topçu subayları hep birleşerek başkumandana verdiğimiz raporda : Müstahkem mevkidenden (Erzurum'dan) hepimizin ayrılmasına müsaade edilmesini; çünkü, burada hiçbir şey yapamayıp, ancak bu eşkiya yüzünden adımızın lekelenmesini hiçbir zaman istemediğimizi, bildirdik. Bunun üzerine başkumandan : «Osmanlı ordusu kumandanı General Vehip Paşa'dan aldığı telsiz - telgrafta, Osmanlı ordusunun Erzincan'ı işgal edip, ileri harekâtına devam emrini aldığı; ve Ermenilerin bu bölge (Türk) ahâlisine yaptıkları mezâlime başka türlü son verilmeyeceğine hükmettiğini; ve bu ileri harekâtın, Rus birlikleri ile temasa gelinceye kadar devam edeceğini bildirdiğini», söyledi.

Bu yüzden Mâverâyi Kafkas Komiserliği, Osmanlı hükümetine barış teklif etti. Bu teklifte, telsiz - telgrafla alınan cevapta, Osmanlı ordusu ve kumandanı, barış teklifini memnun-

lukla kabul ettikleri; fakat, meselenin çözülmesi için Mâverâyı Kafkas Komiserliği teklifinin, Osmanlı hükümetine duyurulduğu bildirilmiştir.

Bizim müracatımız üzerine General Odişelidze, (Tiflis'teki) komiserlik reisi (ve hariciye komiseri, Gürcü soyundan) Kekuçkuri ve Başkumandan General (Rus soyundan) Lebedinsky ile, telgraf muhaberesi yaptı. Alınan cevapta : Ermeni Millet Meclisi'ne bir ulti-matom verilerek, Ermeni rezaletine son verilmesi, kat'i surette talep edilmiş olmakla; Erzurum'daki yolsuzluklara son verilmek üzere Ermeni meclisi tarafından Doktor Gavriyef ve (Taşnak çete reisi, Türk cellâdı) Antranik gönderilmiş olduğu; ve subayların isteklerine kesin cevap verilmesi, Osmanlı hükümetinden barış üzerine alınacak cevaba bağlı bulunmakla, subayların o zamana kadar Erzurum'da kalmaları gerekeceği bildirilmiş; ve buna ilâve olarak, subayların şimd'ye kadar yaptıkları vazifeye teşekkürle beraber, Rusya'nın yeniden bir tehlike karşısında bulunduğu bu sırada, bütün subayların son dakikaya kadar vazifeleri başından ayrılmayacaklarına güvenildiği bile, zikredilmiştir.

Bundan başka, ordu kumandanı yazılı emirnâmesinde, bütün subayları vazifelerinden ayrılmamalarını tembih ettiği gibi, subayların haksız yere telef ve adlarının kötüye çıkmalarına hiçbir veçhile müsaade etmeyeceğini ve eldeki bütün kuvvetiyle buna engel olacağını, bildirdi. İşte bu yüzden biz, ancak Rus kumandanının emri ve yalnız Rusya'nın menfaati maksadıyla Erzurum'da kaldık. Bu sırada Osmanlı hükümetinin Mâverâyı Kafkas Komiserliği'nin teklifine razı olduğu, barış görüşmelerinin Trabzon'da ve 2 martta (1918) başlanacağı anlaşıldı.

Erzurum ve çevresinde Osmanlı birlikleri ile savaşmayı tasavvur etmediğinden barış antlaşması imzalanıncaya kadar Erzurum'da kalınacak ve bu antlaşma gereğince bütün silâhlar ve malzeme, ya Rusya'ya taşınacak veyahut hepsi Osman-

lı hükümetine teslim edilecek; ve aksi takdirde barış imzalanmadan Osmanlı birlikleri Erzurum'u geri almaya teşebbüs ettiği halde, toplar tahrip edildikten sonra, mürettebat ve subaylar da, Rusya'ya çekilecek; ve bunlar için herhalde yedi gün önceden kat'i emir verilecek olduğunu, bütün subaylara ordu kumandanı ağızdan söyledi.

Subayların Erzurum'da kalıp kalmaması meselesi kat'i surette çözülmüştü kadar, bazı aşiretlerin muhtemel olan taarruzlarına karşı müdafaa mecburiyeti gerektiği belirdi. Çünkü, Osmanlı hükümeti tarafından, «bazı aşiretlerin söz dinlemeyip, kendi kendilerine hareket ettikleri», (18 Aralık 1917'de imzalanan Erzincan'daki) mütâreke sırasında, resmen bildirmişti. Bu yüzden, daha şubatın ikinci haftası başlarında Erzurum - Erzincan menzil hattına gereği kadar top gönderilmesi ve halkın bu hat üzerindeki ambarlardan erzak yağmalamak üzere vâki olan hücumlarının dağıtılması için, ordu kumandanlığınca kararlar alınmıştı. Buna göre, her menzil noktasına, bir subay ile bir yahut iki top yerleştirildi. Ermeni birlikleri, Erzincan'dan Erzurum'a çekilirken, bu toplar da bunlarla birlikte geri geldi. Yirmi üç şubat tarihlerine doğru, aynı maksatla Trabzonkapısı üzerindeki Büyükkiremitler mevki ile Abdurahmangazi mevkiine ikişer top konmuştu. Ayrıca, şehrin müdafaa noktalarından bazılarında da, birkaç top daha kondu.

Palandöken yönünden Müslüman milislerin taarruzu ihtimaline karşı Kars ve Harputkapıları arasında da top konacaktı. Halbuki bu toplar, bilhassa Müslüman milislerin taarruzuna karşı yerleştirilmiş olup mürettebatı ile ancak bu hizmeti yapabilirse de, topçusu bulunan muntazam orduya karşı, bir-iki atışta hepsinin imha edileceği belli idi. Şubat sonlarında uzak mevzilerdeki topların kamaları, rasad ve nişangâh dübünleri hep toplanarak, merkezdeki depoya yığılmış; yakın mevzilerdekilerin de nişangâhları çıkarılıp, sıra kamalarının alınma-

sına gelmişti. Palandöken'deki toplar için dahi bu emir verilmiş idiyse de, henüz yapılamamıştı. Yalnız Müslüman milislerin taarruzlarını püskürtmeye ayrılmış olan topların nişangâhları üstünde idi. Osmanlı birliklerinin yakın zamanda taarruzu, beklenmiyordu. Osmanlı birlikleri, yaz gelmeden önce, harekete iktidarı olmayan ve manevî kuvveti bozuk zannediliyordu.

25 şubatta, tepeden tırnağa kadar silâhlanmış olan Ermeni eşkiyasının, on-on iki kadar Türkü, İstasyon yanında kurşuna dizdiklerini gören iki Rus subayı, bunları kurtarmaya teşebbüs etmişse de, bunlarda silâhla tehdit edildiklerinden bu zavallılar, kimse tarafından yardım göremeyip, öldürülmüşlerdir.

26 şubatta ordu kumandanı, örfî idare ilân ve Divan-ı harp teşkil ederek eski kanuna göre, idâm cezası uygulamasını emretti. (13 Şubat 1918'de Erzincan'ın kurtuluşu üzerine, oradan 11 günde Erzurum'a çekilmiş bulunan Ermenici ve Fransız soyundan) Albay Morel, Erzurum müstahkem mevki kumandanı ve Ermenilerden birisi de, Divan-ı harp reisi tayin olundu. Başkumandan (Korgeneral Odişelidze) ile birlikte, Müstahkem Mevki Kumandanı General Gerasimof da bugün Erzurum'da hareket ettiler. Bunlar, gerektiğinde topçu çekilirse, geride hangi mevkide toplanacağını tayin edeceklerdi, Müstahkem mevki topçu kumandanlığı vazifesini yapmak üzere, kaldım. Albay Morel'in karargâhı, çoklukla Rus subaylarından kurulmuştu. Alay kurmayı, Kurmay Yüzbaşısı Şneör idi.

Ordu kumandanı (Sarıkamış'a) gidince, Albay Morel başka bir tavır takındı : Erzurum son dakikaya kadar müdafâ edileceğinden, subaylar ile, eli silâh tutan erkeklerden kimsenin şehri terketmelerine müsaade etmeyeceğini söyledi. Erzurum'dan hareket etmek isteyen subaylar hakkında Divan-ı harp'e bilgi verdiğim zaman, Divan-ı harp azâsından (Ermeni) Sokhumyan, yüksek sesle bağırarak : «Erzurum'dan çıkmak isteyenlerin hepsini bizzat kendisi vuracağını ve gizlice ka-

çanların ise, Köprüköy ve Hasankale'de yerleştirilen kuvvetli Ermeni birlikleri tarafından bizzat kendi vesikasını taşımayacaklarından, yakalanıp Divan-ı harp'e gönderileceklerini» söyledi. Kurtulması güç olan bir kapana tutulduğumuzu, anladım. Örfî idare ve Divan-ı harp, Ermeni eşkiyası için olmayıp, bilhassa Rus subayları için kurulduğu, belli oldu.

Şehirde zorbalık ve baskı, eskisi gibi devam etti. Her zamanki gibi, silâhsız ve müdafasız oldukları halde taarruza uğrayan Türk ahâlisini Rus subayları imkân dâiresinde korumaya çalıştılar. Maiyetimde bulunan subaylardan birçoğu, sokakta yakalanıp, soyulmuş olan Türkleri zorla kurtarmışlardır. Fen memuru vazifesinde bulunan Karayef, gündüz sokakta bir Türk'ü soyup kaçan bir Ermeni'yi silâhı ile vurmuştur. Silâhsız muti ahâliyi öldürenlerin cezalandıracağı vaadinden, hiçbir şey çıkmamıştır.

Divan-ı harp, Ermenilerden korktuğundan, hiçbir Ermeni'yi mahkûm edemedi. Halbuki, Divan-ı harp'in kurulmasını, en çok Ermeniler istemişlerdi. Hiçbir zaman bir Ermeni'nin öteki Ermeni'yi cezalandırmayacağını, Türkler ısrarla iddia ediyorlardı. Rus atalar sözünde : «Karga, karganın gözünü oymaz» derler ki, doğru olduğunu gözümüzle gördük. Eli silâh tutan Ermeniler, kaçmakta olan âilelerinin korunması kaygısıyla, hep birlikte firar ettiler. Mahbus bulunan Yedeksubay Karagudayef, haberim ve müsaadem olmaksızın saliverilmiş. Bunun tahliye sebeplerini Albay Morel'den sorunca, yeniden tahkikat yapılarak, suçsuzluğunun anlaşıldığını söyledi. Halbuki gerek ben, gerek bir iki subayım, vakanın en mühim tanıklarından idik Bize buna dâir hiçbir sorğu sorulmadı. Böyle iken, alayca tahkikat ve soruşturma yaptırarak, dosyasını Albay Aleksandrof'a verdim. Tafta'da yakaladığım cânî bile, hiçbir cezaya çarptırılmadı.

Albay Morel, Erzurum Türk ahâlisinin ayaklanmasından korkmaya başladı. 2 martta Antranik, Erzurum'a geldi. Bunun-

la birlikte, istilâ edilen bölgeler komiser yardımcısı Doktor Zavriyef de gelmişti. Ermeni meseleleriyle hiç uğraşmadığımız için, Antranik'in Osmanlı hükümetince idâma mahkûm bir câni sayıldığından haberdar değildik. Bütün bunları, 20 martta Osmanlı ordusu kumandanı ile konuştuğum sırada öğrendim. Antranik, Rus tuğgeneralı formasıyla geldi. Dördüncü rütbeden Sen - Vladimir ve İkinci rütbeden Sen - jorj Haçı madalyalarını taşıyordu. Bunlardan başka, neferlere mahsus Sen - jorj Haçı'nın İkinci rütbesini de taşıyordu. Bunun maiyetinde kendi kurmay başkanı olan Rus kurmay albayı Zinkeviç de, birlikte gelmişti. Antranik Erzurum'a gelmeden bir gün önce Albay Morel, Antranik'ten aldığı telgrafta, «Erzurum'dan kaçan korkakların hepsini yok etmek üzere Köprüköyü'ne makinelitüfekler konulmuş olduğu» yazıldığını, herkese ilân etti. Antranik gelince, Albay Morel'in yerine, Erzurum merkez kumandanlığını üzerine aldı; Albay Morel bunun emri altında kaldı. Biz de, her zaman Albay Morel'in kumandasında bulduk.

Antranik'in geldiği (2 Mart 1918) günü, bölgem içinde Tepeköy'de bütün ahâli kadın, erkek, çoluk - çocuk hep Ermeniler tarafından kırgına uğratıldığını, o bölgedeki subayım vâsıtası ile haber aldım. İlk görüştüğüm sırada, hemen buna dair haberi kendisine söyledim. Benim yanımda emir verip Tepeköy'e yirmi atlı gönderdi; hiç olmazsa suçlulardan bir kişi olsun, yakalanmasını emretti. Bundan ne sonuç çıktığını, bugün ben bilmiyorum.

Albay Torkom, yine ortaya çıktı. Antranik'in gelişinden bir-iki gün sonra Ermeni Topçu Albayı Dolukhanof, Erzurum'a geldi. İlk önce kendisi, topçu müfettişi olarak benim âmirim olacağını, söyledi. Buna karşılık ben, kendim tümen kumandanı yetkisini taşıdığım için, âmire ihtiyacım olmadığını ve böyle olmazsa, hizmetten çekileceğimi bildirince; Dolukhanof'un, Erzurum müstahkem mevkiî topçu işlerini yürütmeye memur bulunduğu, ilân edildi. Buna göre, bana yolladığı

kararlar, kendi adına olmayıp, Merkez Kumandanı Antranik nâmına gönderilmekte devam etti. Kumandan altındaki topçu taburu kumandanı yüzbaşı vekili Ermeni Canbolatyan dahi, benim işlerime karışmaya yeltenmişti: Bütün topların ve projektörlerle dinamolarının, hep geri götürüleceğini söylediğimde; Ermeniler, herhalde, Erzurum'da kalacakları için bunların hepsinin kendilerine gerekli olduğundan bahisle, hiçbirinin geri gönderilmesine râzı almayacağını anlatmıştı. Bundan anlaşılıyor ki, bütün kumandanlık işlerini Ermeniler kendi ellerine alarak, Rus subaylarına da, icrâ memurluğundan başka bir şey bırakmak istemiyorlardı.

Rus subaylarının himmetiyle Ermeni istiklâline çalışmaları ve fakat bunu kimseye sezdirmek istemedikleri, pek belli idi. Çünkü bu maksatlarını açıkça söyleseler, Rus subaylarının çoğu işten elçekince, Ermeniler subaysız kalacaklardı. Topçu subaylarının hizmeti bırakmalarından, Ermenilerin pek çok korktukları, dağ topçu taburu kumandan vekili Yüzbaşı Pilyat'ın aşağıdaki ifadelerinden, anlaşılmaktadır : 20 şubat dağ topçu taburunun Sarıkamış'a gideceğini haber alan Ermeniler, daha 18 şubatta topçu park kumandanını tutuklamışlar ve ordu kumandanının emriyle saliverilmiş; sonra üç defa daha yakalamışlar. Eğer topçular Erzurum'dan çıkarsa Erzurum'u kana boyayacaklarını söyleyerek, tehdide kalkmışlardır. Hapsedilenler, Rus karargâh subaylarının teşebbüsü ile saliverilmekte olduğundan, sonunda ordu kumandanlığının emriyle, topçuların gönderilmesinden vazgeçilmiştir.

Yedinci dağ topçu kumandanı ile anlaşmak mecburiyeti hâsıl oldu : Rus topçu subaylarına Ermeniler doğrudan doğruya zorlamaya cesaret edip, Ermeni yararına çalışmaklığımızı açıktan açığa isterlerse, birbirimize yardım etmeğimizi gizlice kararlaştırdık. Elimizde maddî kuvvet olarak top ve makinelitüfek ve bir de Rus subayları vardı. Dağ topçu subayları, mümkün olduğunca birbirine yakın yerlere oturmaya baş-

ladıkları gibi, müstahkem mevki topçu subayları da, ta işgalin başından beri karargâhımızın bulunduğu İslâm mahallesinde (Yeğenağa'da), birbirimize yakın yerlere toplandık. Antranik'in gelişinden sonra Albay Morel'in (eski Erzurum Sultanisi ve şimdi Kız Ortaokulu binasındaki) karargâhında, Erzurum ahâlisinin ayaklanacağı korkusu arttı. İhtilâl tertipçileri yakalana-acağı sırada gerçekten bir ayaklanma çıkarsa, bunların üzerine topçu ateşi açabilmek için, Mecidiye Tabyası'nda bu işi bece-rebilmek üzere Rus subayı bulundurulmasını, Albay Morel em-retti.

Bizim hepimizin de Müslüman mahallesinden çıkıp, Erme-ni mahallesine nakletmekliğimiz emredilmişti. İki yıldan beri Müslüman mahallesinde (Yeğenağa Mahallesi'nde Münir Öz-ışık Beyin konaklarında) bunlarla yanyana yaşamış bulundu-ğumuz cihetle, Ermenilerin bu hayalî korkularına güldük. Rus topçu subayları sözbirliği ederek : Namuslu bir düşmanla sa-vaşmak için hizmette kaldıkları cihetle, kadın ve çocuk - çocuk üzerine topçu ateşi edilmesine hiçbir zaman uymayacaklarını, çok kesin bir dille bildirdiler. Çünkü Ermeniler, hiçbir sebep olmadığı halde, Türklerin ayaklandıklarını farzederek, bu za-vallıların üzerine topçu ateşi yapılmasını isteyeceklerinden şüp-he kalmamıştı.

Ermeni mahallesine taşınma işi, aşağıdaki üç sebepten dolayı imkânsızdı : 1 — Belirtilen zamanda, taşınabilmek, mümkün değildi. 2 — Rus subaylarının Türk mahallesinden ayrılmaları, Ermenilerin burada serbestçe kavgın yapmalarına müsaade olacaktı. 3 — Rus subayları, her hususta son za-manlarda hiçbir suretle güvenmedikleri Ermeni çevresine ken-di kendilerini düşürmüş olacaktı. Müstahkem mevki kadro-suna girmeyen dağ topçu taburu subayları da, aynı suretle bu teklifi reddettiler. Sonunda Ermeniler, kendi işlerini kendileri görmek mecburiyetinde kalıp; ayaklanma kışkırtıcıları diye bir-takım kimseleri yakalamaya başladılar. Albay Morel'in «şehre

top ateşi» teklifi, dikkati çektiğinden, maiyetimdeki subaylarla toplantı yapmak mecburiyetini duydum. Bir gün ara ile, iki toplantı yaptık. Birinci toplantıda, Erzurum'da bulunan bütün topçu subayları ile, birkaç günden beri Erzurum'a gelen iki İngiliz subayı, Albay Morel, (Antranik'in Kurmay Başkanı Kurmay Albay) Zinkeviç, Dolukhanof, Torkom, Antranik ve Dr. Zavrıyef hazırды.

İngiliz subaylarının bu toplantıya çağrılmasındaki biricik maksadımız, Rus subayları ile Ermeni kumandanı arasındaki münasebeti görmeleri; ve Rus subaylarının Ermeni vahşetine ne dereceye kadar engel olmaya muktedir bulduklarını anlayıp birkaç gün sonra geri dönüşlerinde gördüklerini ve mütalaaalarını bu vak'a ile doğrulayabilmeleri idi Çünkü doğrudan doğruya emrim altında telgraf ve telefon hatlarına mâlik olmadığımızdan, yazdığım telgrafların yerlerine verilmediğine (kaani) olduğumu, gördüğüm ve haber alarak öğrendiğim her türlü Ermeni vahşetini, bütün açıklıkları ile ortaya koydum. Ermeni itaatsizliğinin son haddini bulunduğunu, bizzat ordu kumandanı Odişelidze'nin ağzından işittiğim vakalarla izah ettim. Bütün bu anlattıklarımı, şu cümlelerle bitirdim : «Erzurum'da kalan bütün Rus subayları, kendi haysiyet ve formları ile, Ermeni mezâlimini örtmek için kalmayıp; ancak, âmirlerine itaate, yalnız Rusya'ya hizmet için kaldık ve Erzurum'da bulunduğumuz müddetçe, Ermeni vahşet ve rezaletine son verilmesini; böyle olmazsa, bütün Rus subaylarının yerlerini bırakarak, geri gitmelerine müsaade edilmesini, ısrarla istediğimizi», bildirdim. Benden sonra söz alan subaylar da, hep benim görüşümü doğruladılar.

Antranik buna verdiği cevapta : «Ermeniler, Rusya'ya son derecede minnettar olup, büyük Rusya ahâlisinin ayrılmaz bir bölümü olduklarını ve şimdi de, Rusya'ya yardım etmekten başka bir gaye gütmediklerini; Ermeni kavgını denilen nesnenin, yüz-yıllardan beri Ermeni - Türk arasındaki husumetin sonucu ol-

makla beraber, bundan hiçbir türlü yolsuzluğun olmamasını sağlamak için kendisinin Erzurum'a geldiğini; ve eğer burada Ermenilere sözgeçirip, kırgının önünü almaya muvaffak olmazsa, bizzat kendisinin ilk olarak Erzurum'dan ayrılacağını», anlattı. Konuşmalar, hep tercüman aracılığı ile oldu. İsteyen subayların Erzurum'dan çıkabilmeleri imkânı sorulunca : «Cesaretine, güvenemiyenlerin çıkmaları daha iyi olacağı cihetle, bunların çıkmalarına imkân dâiresinde müsait davranacağını», söyledi. Albay Zinkeviç ise, bütün oradakilerin önünde : «Burada yapılacak hizmet, yalnız Rusya'ya hizmet vazifesi olduğuna inanarak, bizzat kendisinin de ancak bu kanaatle Erzurum'da bulunduğu»nu söyledi.

En sonunda, bütün subaylar, on gün daha bekleyerek, Antranik'in söylediklerinin doğru olup, olmadığını görmeye ve neticeye göre bir hareket hattı izlemeye karar verdiler. Bu toplantı, beş veya altı martta yapıldı. Toplantı bittikten bir müddet sonra Albay Dolukhanof, Rus subaylarının Ermenilere bu derecede nefret duygusuyla bakmakta olduklarını, hiçbir zaman tasavvur edemeyip, hayrette kaldığını, gerek bana ve gerek öteki subaylarına çok şaşarak söylemiştir. Ertesi gün Antranik tarafından sokaklara (ve camilerle çeşme duvarlarına) astırılan Türkçe beyannâmelerde : «Öldürülen Müslüman olsun, Ermeni olsun, mutlaka fâili bulunup aynı cezaya çarptırılacağı; ve Müslümanların hiçbir nesneden korkmayıp, dükkânlarını açarak ticaretleri ile uğraşmaları; ve (demiryolunda, karları temizleme bahaneleriyle) çalıştırmak için toplanıp gönderilen Müslümanlardan birinin yokolması halinde, bunları toplayıp göndermeye memur olan birliğin hepsinin kendi hayatları ile sorumlu tutulacakları vesaire», yazılmıştır. (Erzurumlu olan bu câni Antranik, ayrıca çifte minareler önündeki meydanda, Türkçe nutuklar vererek, Erzurumluları evlerinden dışarı çıkarmaya ve böylece kolayca yakalanmaya teşvik edici ve yeminle inandırıcı sözler söylemiştir).

Ertesi gün, maiyetimdeki taburlardan birinin kumandanı olan Yüzbaşıvekili Canbolatyan ile birlikte at üstünde bir sokaktan geçerken, birkaç kişinin duvardaki ilânı okumakta olduklarını gördük. Canbolatyan bunlara Türkçe izah ederek : «Müslüman ahâli tarafından bir ayaklanma olmadığı takdirde, Ermeniler tarafından hiçbir türlü kötülük zuhura gelmeyeceği»ni anlattı. Buna karışık : «İki yıldan beri Müslüman ahâlinin hiçbir kötülük yapmak teşebbüsleri görülmediği gibi, bundan sonra da böyle bir fenalık yapmak niyetinde dahi olmayıp; ancak, silâhsız ve müdafaasız kalan Müslümanların, sebepsiz yere öldürülmemelerini rica ettikleri»ni, söylediler Benim Rus Topçu Kumandanı olduğumu, gerek ben ve gerek benim arkadaşlarım Rus subayları, Müslüman ahâlinin hiçbir vechile zarar görmelerini arzu etmeyip, şimdiye kadar olduğu gibi, bundan sonra da ellerinden geldiği kadar bu zavallıları koruyacağımızı, kendilerine anlatmasını Yüzbaşıvekili Canbolatyan'dan rica ettim. Orada bulunan Türklerden birçoğu ve bilhassa içlerinden bir - iki tanesi, 20 şubat vakasında bizzat benim kendi hayatlarımı kurtardığımı söyleyerek, sözümü doğruladılar. Canbolatyan, Ermeni komitesi (Taşkan) azâsından idi.

İkinci toplantı, yalnız Rus subaylarından kurulu olup, dışarıdan ancak Dr. Zavriyef vardı. Bu toplantıda : «İkinci Erzurum topçu alayının, Ermenilerin sandığı gibi, Ermeni topçu alayı olmayıp, dâima Rus topçu alayıdır ve subaylardan hiçbirisi, Ermenilere gönüllü yazılmamıştı; yazılmak da istemiyor. Ermenilere hizmet için, hiçbirimiz imza vermemiş ve mukavele yapmamıştır. Ve gerçek olarak hükümet, bu alayın Rus yahut Ermeni alayı olduğunu keskin olarak belirtmelidir. Eğer Rus alayı ise, bize Rus erleri göndermeli; eğer Ermeni alayı ise, Rus ordusunda hizmet etmek arzu eden subaylara bu alaydan ayrılma müsaadesi verilmelidir. Kafkas Cephesi'nde hizmet etmek istemeyenleri de, başka cephede hizmet etmek üzere geriye gönderilmeleri. (Erzurum'da ilân edilen örfi ido-

renin, yalnız buna engel olabildiği görülmüştür. Bu aralık ortalığa yayıldığına göre, Mâverâyi Kafkas, Rusya hükümetinden ayrılacaksa, Rus subaylarına mutlaka izin verilmelidir ki, bunlar burada yabancı subayı durumunda kalacaklardı», yollu konuşmalar olmuş ve neticede, mevcut tamimlere dayanarak, ya Harbiye Bakanlığı emrine, yahut Rus kolordularından birine naklolunmak için, her arzu eden subayın resmen müracaat edebileceği anlaşılmıştır. Bana verilecek bu gibi dilekçelerin, uygun görülerek, gereken makamlara gönderileceğini ilân ettim. Bu toplantı sırasında bunlar görüşülüp münakaşa edilirken, yedinci Kafkas dağ topçu taburundan Yüzbaşıvekili Yermolof, yeni kurulan Ermeni taburuna gitmek istemeyerek, ayrılma dilekçesi vermiş; önce vazgeçmesi için kandırmaya çalışmışlar. Fikrinde direndiği anlaşılınca, Albay Morel, dilekçesinin altına yazdığı mütalaasında, bu subayın işe yaramadığından dolayı cephe kurmaylığı emrine iade edildiği kaydını koyarak, 24 saat içinde Erzurum'dan çıkması için sıkıştırılmış. İşte böylece pek fedakâr bir savaş subayı olan Yermolof, bilhassa Ermeni birliklerine hizmet etmek istemediğinden ve bir de, Albay Morel'in Ermenilere hizmet ettiğini açıkça söylemek dikkatsizliğinde bulunmasından böyle haksız yere lekelenildiği anlatıldı.

Dr. Zavriyef de, tıpkı Antranik'in söylediklerini tekrar ederek : «Barış yapıncaya kadar Erzurum'da kalmaklığımızın, Rusya'nın menfaati gereğinden bulunduğunu ve medenî yaşayan bir millete mensup subay olduğumuzdan, —Ermeniler, siz Türklerle hesaplaşınız! Birbirinizi kesiniz. Şeytan alsın, sizin içişlerinize biz neden karışalım! diyemeyeceğimizi» ileri sürdü. En sonunda : «Eğer insanlık âlemine hizmet etmek arzu ederseniz, Erzurum'da kalarak, bundan böyle Ermenilerin Türkleri kırmamalarına çalışmanın da bir insanlık vazifesi olduğunu» söyledi. Zavriyef'in sözü, gerektiği gibi tesir edemedi. Toplantıdan sonra bizzat doktor kendisi, artık hiçbir düzelme umudu kalmamış olmakla, belki bütün subaylar ayrılacaktır, dedi.

Osmanlı ordusunun Erzurum'u geri almasından on gün sonra (22 Mart 1918'de) bazı vesikaları okumak fırsatı düştü. Bu belgelerde Dr. Zavriyef, açıktan açığa Ermenilere muhtariyet verilmesinden bahsetmiş; ve bunun için de, Rus subaylarının hizmetinden istifade edilmek icap edeceği yazılı olup; Dr. Zavriyef Erzurum'a gelmeden (Tiflis Ermeni Meclisi tarafından) kaleme alınmıştır. Dr. Zavriyef'in, Rus topluluğunun ruh hallerini pek iyi anlayabilmiş olduğu, belirmişti. Biz, daima asker idik, politika ile uğraşmak isteği, hiçbirimizde yoktu. Ermeni partizan savaşını dahi, Rus subayları hiçbir zaman kendilerine benimsememişlerdir. Antranik'in vaadi, vaat biçiminde kaldı. Ahâli, bunların hiçbirisine inanmıyordu.

Çarşılar kapalı, herkes korkuyor. İslâm mahallelerinin sokaklarında hiç kimseler yoktu. Yalnız belediye dairesi yanında bir iki dükkân açık olup, ancak gündüzleri birkaç Türk buralara da toplanabiliyordu. Hiçbir Ermeni, ceza görmedi. Hiçbir suçlu Ermeni ortaya çıkarılmadı. Suçsuz Ermenilere nasıl ceza verilebilir ki! Ermenilerin o konuşmalarına karşı, Rus subayları şimdiye kadar birçok suçlu Ermenileri ortaya koyduğu halde, bunların hiçbirisinin ceza görmediği söylenince, susuyordu. Münferit kavgasının arkası kesilmemiş, fakat biraz gizli tutmaya çalışmışlardır. Cinayetler, şehirden uzakça köylerde ve Rus subaylarının gözünden uzakta yapılmaya başlandı. Şehre yakın köylerdeki Türkler kayboldu, fakat nereye gittikleri bilinemedi.

Uzak köyler de, silâhla kendilerini korumaya başladılar. Şehirde ayaklanma korkusu bahanesiyle tevkifler çoğaldı. Tutuklananların ne durumda buldukları Erzincan'daki gibi boğazlanma tehlikesi ve hayatları hakkında Albay Morel'e sorduğum imalı sorguya, tutuklar emniyetli karakol vâsıtası ile gönderilip muhafaza edilmekte; ve kısmen Tiflis'e gönderilmekte olduğu birtakımının da, rehin olarak Erzurum'da alıkonulmakta olduğu, cevabını vermiştir.

İaşe hususunda yolsuzluklar başgösterdi. Topçu alayı için yağ isteyince, ambar memuru Ermeni vermez. Halbuki Elektrik denilen Ermeni bölükleri için başçavuş gidince, Antranik ile eskiden tanışıklığı olması yüzünden, hemen yağ verilir. Şeker isterlerse, bizzât Antranik şekeri kendi yanında biriktirip, dağıtımını herkese eşit olarak yapacağından bahisle, verilmez hale geldiğini, raporlardan anlamaya başladım. (Erzincan - Erzurum arasındaki) menzil hatlarını takip ederek gelen Rus subayları, çektikleri sıkıntıdan bahisle şikâyet ettikleri halde, Ermeni subayları her yerde sıcak yer ve yemek bulurlardı. Şubat sonlarında topçu subaylarına (dekovilden) iki vagonet verilerek, bununla eşya ve kısmen de ailelerini geriye göndereceklerdi. Daha üç vagonet verilmesi hakkındaki müracaate kurmaylık, henüz Erzurum'dan ayrılmadan önce, muvafakat cevabı vermişti. Kurmaylık gittikten sonra, vagonet verilmesi uzadı. Bunun üzerine, Albay Zinkeviç'e yazı ile başvurmakla, buna memur olan Ermeni, iki günden önce cevap vermeyeceğini söyledi halde, bütün subayların gözü önünde, kaçan Ermenilere her türlü taşıma vâsıtası tedarik edilmekte idi.

Yollarda ise, silâhlı firâri Ermeniler sürülerle kaçarken, uğradıkları her şahıstan, korkularından yahut paralarına göz-koyarak öldürüp soydukları, dâima olagelen hallerde bulunduğundan, eşya ve âilelerin muhafazasızca gönderilmesi, pek çok tehlikeli idi. Geriden ikmal eratı gönderilmediği gibi, eldeki az miktar piyade eratı da, hiç kimsenin emrine itaat etmemekte idi.

Antranik gelmeden önce piyade bölükleri, cepheye gitmekten kaçınıyorlardı Antranik geldikten sonra, her ne kadar cepheye gönderilebilmişlerse de, son derece rezillikle kaçmakta idiler. Antranik, bizzât at üstünde olduğu halde kılıçla yahut yumrukla firarileri toplayıp, cepheye göndermeye uğraşıyordu. Rus subaylarının zorla buldukları birlikler ise, ufak çe-

teler haline geldi (1) Antranik, askerleri idare hususunda belki maharet sahibi olabilir; ancak, Albay Dolukhanof aracılığı ile alınan emirleri, saçmalık ve değersizlik bakımından beni hayrete düşürdü.

Başlarında Antranik olduğu halde, Ermenilerin biricik umudu, Rus topçusunda idi. Halbuki müstahkem mevkiideki toplardan istifade edebilmek, talimli erata ve yeter sayıda itaatli ve talimli piyade mâlik olmakla mümkün olacağını, hiç düşünmüyorlardı. Asıl maksat, çok belli idi : Kaçarken topların himayesine sığınmak ki, sonuç tamamiyle böyle çıktı.

Trabzon'da barış görüşmelerinin başlaması, her gün başka tarihe bırakılmakta idi. Önce 2 mart, sonra 5 daha sonra 10 martta başlanacağını Erzurum birlikleri kurmaylığından öğreniyorduk. Karargâhımın her ikisi de, şehrin türlü yönlerinde idi. Müstahkem mevki karargâhındaki telefon hemen hiç işlemez derecede kötü olduğundan, günde iki defa bizzat oraya gitmek mecburiyetinde idim. Albay Morel ile onun kurmayından aldığım bilgilerde : Erzurum çevresinde nizamî Osmanlı birlikleri bulunmayıp, Türk çeteleri ile aralarında, Osmanlı ordusunun Erzurum'dan çekildiği 1916 yılından kalma talimli erata bulunan silâhli komşu köylüleri ile savaşıldığı anlaşılıyordu. Gerek çeteler ve gerek aralarında asker bulunan köylü toplulukları, bu çevreye gelen birtakım Osmanlı subaylarının, bilhassa Türklerin canlarını korumak için yaptıkları teşkilâtın ibaret bulunduğu farzediliyordu. Taarruz edenlerde, ancak Ermenilerin Erzincan'da bıraktıkları iki dağ topu vardı. Bunlar Erzincan Oltu ağız istikametlerinden taarruz edebilirlerdi. Geriden, Kars ve Palandöken taraflarından dahi gelmeleri muh-

(1) 30 Ekim 1920'de Kars'ın son kurtuluşu sırasında da, savaştan ve bilhassa Türk'ün süngüsünden korkarak, müdafaa hatlarından durmadan kaçan Ermeni neferlere emrini dinletemeyen 1. Alay Kumandanı Marzmanof'un, bu duruma çok kızarak, küfürler savurduktan sonra, intihar ettiği biliniyor.

temeldi. Albay Morel, nedense yalnız Oltu tarafından hücum edilecek sanıyordu.

Keşif işleri, Ermeniler tarafından pek bilgisizce yapılmakta idi. Süvariler ise, köylerde kırgın ve yağma ile meşguldü; keşif yerine, köylülerin hayvanlarını sürüp götürmekle vakit geçirirlerdi. Raporları ise, hep uydurma idi. Keşif müfrezesine taarruz eden düşman kuvveti iki bin gösteriliyorsa, gerçekte mutlaka iki yüz kişiden az çıkardı. Üç yüz - dört yüz kişi tarafından sarıldıkları halde kurtulmaya muvaffak olduklarını söyledikleri sırada, ancak bir yaralı ile bir telef verdiklerini de ilâve etmekten sıklmazlardı. Bir gün Ermeni subaylarından birisi, kumanda ettiği bölgeye dört yüz kişilik bir müfrezenin taarruz etmeye başladığını telefonla bildirmiş ve hakikatte ise karşı köyden iki silâhsız adamın çıkıp, sonra geri dönmelerinden başka bir şey olmadığı, ortaya çıkmıştı. Ermeniler Erzincan'ı terkettikleri zamandan Osmanlı birliklerinin Erzurum'u işgali tarihine kadar geçen müddet içinde, Ermeni keşif kolları tarafından Türk ordusundan yalnız bir süvari yakalanmıştı. Tahminime göre, bu biçarenin ya ayakları donmuş olacak, yahut bir başkasının yardımı olmaksızın yürütmeye mecali olmayacaktır.

İkinci subaylar toplantısından sonra birtakım subaylar, başka birliklere nakilleri için dilekçe vermişlerdi. Bunların dilekçelerini Albay Morel'e götürdüğüm sırada, çok köpürerek : Divan-ı harp kararı ile bunların ayrılmasına şiddetle engel olacağını [s. 26] söylemişti. Halbuki, toplar henüz Rus subaylarının elinde bulunmakla, baskı ve şiddete karşı, top ateşi ile mukabele edebileceklerini bildirdim; ve subaylar kendi kendilerine mevkillerini bırakmayıp, kanun uyarınca değiştirilmelerini isteklerinden isteklerinin kabul edilmesinin zarurî olacağını anlattım -sa da; ayrılmak isteyen bütün subaylara, Yüzbaşıvekilî Yermolof'a verilen belge gibi, kendilerini lekeleyecek belgeler vereceğinden, arzu edenin denemesini söyledi. Albay Dolukhanof, Tif-

lis ile Batum'da söylediği gibi, istemeyen subayların işbaşında kalmasında fayda olmayacağını ileri sürdüğüm sırada; zaten bunun için altmış İngiliz topçu subayının Erzurum'a gönderilmesini isteyip, (Tiflis - hükümeti emrinde Sarıkamış'ta bulunan başkumandanlıktan) vaat aldığı, bildirdi.

Erzurum istasyonu başmemurluğu vazifesinde bulunan bir Rus veyahut Polonez erin hizmette kalmak istemediğinden dolayı, tutuklanarak zorla vazife yapmaya gönderildiğini, bu sırada işitmişim. Emirlerin iyi yapılmasında çabukluk olsun bahanesiyle ve gerçekte, her ihtimale karşı, bütün subayların gerektiğinde birbirine yardım edebilecek surette yakın yerlerde oturmaları için, gereken emirleri verdim. Yüzbaşivekili Yermolof, 10 martta hareket etmişti. Giderken yolda Sarıkamış'a uğrayıp, orada bulunan Kurmay Başkanı General Vişinsky ile Topçu Kumandanı General Gerasimof'a, Ermeniler arasındaki kötü durumumuz üzerine, gördüğünü ve bildiğini söylemesini ve mümkün olduğu kadar çabucak şu halden kurtarılmağımızı rica etmesini tavsiye ettim.

9 martta bir Osmanlı uçağının gelip cevreyi keşfetmesinden, Osmanlı birliklerinin Erzincan'da ve hattâ Mamahatun'da bulduklarına hükmetmişim. Bu sırada, Erzurum'un boşaltılması hakkında (Kolordu Kumandanı Albay Kâzım Karabekir imzası ile) Türklerden bir teklif mektubu aldığı, Albay Morel söylemişti, Osmanlı birliklerinin Erzurum'u işgalinden sonra, bizzat Kolordu Kumandanı Kâzım (Karabekir) Bey'den öğrendiğime göre, boşaltma hakkındaki kâğıt, belirsiz bir teklif varakasından ibaret olmayıp, bizzat kendi imzasını taşıyan bir mektup olduğu, anlaşılmıştır (?) Albay Morel ise, meseleyi

(2) I. Kafkas Kolordusu Kumandanı Albay Kâzım Karabekir, Erzurum'daki Ermeni İzçilerinden olup, casusluk için gönderilen ve Kavurmaçukuru'nda yakalanan 13 yaşındaki bir Ermeni çocuğunu, iyi yedirip baktıktan sonra, 7 Mart 1918 günü, «Erzurum'daki Ermeni Reislerine» başlığı ile yazdığı bir resmî mektupla Erzurum'a geri göndermişti «Ko-

ehemmiyetsiz görüp, bizzat kolordu kumandanının imzasını taşıyan resmi mektubu, imzasız bayağı bir propaganda varakası gibi göstererek, beni aldatmaya çalışmıştır.

9, 10 martta cephede korkulu bir hal görülmediği müstahkem mevki kurmaylığından bildirmiştir. Yalnız, Tekederesi yarılarında Türklerin toplandığı haber alınmakla, o yöne bir müfreze gönderilerek, bunların ileri yürümesine engel olduğu biliniyordu. Erzurum'dan gönderilen bir müfreze ise düşmanı, Ilıca'dan birkaç verst (3) geri attığı söyleniyordu. 11 martta Tekederesi'ndeki Ermeni müfrezesi sarılmış ve kaçabilenleri, Erzurum'a koşmakta; ve Ilıca'daki müfreze de bozulup, aynı istikamete kaçmakta oldukları haber alındı.

Taarruz edenlere karşı topçu ateşi açılması hakkında Albay Morel'den sözlü emir almıştım. Ancak hiçbir yerde taarruz eden hedef göremedim. Harput yolu üzerinde panik halinde Erzurum'a kaçan Ermeni askerlerinden başka bir nesne görül-

lordu Kumandanı Kâzım Karabekir» imzalı bu mektupta, şöyle deniyordu. («Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu», 1939 İstanbul, s. 176 - 177): «Rusya Cumhuriyeti ile barış imzalandı. Ruslar, bu antlaşmaya göre, 93 Seferi'nde ellerine geçen topraklarımız da dahil olmak üzere, bütün yurdumuzu boşaltmaya söz verdiler ve çok yerlerini büsbütün boşaltarak, çekildiler. Öte yandan birçok birliklerimiz. Batum'a çıkmaktadır. Bunlar, Kars'a doğru yürüyeceklerdir. Biz Rusların esirlerini, Ruslar da bizim tutsaklarımızı geri vermeye başladık. İlk esirler kafilesini, birbirimize verdik. Rusların boşalttığı yerleri teslim almak üzere, kolordularımız Erzurum çevresinde toplandı. Bu hareketimiz sırasında karşımıza çıkacak her silâhlı, pek tabii olarak âslı sayılacak ve hakkında, kanunun emrettiği en ağır ceza uygulanacaktır».

«Erzurum'da medeniyet ve insanlığa büsbütün aykırı olan davranışlarda bulunmadan vazgeçerek, nihayet 9 Mart 1918 akşamına kadar Erzurum'u ve sonra da bütün topraklarımızı bırakarak, Kafkasya içine çekilmenizi ihtar ediyorum. Bu ihtarıma uygun davranmadığınız takdirde, dökülecek kanların, pek ağır olacak olan mes'uliyeti, tamamıyla size râci olacaktır».

(3) Rus uzunluk ölçülerinden 1 verst = 1067 metredir.

müyordu. Trabzon yolu üzerinde ise, manevra alanında yürüyüş yapar gibi toplu yol kollarında Ermeni birlikleri, Erzurum'a geri çekilmekte idi. Öğleden sonra yakındaki Gez Köyü'nün çevresinde düşman birlikleri bulunduğu anlaşıldı. Bunların sayısını, bin beş yüz kişi tahmin ettim. Bu müfreze, talim görmemiş mahalli çetelere benzemeyip, düzgün yürütülüp idare edilen bir alaya benziyordu. Ancak, aralarında bulunan süvari döküntüleri bunlara, biraz düzene konulabilmiş milli müfreze biçimini veriyordu. Geri çekilenlerin hali ve görünüşü, pek acıklı ve umutsuzdu. Geri çekilen Ermeniler, arasına kısa uzunlukta seyrek avcı halinde yayılıyorlar. Gâh şosenin yanlarında ufak kümeler halinde toplanıp, sersem sersem yürüyorlardı. Bunların yüzlerinde, korkudan başka bir şey görülüyordu. Ant-ranik, bunları birazcık düzene sokmak için, avcı hattına doğru bir miktar ileri göndermeye muvaffak olduysa da, korkak Ermeniler, bir kere yatınca, bir daha kalkmadılar. Bizim tarafta topçu ateşi, gece karanlığına kadar devam etti. Müslüman milislerin taarruzları başlamasından dolayı, bunların püskürtülmesiyle uğraşılmaya başlanıldığı zamandan itibaren bütün Rus subayları, ayrılma kararından vazgeçip, üzerine düşen vazifeleri hakkiyle yapmaya çalışmışlardır. Çünkü, böyle zamanda ayrılma arzusu gösterenler, korkaklıkla suçlanacaktı.

Ermenilerin topçu hakkındaki düşüncelerini, bugün öğrendim. Büyükkiremitlik yanındaki bataryamın korunmasına memur edilen Ermeni piyadesini, ileri sürmek imkânı olmadı. Tersine bunlar, bataryayı bırakıp Harputkapısı'na doğru daima geri çekilmekte idiler. Tekederesi Köyü'nden kaçan Ermeniler, kaçarken bile yanlarda bulunan hayvanları sürüp götürmeye ve yalnız, gördükleri silâhsız ahâliyi öldürmeye çalışmışlardır.

Türklerin şehre yaklaşmaları, Rus kurmayınca beklenmedik bir zamanda oluvermiştir. Çünkü, gereken muharebe emri bile verilmemişti; verilmiş olsa bile, bana kadar ulaşmamıştır. Dışarıdan silâhbaşı ve baskın borusu çalındığı sırada, piyade

birliklerinin tutacakları yerler önceden belirtilip tamim edilmiş olduğunu, işitmişim. Fakat, bu emir de bana kadar gelmemişti.

Benim vazifem, pek kolay idi : Şehrin müstahkem hatlarının top ateşi dışındaki düşmanı oradan geçirmemek için, top ateşi altına almak, ileri mevzilerde ise, piyade ile birlikte, benim emrim altında bulunmayan dağ topları vardı.

Bugün akşama kadar şehir milisleri Ermeniler, şehir içindeki Müslüman erkeklerin bütünü, hattâ yaşlı ve hastaları bile toplamaya devam ettiler. Sebepleri sorulduktaki, «demiryolu boyundaki karları temizlemek için amele topladıkları»nı, söylüyorlardı. Oturduğum evin kapısında adım yazılı olduğu halde, bir Ermeni üniversitesi öğrencisi, maiyetindeki devriye ile sözde arama yapmak için evime girmiş olduğunu bu akşam haber almıştım. Ailemin karşı koyması ile eve girmeye cesaret edemediği gibi, ev sahibi olan yaşlı bir Türk ile, birkaç hizmetkârı alıp götürmemiş; fakat, ağzına geleni söylemiş. Bu yolsuzlukların Antranik'in emriyle yapıldığını, üniversiteli kendisi söylemiş, ahâliyi toplamak için bir daha ev sahibi ihtiyarı almaya geldikleri sırada, bana sığınabilmesi için, benim oturduğum yere geçilebilecek bir kapı açtırdım.

Son zamanlarda, benim Antranik ve kurmayları ile olan münasebetime tanık olması için, her gidişimde yanıma Seferberlik Kısmı Müdürü Yüzbaşı Jultkeviç'i de aldığımdan, bu akşam da (11 Mart 1918 Pazartesi) subaylar toplantısına yine birlikte gitmiştik. Komisyona vardığımızda, bizim gelmecliğimizi beklemeden, oturum açıldığını öğrendik. Odada aşağıdaki kimseler vardı; Antranik, Dr. Zavriyef, Albay Zinkeviç, Morel, Dolukhanof ve öteki birkaç kimseler. Beni gördükleri gibi, Başkumandan Odişelidze'nin (Sarıkamış'dan gönderdiği) telgrafı, Albay Zinkeviç, şöylece okudu :

«Osmanlı Ordusu Kumandanı Vehip Paşa, Erzurum'un işgali için birliklere emir verdiğini telsiz - telgrafla bildirdiğinden

Müstahkem mevkide bulunan topların tahribiyle, birliklerin geri çekilmesi, imza : Odişelidze». Bu emir biraz geç kaldığından iki - üç gün kadar bir zaman isteyen tahrip işlerini, tabii yapamadık.

Antranik yüksek sesle birisine Ermenice sövüyor; Dr. Zavriyef, bunu yatıştırmaya çalışıyor ve Antranik'in söylediklerini bize tercüme ediyordu : «On - on beş bin kişi gönderdik; Erzurum'u koruyacakları yerde geride oturup Ermeni milletini ve Ermenistan'ı batıran Ermeni başkanlarına lânet ettiğini; elde bulunan birkaç bin Ermeni'nin de, hiçbirisinin cepheye gitmek istemediğini» bağıda-çağıra söylemekte imiş. Bundan sonra Antranik, kararını bize şöyle söyledi : «İki gün daha Erzurum'da dayanarak mümkün olan tahripleri yaptıktan sonra, boşaltılması» Sonra da, odada hiç kimse yokmuş gibi, soyunup yatağına yattı.

Şehrin ötesinde, berisinde çıkan yangınların söndürülmediğini; ve gece vakti (Ermeni milisler tarafından İslâmlardan yaşlı ve hastaların bile evlerden toplanıp, bilinmeyen bir yere götürülmekte olduğunu Doktor Zavriyef'e söylediğim zaman; yangınların söndürülmesi ve İslâmların toplandırılmaması için emirler verildiğini bildirdi. Dr. Zavriyef'le önceden geçen konuşmalarımızda : Kendisi hükümet üyelerinden bulunmak sıfatı ile, hiçbir türlü yolsuzluğun yapılmamasını son derece arzu ettiğini ve buna bütün gücü ile çalışacağını söylerdi. Gerek bu ve gerek bunun benzerleri Ermeni aydınlarından, hep bu yolda uygun düşünceler işitirdim. Gönüllerinde ve düşüncelerinde ne maksat beslediklerini, blimem. Ancak dillerinden, Ermeni düşünürleri arasında kırıgın ve yağma fikrinin iğrenç olduğunu açıktan söyleyenlerin varlığı inkâr edilemez. Dr. Zavriyef'in, Ermeni düşüncelerini benden daha iyi bilmesi gerekir.

Antranik tarafından verilen kararın yerine getirilmesi üzerinde birtakım görüşlerden sonra, herkes evlerine dağılmıştı. Erzurum'da iki gün dayanmak meselesine gelince; ileri hatta-

ki tahkimatin kuvveti ve koruyanların çokluğu bakımından yalnız çetecilere karşı değil nizâmî birliklere karşı bile kırk iki gün müdafaa edilebilirdi. (18 Aralık 1917'de biten Erzincan'daki) Mütareke görüşmeleri sırasında, çetelere söz geçiremeyeceklerini Türkiye hükümeti resmen bildirmiş olduğundan, bunların hücumuna karşı her türlü tedbirleri almak bizim borcumuz idi.

Gece (11 mart pazartesi) evime dönerken, yangınların sönmüş ve her türlü yolsuzluklardan iz kalmadığı görüldü (çünkü artık, Ermeniler Erzurum'dan kaçmaya ve canlarının kaygısına düşmeye başlamışlardı). Karargâhıma dönünce topların tahribi için gereken emirleri verdim. İki gün içinde bunlar bozulabilirdi. (Ermeni) piyadelerin, gece karanlığından faydalanarak siperleri terkettiklerini, subaylarımın raporlarından anlıyordum. Birçok uğraşmalardan sonra, telefonla Albay Morel'i bulup, aldığım haberleri kendisine söyleyebildim. Buna karşı, tedbirler alarak takviye birlikleri gönderildiğinden, bu husustan dolayı hiçbir tehlike mevcut olmadığını bildirdi (böylece Ermenisever Morel, Rus subaylarının işbaşında kalmasını sağlamak için, onu aldatıyordu). Evime gidip gece (12 mart salı) saat birde yattıktan sonra, (saat) iki ile üç arasında, şehirde tek-tük silâh sesleri işitmeye başlandı.

Tıpkı geçen günlerde olduğu gibi, sokaklarda Ermeni sesleri, balta sadâları, kapıların kırılması, ahâlinin zorla götürülmesi gürültüleri işitmeye başladı. İki düşünce, beni pek sık maya başladı: Önce, içinde bulunup da meseleyi gözleriyle görmeyenlerin, bu hürriyet mücahidleri Ermeni eşkiyasının yaptıkları vahşet ve rezaleti. Rus subaylarının müsadeseyle yaptıklarını sanarak, Rus subaylarının da Ermeniler ile birlikte lekelenmesi; ikincisi, şehre taarruza başlayan topluluk arasında muntazaman Osmanlı birliklerinin de bulunması ihtimalinden. Halbuki başkumandanın (General Odişelidze'nin) kararı, emri ve arzusu muntazam birlikler ile savaşmak olmayıp, şehrin

boşaltılmasından (ve böylece 3 mart 1918 Brest - Litowsk Muahedesi hükümlerine uymak) olduğundan bu yüzden de bir yanlış anlama ihtimali. Bu iki mühim sebebe karşı, şu kararları aldım :

Sabahleyin erkence Albay Morel'e gidip, iki keskin teklifte bulunmak; önce Ermenilerin eşkiyalığını durdurmak iktidarında değilse, topoların bir kısmını Ermenilerin üstüne çevrilip; önce teklif etmek, sonra ateşle buna icbar etmek. İkincisi, hemen konuşma memurları göndererek: Savaş hareketlerini durdurmak ve iki gün içinde kan dökülmeksizin Erzurum'un boşaltılıp teslim edileceğini, Osmanlı birliklerine bildirmek; ve Erzurum'un boşaltılması sırasında Ermenilerin kırgın yapmamaları için, Rus subaylarının kumandası altında Ermenisiz müfrezeler kurarak, kırgına silâhla engel olmak vesairesidir.

Erkenden Yüzbaşı Jultkeviç ile birlikte Albay Morel'e giderken yolda topçu cephesinin önünde buna memur olan Teğmen Bagratyun'a rastladık. Geri çekilme emri verildiği için cephanenin patlatılmasını istiyorsa da bu uğurda benden emir alınması gerektiğini söyledi; buna şaşıtm. Çünkü, cephane deposu Albay Dolukhanof'a ait idi. Böyle iken, cephanenin patlatılması hakkında topçulara hiçbir emir verilmemiş olduğundan, bu patlamadan bütün Rus subayları ile birlikte şehirde oturanlar da zarar göreceğinden, patlatılmaması gerektiğini söyledim; inandırarak cephaneyi kurtardım.

Albay Morel'in karargâhına (Sultanî Mektebi'ne/liseye) yaklaştığımda, herkesin kaçmakta olduklarını gördüm. Karargâhın karşısındaki Amerikan konsolosluğunun evinin büsbütün tutuşmuş ve yanmakta olduğunu gördüm. Albay Morel ile Torkom, atlarına binmişler ve eşyalarını bir otomobil ile birkaç arabaya tamamiyle yüklemişler, kaçmaya hazır bir halde bulunuyorlardı; (12 Mart 1918 Salı günü) saat sabah yedi idi. Durumun ne merkezde olduğunu sorduğumda :

«— Sabah beşte ricat emri verildiği halde, henüz bu emrin bana ulaşmamasından bir şey anlayamadığını», söyledi.

Korktuğum başıma geldi : Rus subayları ve topları himayesinde Ermeniler kaçmaya muvaffak oldu. Rus subayları toplarını bizzat kendileri idare etmek şartıyla taarruz edenler (Türk ordusunu) durdurmaya çalışırken, Ermeniler geride rahatça kırgın yapıp, kaçmaya muvaffak olmuşlardır. Kendim gelmeseydim, geri çekilme emrinden hiçbir Rus subayının haberi olmayacaktı. Önce olup bitenler üzerine mümkün olduğu kadar az bilgi verdikleri halde, bana hiç gerekmeyen tamimleri ve emirleri de gönderiyorlardı. İlk işim, piyade mermilerine karşı koruyucu ceketlere bürünüp, Kars şosesinde rahatça kaçmakta olan yiğit (!) Ermenilere son teşekkürlerimi etmek üzere Mecidiye Tabyası'na koşup, bunları şarapnel ile güzelce bir selâmlamak olacaktı. Ancak, kaçanlar arasında hiç suç olmayan birtakım kimselerin de zarar göreceklerini düşündüğüm için, bu düşünceden vazgeçtim. Erzurum'da daha birçok ahâli ve çoluk - çocuk kalmıştı.

İşte Ermeni fâtihterinin (!) böylece Rus subaylarını aldatmalarından dolayı, toplar tahrip edilememiş idi. Hemen karargâha dönüyorduk; yolda, korkularından akılları başlarında kalmayan birçok Ermeni kaçkınlarına rastlıyorduk. Yollar, kaçanların attıkları eşya ve malzeme ile dolmuştu. Yollar geçilmez bir hale geldiğinden, sokakların biraz daha tenhasına sapmıştık. Burada, birçok insan çığlıkları ile yaylım ateşe tesadüf ettik. Sokakların dönemeç yerlerinde, ileride ne olduğu görülmüyordu. Yalnız, karların üzerindeki kan lekelerinden, bu çevrede muharebe yapılmakta olduğuna hükmederek geri döndük. Dörtüyl ağzına gelince, arabadan inip yaya yürümeye başladık. Sokakların birinden, milis kumandanı Ermeninin at üstünde olarak çıktığını görünce, tahminimde aldanmadığıma hükmettim.

Karargâha dönüşümde, piyade ile birlikte ricat etmeleri için bataryalarımı emir verdim. Topçu subaylarının ayrılması için, nakliye arabalarının verilmesini de emrettim. Nakliyedeki arabacıların, daha geceden toptan kaçmış olduklarını öğrendik. Tepeden tırnağa kadar fişekli Ermeni kaçkınları, hayvanları arabadan söküp, bir ata ikişer kişi binerek, Kars'a doğru kaçmaya başlamışlar. Benim arabamdaki hayvanları da sökmek istedikleri sırada, seyisim engel olunca, üzerine ateş etmişler; hayvanlarımdan birisi yaralanmış, fakat alıp götürmemişler. Elli arabalık bütün nakliyeden ancak iki - üç araba ele geçirebildik. Bu arabalardan ancak birkaç subay istifade edebilip, çarçabuk eşyalarını yükleyip, gittiler. Birkaç arabadan daha faydalanma imkânı vardıysa da, sokaklarda gelişigüzel öteye-beriye şiddetli tüfek ateşi yapan korkak Ermeni kaçkınlığının kör kurşunlarından korunma kaygısı ile, evlere girmeye mecbur olmuştuk. Türk ahâli, gerek bizi, gerek âilelerimizi galeyana gelmiş kişilerin sataşmasından koruyacaklarını güvenle söylediler. Ermenilerin sersemce ateşine bakmayarak sokaklardan geçmeye çalışsaydık bile, Karskapısını Türkler tutmuş olduğundan, buradan geçmek mümkün olmayacakmış. Yüzbaşivekili Mitrofan, o civara yakın olduğu halde bile, bu kapıdan geçmeyi başaramayarak, geri dönmüştü.

Biraz zaman sonra Osmanlı birliklerinin şehre girdiğini öğrenince, taarruz edenlerin yalnız çetelerden ibaret olmayıp muntazam birliklerin varlığını da öğrenmiş olduk. Cesur Ermeni piyadeleri (!), geceden faydalanarak, fırtına çabukluğu ile Erzurum - Kars şosesinden kaçmaya başlamışlar. Eğer gerçekten fırtına olsaydı, bu kadar az zamanda Erzurum'u Ermeni pislüğinden temizleyemezdik.

Gerek siperlerde ve gerek şehirde, hiçbir yaralı veya ölü Ermeni kalmamıştır. Ne kadar direnerek müdafada buldukları bununla da bellidir! Erzurum'da esir olan bilhassa Rus subayları olmakla, bu da Ermenilerin ne kadar büyük fedakâr-

lık ettiklerine bir doğru tanıktır! Osmanlı birliklerinin Erzurum'u işgalini öğrenince, yaverimle birlikte müracaat ederek, varlığımız üzerine bilgiler verdim. Rusya'nın Türkiye ile barış yapmış olduğunu, ancak bu dakikada öğrendim. Yollarda gidip-gelirken bana rastlayan Türk ahâli, ellerime sarılarak hayatlarını kurtardığımdan dolayı, teşekkür etmekte idiler. Öteki Rus subayları için de, aynı şekilde teşekkür ediyorlardı. Çünkü, eğer Rus subayları olmasaydı, Osmanlı birlikleri Erzurum'u işgali sırasında, hiçbir sağ kalmış Türk bulamayacaktı.

Romalı Petroni, Ermeniler için: «Ermeniler de insandır, fakat evlerinde dört ayaklı yürürler», diye yazmıştı. Rus Şâiri Lermontof da bunlar hakkında: «Sen kölesin, sen korkaksın, sen Ermenisin», demişti.

12 Mayıs 1918 - Erzurum

**Erzurum ve Deveboynu Müstahkem Mevki
Kumandan Vekili ve İkinci Erzurum Kale
Topcu Alayı Kumandanı, Savaş Esiri**

TWERDO - KHLEBOF

Hatıra

ERMENİLERİN ERZİNCAN VE ERZURUM'DA TÜRLERE YAPTIKLARI MEZÂLİM

Rus İhtilâli başından (7 Kasım 1917'den) itibaren 12 Mart 1918'de Osmanlı birliklerinin Erzurum'u geri aldıkları tarihe kadar, Ermenilerin Erzurum şehri ve çevresi Türk ahâlisine karşı durumu ve davranışları üzerine (*).

— Bu hatırdaki II. Rus Erzurum Kale Topçu Alayı'nın **Tarihçe'si**'ne eklemeye olarak yazılmışsa da, başlı-başına bir belge mahiyetini de taşır.—

ÖNSÖZ

Erzincan ve Erzurum şehirleri ile, Erzincan - Erzurum yolunun her iki yanında oturan İslâm ahâlinin uğradıkları zulüm ve kıyıcılıkların, genişlik derecesini bütün çıplaklığı ile bu belge tespit ile belirtmiş oluyor. Yarbay Twerdo - Khlebof'un elyazması ile yazılan bu belgenin Rusça aslı saklıdır.

Eskiden beri Avrupa'da Rusya umumî efkârınca bilinen Türk - Ermeni düşmanlığı, bu umumî harpteki belirtileri derecesinde, hiçbir zaman tasavvur edilememiştir.

(*) Bu belgenin aslı, Harp Tarihi Dalresi Arşivi - Dolap : 123, Göz 10, Dosya : 2 - 5'tedir. Bunun sadeleştirilmiş metni, Sayın A. Hulki Saral Paşa'nın 1970'te Ankara'da basılan **Ermeni Meselesi** kitabına (s. 336 - 403) alınmıştır. Biz, 1918 Erzurum baskısının sahlifelerini belirtiyoruz.

Ermenilerin Türkleri görmek istemedikleri, eskiden beri bilinir. Ermeniler kendilerini, her zaman zulüm görmüş ve ezilmiş derecesinde göstermişler; medeniyetteki ilerlemeleri ve dinleri dolayısıyla, pek ağır işkencelere uğrayan bir millet biçiminde görünmekte, daima muvaffak olmuşlardır. Ermenilerle bir dereceye kadar teması çok olan Ruslar, Ermeni medeniyeti ve yararlılığı üzerine, biraz başka türlü düşünce hasıl etmişlerdir. Bunları oldukça elisiki, şaşırtıcı, açgözlü ve ancak başkasının sırtından geçinebilir bir millet olarak tanımışlardır. Rus köylüsü, Ermenilere başka türlü hüküm verirdi. Rus erlerinden birkaç defalar, şu sözleri işittim :

— Ermeniler, hoş millet! Türkler bunları becerdiler, fakat iyi kesemediler; bir tane kalmayınca kadar kesmeliydiler!

Rus birlikleri arasındaki Ermeni erat, her hususta daima en aşağılık sayılmıştır. Ermeniler daima, perakende hizmeti ve cepheye gitmemeyi tercih etmişlerdir. Ermenilerden birçok asker kaçakları ve kendi kendini yaralamalar, savaşın başından beri bunlar hakkındaki bu düşünceyi belgelemiştir. Fakat Türklerin Erzurum'u geri almalarına kadar geçen iki ay içinde Ermenilerden bizzat gördüğüm ve işittiğim haller, bunlar hakkındaki her türlü kötü faraziye ve tasavvurun üstündedir.

1916 (şubat 16)'da Erzurum'un Rus birlikleri tarafından işgalinde, gerek şehre ve gerek çevresine hiçbir Ermeni yaklaştırılmamıştır. Birinci Kolordu Kumandanı General Kalitin, Erzurum ve çevresi kumandanlığında kaldıkça aralarında Ermeni erleri bulunan birlikler, bu çevreye gönderilmediydi. İhtilâlden sonra her türlü tedbirler kaldırılınca, Ermeniler Erzurum ve çevresine saldırdılar. Bu saldırıyla birlikte, gerek şehirde ve gerekse yakın köylerde evler yağmalanmak, sahipleri toptan kırılmak gibi kıyıcılıklar başladı. Rusların bulunuşu, Ermenilerin bu kıyıcılıkları açıktan yapmalarına engel oluyordu. Öldürme ve yağma, eşkiya biçiminde gizlice yapılmaktaydı.

Bir gün at üstünde şehir sokaklarından birinden geçerken, birçok Rus erleri yığını, başlarında bir Ermeni neferi olduğu halde, yetmiş yaşındaki iki Türk'ü bir yere sevk ediyorlardı. Ermeni neferinin elinde telörgüsünden bir kırbaç bulunup, kızgınlığından benzi atmıştı; yollar pek çamurlu idi. Ermeni neferleri bu zavallı yaşlı Türkleri çamurların içinde sokağın bir yanından, öbür yanına sürüklüyorlardı. Neferleri kandırmak için, çok çalıştım. Bu yaşlılara insan gibi davranmalarını söyledim. Kalabalığın başında bulunan Ermeni nefer, elindeki telörgüsü kırbacı ile üzerime yürüyerek :

— Siz bunları koruyorsunuz, öyle mi? Onlar bizi kesiyor, bunlara yardımcı çıkıyorsunuz, değil mi? diye bağırdı. Toplanmış olan öteki Ermeniler de, onun tarafını tuttular. O zaman da Rus neferleri o derecede şaşırılmışlardı ki, her yerde subayları dövmekte ve hattâ öldürmekte idiler. Durumum, kötüleşmişti. Subay kumandasında itaatli bir devriye kolu çıkınca, çhvâl değişti : Ermeniler hemen ortadan savuştu; Rus neferleri de yaşlıları hareketsiz götürmeye başladılar.

Rus birliklerinin (7 Kasım 1917 Bolşevik İhtilâli üzerine) cepheden kendi kendilerine dağıldıkları sırada, cephede kalan veya buralara koşuşan Ermenilerin, geriden öteki milletlere mensup birlikler gelinceye kadar, Türk köylülerine pek çok vahşetler yapmak korkusu belirmişti. Ermenilerin ilerigelenleri, böylesi bir hal huzur etmeyeceğini pek kuvvetle güvenip söylüyorlardı. Türk - Ermeni arasında tam barışmaya çalışıp muvaffak olacaklarını ve bu uğurda her türlü teşebbüslerde bulduklarını, ortaya atıyorlardı. Geceleri bu durgunluk ve sessizliğin kurulabileceği, düşünülebiliniyordu.

Gerçekten de önceleri, bu söz vermeye inanan haller beliriyordu. Meselâ Rus neferleri tarafından kışla (ve tavla) haline getirilen (Erzurum'daki) camiler, boşaltılıp temizleniyor ve bir daha oturulmaya ayrılmıyordu. Türk ve Ermeniler-

den kurtulan şehir milisleri teşkil olunuyor, adam öldüren ve yağma edenlerin muhakemesi için Divan-ı harpler kurulmasını, Ermeniler yüksek sesle istiyorlardı.

Bunların hepsinin, hile ve tuzak olduğu sonradan anlaşılıyordu. Milis teşkilâtına giren Türkler, pek çabuk bundan vazgeçtiler. Çünkü, milis teşkilâtına giren Türklerin pek çoğu, gece karakollarından dönmeye ve ne olduklarına dair bilgi alınmamaya başlandı. Şehir dışına, «çalıştırılmaya götürülen» Türkler de, geri dönmüyordu. En sonunda kurulabilen Divan-ı harp, kendisini idama mahkum edeceği suçlulardan korkarak, hiç kimseyi cezalandıramıyordu. Tek - tek yağmalar ve öldürmeler, çoğalmaya başladı.

Şubatın ortalarına doğru yağmacılar tarafından, Erzurum'un tanınmış kişilerinden Hacı Bekir Efendi, bir gece kendi evinde öldürüldü. (Rus başkumandanı Gürcü soyundan korgeneral) Odişelidze, üç gün içinde katilin ortaya çıkarılmasını birlik kumandanlarına emretti. Başkumandan, Ermeni birlikleri kumandanlarına, erlerin itaatsizliğinin son dereceyi bulduğunu söyleyerek, pek ağır taleplerde bulundu. Eşkiya zulüm ve tecavüzler ile, «yollarda çalıştırmak» bahanesiyle kıra götürülen Türklerin hemen yarı yarıya geri dönmemesi hususunu Ermenilere (Ermeni subay ve kumandanlara) anlatarak; eğer işgal altına alınan topraklarda Ermeniler hâkim olmak istiyorsa, kendilerinin düzgün ahlâk sahibi olduklarını göstermeleri gerekeceğini ve işledikleri cinayetler ile kendi milletlerinin adını lekelemekte olduklarını, Ermenilerin aydın kısmına pek acı bir dille hâtırlattı. Ayrıca, henüz umumî harp sona ermeyip, umum barış kongresi, bu çevrenin Ermenilere verilmesini kabul ve tastik etmemiş, olduğu bir zamanda Ermenilerin, bilhassa kanuna daha çok bağlı ve hürriyete lâayık bir millet olduklarını göstermeleri gerekeceğini, söyledi.

Ermeni kumandanları ve Ermeni militanları: —Birtakım Ermeni azınlığının vahşet yapmalarının, bütün Ermeni milleti-

nin namusunu lekeleyeceğini keskin dille bildirip; birtakım Ermenilerin Türklerin eski zulümlerinin öcünü almak'a olduklarını fakat aydın Ermenilerin buna engel olmaya pek çok çalıştıklarını; bunun için de sert tedbirler alınacağını anarak, yürürlüğe koyacaklarını söylediler.

Bundan bir müddet sonra, Erzincan'da Ermenilerin Türkleri kırıdıkları haberi geldi. Bunun tafsilâtını, bizzat başkumandan Odişelidze'nin ağzından işittim ki, şöyledir : Kırgın doktor ve müteahhit tarafından düzenlenmiş, yani herhalde eşkiya tarafından tertip edilmemiştir. Bu Ermenilerin adlarını iyice bilmediğim için, burada anamayacağım. Her türlü müdafadan yoksun ve silâhsız sekiz yüzden çok Türk, öldürülmüştür. Büyük çukurlar açılmış ve zavallı Türkler, bu çukurların başına götürülüp hayvan gibi boğazlanmış ve bu çukurlara doldurulmuş. Herhangi bir Ermeni sayarmış : Yetmiş mi oldu? On kişi daha alır kes! deyince, on kişi daha keserler ve çukura atıp, üzerine toprak örterlermiş. Bizzat müteahhit, eğlenmek için, seksen kişi kadar zavallıları bir eve doldurup, kapıdan çıkarırken birer birer kafalarını parçalamış.

Erzincan kırgınından sonra mükemmel silâhlarla donanmış Ermeniler Erzurum'a doğru geri çekilmeye başladılar. (Erzincan - Erzurum şosesi boyundaki) menzil hattını yerli halkın sataşmasından korumak için, birkaç topla birlikte menzil ile ricate mecbur olan bir Rus topçu subayı, bir gün savaşın icaplarından olarak, Ermeni birliklerinden birtakımını mevzie sokmak istememiş. Düzgün savaşmak Ermenilerin hoşuna gitmediğinden, bir gece Rus subayları evlerinde uyurlarken evleriyle birlikte yakmak istediler, evi tutuşturmuşlar. Rus subayları, pek güçlkle yangından kurtulmuşlar; çoğunun eşyası büsbütün yanmıştır.

Erzincan'dan Erzurum'a çekilen Ermeni eşkiya sürüleri, yolları üzerinde bulunan İslâm köylerini, ahâlisi ile birlikte mahvetmişlerdir. Menzildeki arabaları ve topçu cephesini götürüp

taşımak üzere, silâhsız ve muti ahâlden, kira ile arabacılar tutulmuştu. Bunlar Erzurum'a yaklaştıkça yollarda, Rus subaylarının evlerine girdikleri zaman'ardan fayda'anılarak, Ermeniler, bu arabacıları öldürmeye başlamışlar. Dışarıdaki çığlıkları işitip, yardım için dışarıya çıkan Rus subayları, Müslüman arabacıları korumak için müdafaa edince, onların çk bentine, kendilerinin de düşürüleceği tehdidiyle ve silâhla karşılık görmüşlerdir. Bu kırgın, canavarca ve vahşetle yapılmıyordu.

Erzurum şehrinde Rus topçu subayları gazinosunda topçu teğmeni (Gürcü soyundan) Midivani, şöyle bir vakaya tanık olduğunu açıkça söylemiştir: Bir Ermeni arabacılarından birini öldürmek için vurmuş; fakat arabacı daha ölmemiş, sırt üstü düşmüş. Ermeni elindeki sopayı, can çekişen bu şahsın ağzına sokmak istemiş. Dişleri kilitlemiş olduğundan, sopayı ağzına sokamayan Ermeni, bu Müslümanın karnını tekmeleye tekmeleye öldürmüştü.

Ilıca Kasabası'nda kaçamayan Türklerin hepsinin öldürülmüş olduğunu ve kör baltalarla enselerinden kesilmiş birçok çocuk cenazeleri gördüğünü, (Erzincan'dan Erzurum'a dönüşünde) bizzat Odişelidze söyledi. Ilıca kırgınından üç hafta sonra 11 martta (pazartesi 1918'de) oradan dönen Yarbay Griyaznof, gördüklerini şöylece anlattı:

«Köylere giden yollarda, uzuvları tahrip edilmiş birçok cenazelere rastlamış. Her geçen Ermeni, bu cesetlere bir kere söver ve tükürmüştü. 12-15 sajen (25,5-31,9 metre) karelik câmi avlusunda iki arşın (142 santim) yüksekliğinde cenaze yığılmıştı. Bunların arasında her yaşta kadın, erkek, çocuk, çocuk ve yaşlılar vardı. Kadın cenazelerinde, zorla irza geçme izleri, pek belli bir halde idi. Birçok kadın ve kızları, tenasül yerlerine, tüfek fişegi sokulmuştu.

Ermeni birlikleri yanında telefon hizmetini gören Ermeni kızlarından bir- ikisini Yarbay Griyaznof câmi avlusuna çağır-

miş; ve Ermeni marifetlerini görüp, övünmelerini sitem yollu teklif etmiş ve götürmüş. Akhçiklerin (Ermeni kızlarının) o hali gördükleri zaman üzüleceklerine, tersine sevinçle gülme-ye başlamaları, nefretle karışık hayretini mucip olmuş; ve pek çok üzülen Griyaznof, bunları azarlamaya ve tekdire başlamış; ve «Ermenilerin, hattâ kadın bile olsalar, en alçak ve vahşi bir millet olduklarını ve savaşmış, nice kıyıcılıklar görmüş bir subayın bile tüylerini ürperten bu vahşilik levhası karşısında : Öğretim, eğitim ve mektep görmüş genç kızların sevinçle gülmeleri, buna delildir», deyince; birazcık sıkılmak gerektiğini duyan kızlar, sinirlerinin gevşemesinden güldüklerini ileri sürmüşlerse de, kan içici fikirlerini tevil edememişlerdir.

Alaca menzil kumandanlığı müteahhidi olan bir Ermeni. 12 martta Alaca'da yapılan vahşet üzerine şunları anlattı : «Ermeniler bir kadını canlı olduğu halde, duvara çivilemişler; sonra kalbini oyup, başının üstüne asmışlar!.

Erzurum'da ilk toplu kırgına, 20 şubatta teşebbüs etmişler. Şimdi söylendiğine göre, topçu erleri, sokaklarda ahâlden 270 kişiyi yakalamışlar, bunları iyice soyduktan sonra bilinen maksatlarını tatmin etmek (öldürmek) için, hepsini (Yakutiye'deki) kışanın hamamına doldurmuşlar. Bizzat benim son derecede gayretim yüzünden, bunlardan ancak sağ kalan yüz kişi kurtulmuştur. Ötekilerin, sözde benim işi duymam dolayısı ile, neferler tarafından önceden saliverilmiş olduğunu söylediler. Bu işi tertip eden, topçu birliklerine bağlı piyade Ermeniler arasında Yedeksubay Karagudayef adında bir vahşi olduğu, anlaşıldı. Bugün, sokaklarda birkaç Türk öldürülmüştü.

25 şubatta Erzurum demiryolu istasyonunda birtakım Ermeniler, silâhsız muti İslâm ahâlden on kişiden çoğunu kurşuna dizmişler. Bunları korumak ve saklamak teşebbüsünde bulunan Rus subaylarını, ölümle tehdit etmişlerdir. Bu sırada hiç suçu olmayan bir Türk'ü öldürdüğünden dolayı bir Erme-

ni'yi hapsetmiştim. Umum kumandan, Divan-ı harp kurulmasını emretmişti. Eski kanuna göre, cinayet işleyenler, idam edilecekti. Ermeni subaylardan birisi, bu tutuklanan Ermeniyeye, cinayetin cezası olarak asılacağını söylediği zaman; tutuklu Ermeni kızarak : «—Bir Türk için, bir Ermeni asıldığı nerede görülmüş»? diye bağırmış.

Erzurum'da Ermenilerin Türk Çarşısı'nı yakmaya başladılar. 2 martta topçu alayının bölgesi içindeki Tepeköy'ün, kadın - erkek, çoluk - çocuk bütün ahâlisinin öldürülmüş olduğunu işittim. O günü Antranik Erzurum'a geldiğinden, bu kırgından bahsederek, yapanların ortaya çıkmalarını söyledim. Ne netice çıktığı, henüz belli olmadı.

Antranik, topçu subayları gazinosunda, herkesin önünde disiplinin kurulacağını vaadetti. Fakat yapılanlar, vaat biçiminde kaldı. Halbuki, Mâverayı Kafkas hükümeti tarafından bilhassa disiplinin kurulması için Antranik ile Dr. Zavriyef, Erzurum'a gönderilmişlerdi. Şehirde, bir dereceye kadar gürültü azaldı. Halkı sağ kalmayan köylerde de, tabii olarak sessizlik hâsil oldu!

Savaş hareketleri Osmanlıların Ilıca'ya doğru geldiklerini gösterince, Erzurum şehrinde Ermeniler tarafından Türk ahâlisinin yakalanmasına tekrar başlandı. Bilhassa 10 - 11 martta tevkifler, göze çaracak dereceye çıktı. 11 - 12 mart (1918 pazartesi salı gecesi) Ermeniler Rus subaylarını aldatarak kırıncı yapıp, Türk askerlerinin korkusundan kaçtılar. Kırıncı, tesadüfi değil, tertipli olup; önce tutuklananlarla birlikte hepsi iyice yakalanıp, sonra birer birer öldürülmüştür ki, o gece öldürülenlerin sayısı üç bine ulaştığı, yine Ermeniler tarafından övünülerek söylenmişti.

Erzurum'u koruyan Ermeniler o kadar azdı ki, iki top ile bin beş yüz kişilik Türk askerine karşı duramayıp, kaçtılar. Fakat, yalnız bu gecede yaptıkları kırıncı, pek çoktur. Kırıncı-

ın önüne geçmek, tamamiyle Ermeni ilerigelenlerinin elinde idi. Buna göre, kırgında yalnız eşkiya değil, aydın Ermenilerin de eli vardır. Ermenilerin aşığı tabakası, ilerigelenlere vâ bil-hassa içlerinde bazı temayüz etmişlerin emirlerine son derece itaatlidir. Ben'im alayımın subayları hep Rus olduğu ha'de, erleri hemen hep Ermeni idi. Elimizde bunlara karşı hiçbir kuvvet olmadığı halde, emirlerimizi daima yerine getirtebildik. Bu erler, hiçbir zaman açıktan cinayete girişmedi. Hattâ, kırgın gecesini, alay nakliyesinin bulunduğu kışlada yalnız bir Rus subayı nöbetçi olduğu halde, seyislik yapan Müslümanlardan hiç birisi öldürülmemiştir. Dikkate değer ki, silâhsiz Müslüman seyisler, yalnız kırk kişi olup; bunların yanlarında bulunan Ermeni topçu erleri yüzlerce olduğu halde, hiçbir Müslümanın burnu kanamamıştı.

Ayırdetmeden, bütün Ermeni aydınlarının cinayette eli olduklarını ileri sürmek istemiyorum. Hayır, bu halin uygun olmadığını, Ermenilerin tuttuğu yolun çıkmaz olduğunu itiraf eden Ermeni aydınlarına rastladım. Hattâ, yalnız sözle değil davranışı ile de öldürmelere engel olan birtakım Ermeni aydınları da görülmüştür. Ancak, bunlar, çokluk arasında pek azlıkta kalıyorlar. Bunlar da, Ermeni vahşilerinin gözünde, her zaman kahrolası diye görülmüştür. Birtakımı da, görünüşte cinayetin aleyhinde görünerek, gerçekte, fırsatını bulunca, hemen öldürmede kusur etmemişlerdir.

(Ermenilerin) birtakımı, konuşmamayı, yeğ bulur : Birtakımı da Rusların başakakmalarına karşı : «—Siz Russunuz, hiçbir zaman Ermeni millet'nin ülküsünü anlayamazsınız!», derlerdi. Vicdan azâbı nedir, bilmezler. İnsanların vicdanı, değerli elmas gibi lekesiz yaratılmıştır; lekesiz kalmalıdır.

Türklerin öldürülmesi yüzünden yapılan azarlama ve başakakmalara birtakım Ermeniler de, şu yolda cevap vermişlerdir :

«— Türkler de Ermenileri imha için, böyle davranmıyorlar mı? Yaptığımız, öç almadan başka nedir?».

Yukarıdaki vakalar, Ermeni milletinin ve Ermeni aydınlarının düşüncelerini pek açık olarak gösterir. Hiç kimse, olan işleri, olmamış bir hale koyamaz.

Ermeniler, rüzgâr ektiler. Fakat, rüzgâr ekenin, fırtına biçeceğini unuttular!

29 Nisan 1918, Erzurum. Erzurum Deveboynu mevzileri geçici kumandanvekili ve ikinci Erzurum istihkâm topçu alayı kumandanı, savaş esiri Yarbay TWERDO - KHLEBOF.

Zarflı mektubun tercümesidir. (Yarbay Twerdo - Khlebof'a) 30 Nisan 1918, Erzurum. (Ermeni kıyıcılığı ve silâhsız Erzurum Türkleri).

Saadetlü Efendim Hazretleri,

Rusya koşulu topçusunun biricik temsilcisi sıfatiyle, Rus subaylarına karşı gösterdiğiniz iyilikten dolayı, teşekkürlerimi sunarım. Birinci kolordu kumandanının (General Kalitin'in) size haber verdiği Yüzbaşı Pilyat adını hatırlamanızı dileyerek, vaktinizi almaya cesaret ediyorum.

Ben şubat (1918) ortalarında 12 parça çabuk atış yapan koşulu ve dağ topları ile makineli tüfekleri, Erzurum (Bakû İslâm) Cemiyeti Hayriyesi reisi (yüksek tahsil görmüş ve 22 yaşındaki Genceli D.) Seyidof Efendi'ye, Erzurum'da Ermeni kıyıcılarını durdurmak üzere emirlerine hazır ve hizmette bulunmayı teklif eden iki Rus topçusundan birisiyim (!) O zaman, Yedinci Kafkas dağ topçu taburu kumandanı olduğumdan, Ermenileri zorla çıkardıktan sonra, başkumandan General Odişel'dze'nin muvafakatiyle, Erzurum'un geri alınışında savaşılmamasını sağlamak için, Osmanlı birlikleri ile anlaşabileceğime güveniyordum.

(1) Bu Türk Hayır Cemiyeti ve D. Seyidof için. Ebûh'rdî Köyü'nden Cafer Erçikan'ın Erzurum dergisinde çıkan Nisan 1918 tarihli Mektubuna bakınız.

Türk birlikleri ile savaşmak, Odişelidze'nin planında yok idi. Fakat talih, hükmünü başka türlü yürüttü : Seyidof, Türkleri vaktiyle silâhlandıramadı; ayaklanma olmadı. Seyidof ile, Yüzbaşıvekili Yermolof'un öldürülmüş olmalarından korkuyordum. Ben, Ermenilerin kıyımından kendimi koruyabildim ve Ulu - Tanrı'ya çok şükür ki, Ermenilere değil, Türklere teslim oldum. «Sağlığımı belirten bu mektubumun, Kiyef'teki aileme gönderilmesini diledim».

**(Erzurum - 7. dağ topçu taburu
kumandan vekili) Yüzbaşı
İvan Goklavici PİLYAT**

Ahılkelek'teki Türklere Ermenilerin Yaptığı Vahşet ve Kırgınlar

Aralık 1917-21 Mayıs 1918

(Aşağıdaki belgenin Rusça aslı, çizgili bir esericedit kâğıdın bir yüzüne mürekkeple ve elyazısıyla yazılı olup, Kars Milli-Şûrası Hâriciye Mümessili Piroğlu Fahrettin ERDOĞAN'ın, Ankara'da «Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü (TİTE) Arşivi»ne verdiği belgeler içinde 74. dosyadaki 5 Rusça belge arasında 17571 sayıdadır. Bu belgenin Rusça bir sureti, 1918 mayısında Ahılkelek Sancağını kurtaran Türk birliği kumandanına da verilmiş ve bunun Türkçe tercümesi İstanbul'da basılan «İslâm ahâlinin düccâr oldukları mezâlim hakkında vesâika müstenid malûmat» adlı kitabın —«İkinci tab'ı şubat 335/1919»—61-63. sayfelerinde neşredilerek, «21 Mayıs 334 (1918)'de Ahılkelek civarında Okam İslâm Köyü'nde Ermenilerin taarruz ve katliâmına uğrayan ma'sum ahâli-İslâmiyye'den bir kısım şühedâyı gösterir» fotoğraftan «yüzlerce cesetlik bir levha»nın klişesiyle birlikte neşredilmiştir. TİTE arşivi 74/17571 sayıdaki Rusça aslından. Kırmızı Sayın Kemal Ortaylı'nın tercümesini, aşağıda sunuyoruz).

Aralık 1917'den itibaren 8/21 Mayıs (8 Rumi, 21 Efren-ci 1918) tarihine kadar Ermenilerin Ahılkelek Sancağı'nda yerli ve muti Müslüman halkına yaptıkları vahşetlerden bahsedeceğim. Gerek yerli Gürcülerin bana anlattıklarına dayanarak, gerekse kendi gözlerimle gördüklerimi, gözlerim yaşla dolu olarak, yazmaya başlıyorum :

Geçen (1917) yılın aralık ayı ortasına doğru Akbabalı (Arpaçay başlarındaki Akbaba bucağından) sekiz Müslüman (Ahılkelek güneyindeki Khançarlı gölü doğusunda bulunan Rus kolonisi köylülerin oturduğu) Boğdanofka Köyü'nde yaşayan Dukhoborlar'dan kuru ot satın almak için buraya gel-

mişlerdi. Şunu da baştan belirtelim ki, o sıralarda güvenlik çok yerinde olduğundan, adı geçen Müslümanların yanında silâh adına hiçbir nesne yoktu. (Komşu) Hocabek Köyü'nün Ermenileri bunu haber alınca, hemen oraya gelerek bu sekiz Müslümandan dördünü hançerleyerek öldürdükten sonra, gözlerini oymuşlar ve dilleriyle gövdelerinin öteki kısımlarını da kesip, vücutlarını parça parça ederek, türlü hakaretler yapmışlardır. Kalan dördünü de, tüfekle vurarak öldürmüşlerdir. Bundan sonra, parçalanmış cesetleri ateşle yaktılar; tüfekle öldürülen dördünün cesetlerini de, sonradan akbabalara verdiler.

1918 yılı ocak ayından başlayarak Ermeniler, Müslümanların yaşadıkları köylere saldırmaya başladılar. Önce : «Silâhlarınızı bize teslim ederseniz, sizlere asla dokunmayız» diyerek, sözverdiler. Ermeniler, bu (yeminli) sözlerine kanan İslâmların ellerindeki silâhları aldıktan sonra, Müslümanların köyelerine saldırmaya, onları öldürmeye, köyelerini yakıp yıkmaya, mallarını ve eşyalarını yağmalamaya başladılar. Böylelikle : Khorenya, Kokiya, Vereban, Tog, Okam, Kulalı, (Khancarlı gölü doğusundaki) Patkana, (Tuman/Duman gölü doğu - kuzey kıyısındaki) Sagamo, Kuvaşa, Alaca ve Gümrıs adlı köyleri yaktılar, yıktılar; dirliklerini, hayvanlarını ve bütün eşyalarını alıp götürdükten sonra sağ kalan erkeklerle bütün kadınları da, tutsak olarak, Ahılkelek Kasabası'ndaki kampta topladılar. Ahılkelek Kampı'nda tutsak edilmiş Müslümanlara, yirmidört saatte bir funt (400 Gr.) ekmekle sudan, başka hiçbir nesne vermediler. Soğuk kamplarda aç ve sağlığı bozucu şartlar içinde bulunan Müslümanlar arasında tifo hastalığı çıktı. Doktorlar, esirlerin daha iyi yedirilmesi ve temiz tutulması için ısrarla müracaat etmişlerse de, Ermeniler, buna kulak aşmayarak, Müslümanları soğuk ve pis kamplarda aç bırakmaya devam ettiler. Neticede, Müslümanlar hergün ölüyorlardı. Müslümanlara yapılacak yardımlara bile Erme-

niler engel oluyor; hattâ, dışarıdan onları ziyarete gelenlerin de, esir kamplarına yaklaşmasına müsaade etmiyorlardı (bu durum, dört aydan çok sürdü).

Fakat, 1918 yılı (Rumî 8) (Efrençî 21) mayısa Türk Silâhlı Kuvvetleri (Çıldır gölü kuzeyinde ve bugün ortasından devlet sınırı geçen Kenarbel/Khozapın gölünün kuzeydoğusundaki büyük) Karsak Köyü'ne geldiği sırada, bütün Ermeniler, kaçışmaya başladılar. Kaçarken de, akşam saat beşte tutsak Müslümanları (Ahılkelek içindeki kamplarda) hançerle ve tüfekle öldürdükten sonra, onların kaldığı evlerin damlarını üzerlerine yıkarak, cesetlerini bu evlerin yıkıntıları altında bıraktılar. Birçoklarının cesetlerini de, üzerine kireç dökerek çukurlara attıktan sonra, üstlerine gazyağı dökerek yaktılar.

İşte, 20. Yüzyılın «Ermenistan»ında yaşayan medenî (!) Ermenilerin yaptıkları vahşet.

**I. Aksigin Dairesi Müfettişi
(Dr.) KHOREŞENOF (ve İmza)**

INSTITUT KURDE DE PARIS
ENTRÉE N° 1492

ERM
93

Institut kurde de Paris

Institut kurde de Paris

130 LIRA

TUF